

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің
8-сыныбына арналған оқулық

*Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі бекіткен*

Алматы «Мектеп» 2018

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2Қаз-922
Қ17

Авторлары :
**Б.Қапалбек, А.Омарова,
Г.Зақиряева, Г.Абнасырова**

Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған
Қ17 оқулық / Б.Қапалбек, А.Омарова, Г.Зақиряева, Г.Абнасырова . – Алматы:
Мектеп, 2018. – 200 б., сур.

ISBN 978—601—07—0952—2

К $\frac{4306020200-023}{404(05)-18}$ 14—(I)—18

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2Қаз-922

© Қапалбек Б., Омарова А.,
Зақиряева Г., Абнасырова Г., 2018
© «Мектеп» баспасы, көркем
бейнделуі, 2018
Барлық құқықтары қорғалған
Басылымның мүлкілік құқықтары
«Мектеп» баспасына тиесілі

ISBN 978—601—07—0952—2

1-бөлім

ОРФОГРАФИЯ

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБАЛАРЫ
ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ

2-бөлім

ФОНЕТИКА

АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ МӘДЕНИЕТИ

3-бөлім

ЛЕКСИКА

КӘСІП ПЕН ЕҢБЕК.
БОЛАШАҚ МАМАНДЫҚТАРЫ

4-бөлім

СИНТАКСИС

ҒАРЫШТЫ ИГЕРУ ЖЕТІСТІКТЕРІ

5-бөлім

СИНТАКСИС

БИОАЛУАНТҮРЛІЛІК. ҚЫЗЫЛ КІТАПҚА
ЕНГЕН ЖАНУАРЛАР МЕН ӨСІМДІКТЕР

6-бөлім

СИНТАКСИС

ҚОРШАҒАН ОРТА ЖӘНЕ
ЭНЕРГИЯ РЕСУРСТАРЫ

7-бөлім

СИНТАКСИС

ЖАСӨСПІРІМ ЖӘНЕ ЗАҢ

8-бөлім

СИНТАКСИС

ТЕАТР ӨНЕРІ МЕН МӘДЕНИЕТИ

9-бөлім

ПУНКТУАЦИЯ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ
ЖӘНЕ ЭКОТУРИЗМ

АЛҒЫ СӨЗ

Шартты
белгілер:

– оқу

– айту

– тыңдау

– жазу

– қайталау

– көру

– талқылау

– табу

– шпрату

– талдау

– өзінді
тексер

Құрметті жеткіншек! Қазақ тілі пәнін оқу арқылы тіл әлемін тануды жалғастырып, тереңдете түсеміз. Тіл, ең алдымен, қоғамда адамдардың бір-бірімен сөйлесіп, пікір алысуы үшін қатынас құралы қызметін атқарады. Тіл мен қоғам өзара тығыз байланысты, олар бірінсіз-бірі өмір сүре алмайды. Тіл жоқ жерде адамдардың қоғам ішінде бірлесіп өмір сүруі, еңбек етуі мүмкін емес. Тілдің өзі де қоғам бар жерде ғана дамиды, яғни тіл – қоғамдық құбылыс. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Сондықтан республикамызда тұратын барлық азаматтар қоғамда өзара пікір алмасып, бір-бірімен түсінісуі үшін оны білуге міндетті.

Тіл – мыңдаған ғасырлардың жемісі. Мысалы, қазақ тілі тарихта талай қоғамды басынан өткізді. Оның бойында халықтың тарихы, әдебиеті мен мәдениеті, ұлттық болмысы мен бояуы жинақталған. Тілден сол тілді жасаушы ұлттың мінезі көрініп тұрады. Тіл – мәдениетті танудың да, танытудың да құралы. Мәдениеттің сақталатын орны да тіл. Қазақ халқының мәдениеті, өнері, әдебиеті, дәстүрі – барлық рухани байлығы тек қазақ тілінің бойында ғана сақталады. Тілді сақтау арқылы ұлт өзін сақтайды. Ахмет атамыз «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деп бекер айтпаса керек. Тіл өзінен-өзі байымайды, дамымайды. Оны байытатын да, дамытатын да оның қолданушысы сендерсіңдер.

Тілдің өзі бір дербес құрылым және белгілі бір жүйеге бағынады. Ал құрылымды құрайтын бірліктерінің жұмсалымынан мағына туады. Қазақ тілін пән ретінде оқу арқылы сендер тілдің ішкі жүйесімен, ондағы тіл бірліктерінің жұмсалуымен, сөздер мен сөйлемдердің беретін мағыналарымен танысасындар. Сондай-ақ фонетикалық, морфологиялық, лексикалық және синтаксистік талдаулар жасап, тіл білімі терминдерімен танысасындар, орта мектеп деңгейінде лингвистикалық білім аласындар. Сонымен қатар оқулықтың өн бойында берілген түрлі тақырыптағы мәтіндерді талдап, шығармашылықтарыңды ұштай түсесіңдер. Сол арқылы тілімізді, оның ар жағында бүкіл руханиятымызды байытуға үлес қосасындар. Ендеше, іске сәт, жас дос!

ОРФОГРАФИЯ

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБАЛАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ

КӨНЕ ТҮРКІ РУНИКА ЖАЗУЫ

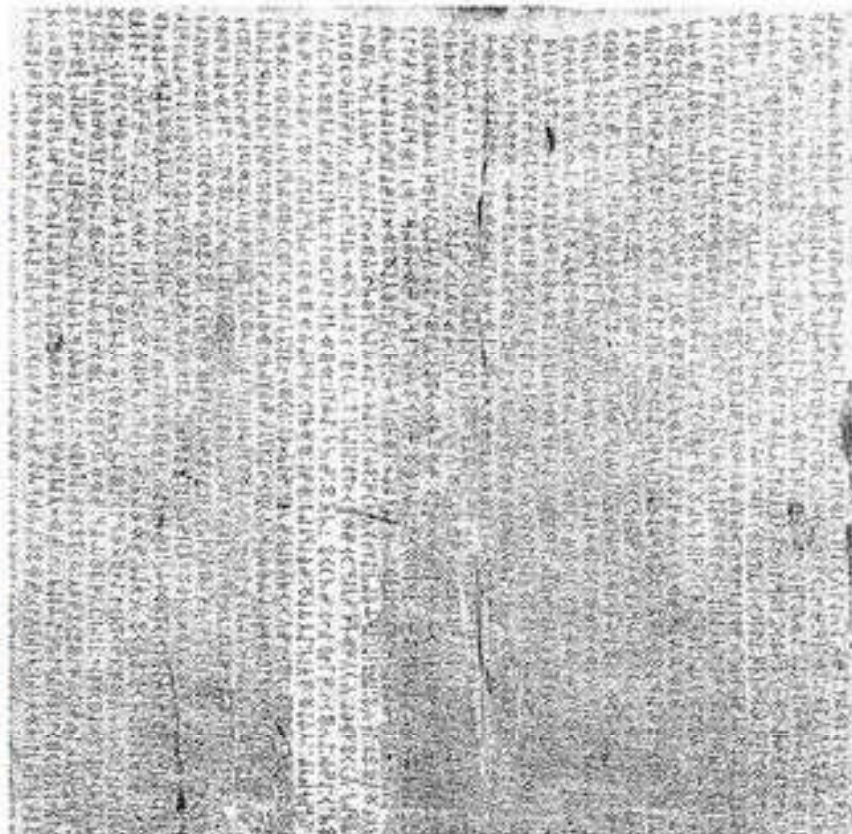
Алғашқы әріп жазуының бір тармағы руникалық көне түркі алфавиті болып табылады. Бұл алфавитпен жазылған ескерткіштер – көне түркі тайпаларының жоғары тіл мәдениеті мен білім өресінің ауыз толтырып айтарлықтай көрсеткіші.

Алтай Аманжолтов

1-тапсырма. Мәтінді дауыстап оқындар. Ондағы дәйексөздерге сүйене отырып, көтерілген мәселені болжандар.

Алфавиттік жазудың пайда болу тарихы, шығу тегі өте күрделі әрі шешілмеген жұмбақтарға толы. Өйткені алфавиттік жазу дүниежүзі мәдениетінің қол жеткен орасан зор табысы болса, бұл мәдени мұраға біздің ата-бабаларымыз да өзіндік үлес қосып, келер ұрпаққа мирас еткен...

Күлтегін жазба ескерткіші

1-бөлім

Осы ескерткіштердің бүгінде мәлім болған аймақтары – Сібірдегі Енисей, Лена өзендерінің аңғарлары, Моңғолиядағы Орхон, Онгин, Селенга өзендерінің алқабы, Орталық Азия мен Қазақстандағы Талас пен Сыр бойы, Ертіс пен Іле қойнауы. Мұндағы жазу таңбаларын ғалымдар алғашқы табылған жердегі өзен аттарымен «Орхон-Енисей жазуы» немесе сыртқы нұскалық көрінісі жағынан Скандинавия руналарына біршама ұқсас болғандықтан, оның «күпия» таңбаларына балап *руникалық* деп атап кетті.

Көне түркі тіліндегі руникалық жазулар тек тастарға қашау әдісімен ғана емес, үй жиһаздары, түрлі бұйымдарға да ойып жазылған. Сазбалшықтан жасалған ыдыс-аяқтар мен құмыраларға кескінделген руникалық бірнеше жазу Ферғанада және Дон өзенінің құйылысынан табылды. Алтай мен Хакасиядағы ескі мола-қорымдарды қазғанда археологтер алтын, күміс табақтар мен құмыра, тостағаншаларға және күміс қапсырмаға ойылған руникалық жазулардың куәсі болды.

Кең тараған руникалық жазудың VIII–IX ғасырларда қағазға жазылған нұсқаларын Шығыс Түркістаннан XX ғасырдың бас кезінде ұйымдастырылған археологиялық экспедициялар айқындады. Ал Алатаудың оңтүстік өңіріндегі Талас алқабынан ағаш таяқшаға ойып жазылған нұсқасы табылды.

Руникалық көне түркі алфавитінің құрамында 35 әріп бар. Жазудың бағыты оннан солға қарай оқылады. Көне грек жазуы да ең алғашында оннан солға қарай жазылған. Ескендір патша заманынан бастап, яғни б.з.д. III ғасырдан кейін бұл жазу солдан оңға қарай жазыла бастады. Осы кезде бір жолы оннан солға қарай, екінші жолы солдан оңға қарай жазылатын гректің «бустрофедон» деген жазуы пайда болған.

Көне түркі жазулары, негізінен, осылайша оннан солға қарай жазылғанмен, Енисей өзенінің бойындағы бірен-саран ескерткіште керісінше солдан оңға қарай жазылатын нұсқалары да кездеседі.

А.Аманжолов

А Мәтіннің мазмұнын қысқаша баяндап, стилін анықтаңдар.

Ә Мәтіннен түсініксіз сөздерді теріп жазып, олардың мағынасын мұғалімнің (түсіндірме сөздіктің) көмегімен ашыңдар.

Б Мәтіннен жалқы есімдерді теріп жазып, дыбыстық талдау жасаңдар. Дара жалқы есімдер мен күрделі жалқы есімдердің айырмашылығы мен ұқсастығын Венн диаграммасы арқылы анықтаңдар.

Күрделі жалқы есімдер

Құрылымы жағынан жалқы есімдер дара да, күрделі де болады.

Дара жалқы есімдер бір ғана түбірден тұрады: *Бану, Абай*.

Күрделі жалқы есімдер кемінде екі не одан да көп түбір сөздерден құралады. Ондай жалқы есімдер қазіргі қазақ тілінде төрт түрлі жолмен жасалады:

- біріккен жалқы есімдер (*Жетіқарақшының бақырашы, Есекқырған, Қарғабойлы Қазтуған, Шықбермес Шығайбай, Қарабұзаукөл шығанағы*);
- тіркес (құрама) жалқы есімдер (*Үлкен Таразы, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Іле Алатауы ұлттық саябағы*);
- қысқарған жалқы есімдер (*БҰҰ, ЖШС, БҚО*);
- қосарланған жалқы есімдер (*Ләйлі-Мәжнүн, Еңлік-Кебек*).

Барлық жалқы есім бас әріппен жазылады.

Есте сақта!

Жалқы есімдерге:

- кісі аттары (*Асқар, Арлан, Ағыбай* т.б.);
- үй жануарларына берілген арнаулы аттар (*Тайбурыл, Теңбілкөк, Ақтабан, Таймас* т.б.);
- өндіріс, мекеме, ұйым аттары («*Еңбек*», «*Қайрат*», «*Түрксіб*» т.б.);
- газет, журнал, фильм, кітап және жеке шығармалардың аттары («*Егемен Қазақстан*», «*Өркен*», «*Менің атым Қожа*», «*Қан мен тер*» т.б.);
- географиялық атаулар (*Алатау, Қаратау, Іле, Ертіс* т.б.);
- қала, көше, алаң аттары (*Теміртау, Абай даңғылы, Республика алаңы*) т.б. атаулар жатады.

2-тапсырма. Кім тапқыр? Жалқы есімдердің түрлеріне 6 мысалдан келтіріңдер.

3-тапсырма. Мәтінді тыңдай отырып, «Түртіп алу» әдісі арқылы мәтіндегі жалқы есімдердің санын анықтаңдар (1-аудио).

А Мәтін мазмұны бойынша бос орындарға қажетті сөздер мен сөз тіркестерін жазыңдар.

1. Оларда ... өсіру және егіншілікпен қатар, ... қорыту біршама дамыған болатын. 2. Соңғы жылдары ... табылған сақ көсемінің киіміндегі алтын өрнектер, сақтардың ... шыққан әшекей-сәндік бұйымдар, ... пен Саймалташ жартастарына ойып салынған орасан үлкен суреттер ... көркемдік талғамы, ... өнері, ... өңдеу тәсілі едәуір ... болғанын аңғартады.

4-тапсырма. Берілген сөйлемге фонетикалық талдау жасаңдар.

Ежелгі түркілердің жазу өнерінің болуы – олардың мәдениетінің өзіндік көрінісі.

5-тапсырма. Ауылдарыңның, туған қалаларыңның тарихына үңіле отырып, ондағы көне жәдігерлердің құндылығы туралы эссе жазыңдар. Эсседе жалқы есімдердің күрделі түрін және дәйексөздерді қолданыңдар.

ТАСКА ЖАЗЫЛҒАН ДАСТАНДАР

Бұл жәдігерліктер түркітөктес ежелгі ру-тайпалардың рухани өмірін бейнелеген көркем әдебиет туындылары болып табылады.

Неліт Қалибетов

1-тапсырма. Кім көп біледі? Қазақтың қандай жыр-дастандарын білесіңдер?

А Мәтінді мәнерлеп оқыңдар. Баяндау желісін сақтай отырып, әр бөлігінен алынған ақпараттардан жинақы мәтін (аннотация) жазыңдар.

Шамамен VI ғасырдың орта кезінде Жетісу, Алтай, Орталық Азияны мекен еткен түрлі ру-тайпалар бірігіп «Түрік қағанаты» деп аталатын мемлекет құрғаны тарихтан жақсы мәлім.

Міне, сол ежелгі түркі дәуірінің қоғамдық, әдеби-мәдени өмірін жыр еткен ғажайып дастандар бар. Олар – «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тоныкөк» жырлары. Бұдан 1250 жыл бұрын үлкен құлпытастарға қашап жазылған осы әдеби ескерткіштер идеялық мазмұны жағынан да, көркемдік шеберлігі тұрғысынан да күні бүгінге дейін оқушысын таңдандырып, тамсандырып келеді...

Қазақтың «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Алпамыс», «Қобыланды» тәрізді әйгілі жырларында кездесетін өлең арасындағы әлқисса-түсіндірме көркем қарасөздер мұнда да кездесіп, араласып отырады. Көне түркі авторлары, өзімізге әбден қанық қазақтың батырлар жырларындағыдай, болашақ жорықтарды немесе өткен оқиғаны ақындық тәсілмен, үлкен пафоспен¹ баяндай отырып, өздеріне елеусіз деп есептеген сәттерді жыр арасында қарасөзбен де жеткізіп отырған. Осы заңдылықты Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөктерге арналған үш шығарманың үшеуінен де кездестіреміз. Өз кейіпкерін дәріптеуде, оның жойқын соғыстарда көрсеткен есепсіз ерліктерін суреттеуде сан түрлі бояуды, бейнелеу тәсілін мол пайдалана отырып, шабытпен жырлаған автор бір сәт прозалық баяндауды да қолданады.

«Күлтегін» жырындағы мынадай өлең жолдарына назар аударайықшы:

Бек ұлдарын құл болды...
 Пәк қыздарын күң болды...
 Тізеліні бүктірдік,
 Бастыны еңкейттік...
 Еліміз қайта ел болды,
 Халқымыз қайта халық болды.

¹ *Пафос* (грек. *pathos* – сезім, құмарлық) – құлшыныс, құштарлық, асқақтық, қуатты сезім мен терең шабыт мағынасында қолданылатын сөз.

Міне, осы ерлік пен ездік, соғыс пен бейбітшілік, құлдық пен тәуелсіздік жайында тебірене толғайтын ғажайып жыр жолдарын ақын бұдан бір мың екі жүз елу жылдай бұрын жазыпты.

Н.Келімбетов

- **Ә** Қалай ойлайсыңдар, тасқа жазылған дастандар мен батырлар жырының ұқсастықтары бар ма?
- **Б** Мәтіннің публицистикалық немесе ғылыми стиль екендігін қолданылған тілдік құралдар арқылы анықтаңдар.
- **В** Мәтіндегі жалқы есімдерге дыбыстық талдау жасаңдар.

Біріккен жалқы есімдер

Біріккен жалқы есімдер үш түрлі тәсілмен жасалады.

1. Аффикстік тәсіл. Түбір сөзге қосымша жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *Қойшы(бай), Қойлы(бай), Малды(бай)* т.б.

2. Дербес мағыналы сөздердің бірігуі арқылы жасалатын жалқы есімдер. Мысалы: *Бекайдар, Нұрсұлу, Күлімхан* т.б.

3. Эпитеті алды-артында келіп бірге айтылатын кісі аттары. Бұлардың екі сыңары да бірдей айтылып, бір адамның есімін білдіреді. Бірақ бөлек жазылады. Мысалы: *Қозы Көрпеш, Баян сұлу, Қыз Жібек, Ер Төлеген, Алпамыс батыр, Ер Тарғын, Қобыланды батыр, Ақан сері, Біржан сал, Жиренше шешен* т.б.

Есте сақта!

Ономастика атаулардың шығу, қалыптасу жайын тексереді. Ол зерттеу нысанына қарай топонимика, антропонимика, этнонимика, астронимика, зоонимика, теонимика, фитонимика секілді түрлерге бөлінеді. Осылардың ішіндегі ең негізгілері – топонимика географиялық атауларды зерттесе, антропонимика кісінің аты-жөнін, тегін, лақап, бүркеншік есімдерін қарастырады.

- **Г** Мәтіндегі зат есімдерді мағынасына қарай мына кесте бойынша топтап жазыңдар.

Жалпы	Жалқы	Дара	Күрделі	Деректі	Дерексіз

- **2-тапсырма.** Біріккен жалқы есімдердің 3 түрлі жасалу жолына мысалдар келтіріп, сөйлем құраңдар.
- **А** Кім көп табады? Сөздер тобын толықтырып жазыңдар.

Адамның аты-жөні : Айғару, ... ,

Жер аттары : Сарыарқа, ... ,

Өзен-көл аттары : Алакөл, ... ,

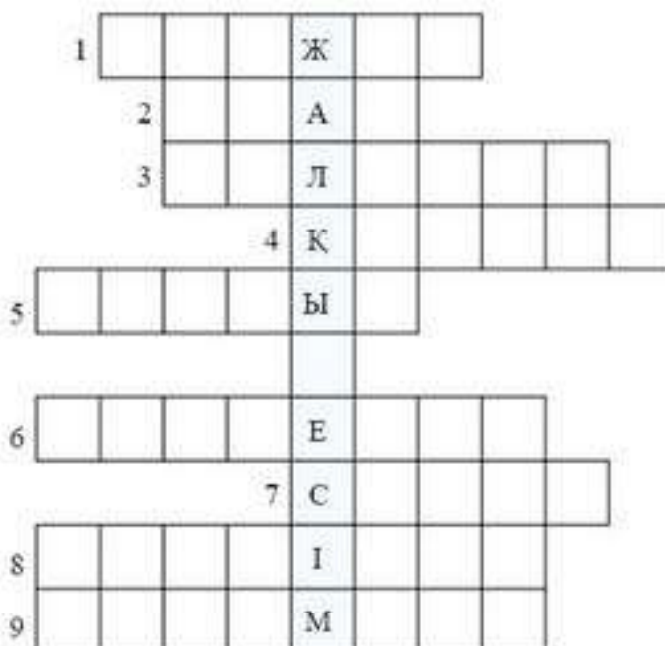
Қала аттары : Жезқазған, ... ,

1-бөлім

Ә Сөзжұмбақты шешіңдер.

1. «Аба қтыда айдан, күннен жаңылдым,
Сарғайдым ғой, сар даламды сағындым» деп жырлаған ақын.
2. «Әсемпаз болма әрнеге» өлеңінің авторы.
3. Ақан серінің тұлпары.
4. Өліммен күрескен, бірақ қайда барса да көрін кездестірген ұлы ойшыл, жырау, кобызшы.
5. Алғадай баласына өлең жазған ұлы ақын.
6. Ежелгі түркі жазба ескерткіші.
7. «Ботагөз» романының авторы.
8. «Менің атым Қожа» повесінің авторы.
9. «Ау, қызғыш құс, қызғыш құс,
Қанатың қатты, мойның бос,
Исатайдан айырылып,
Жалғыздықпе н болдым дос» деген өлең жолдарының авторы.

Ерек дерек!

Павлодар облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қызметкерлері хат жолдап, 1987 жылы қабылданған күміс білезіктегі көне жазу жөнінде пікір айтуды сұраған еді. Білезіктің тарихы: Семей педагогикалық институтының студенті Гүлстан Жанкошқароваға әжесі бірнеше ұрпақтан бері мирас болып келе жатқан білезігін сыйлаған екен. Ондағы жазуды оқуға алғаш талаптанған жас тарихшы Амантай Исин білезіктегі көне жазу жөніндегі өз жорамалдарын жергілікті газетке жариялап, білезіктің фотосуретін бізге әкелген еді. Студент қызды көне жазудың мәдениет тарихына қосар үлесі толғандырған болуы тиіс, құпия жазуы бар сыйға алған білезігін Павлодар тарихи-өлкетану мұражайына

тапсырыпты. Күміс білезіктегі жазуды біз былай деп оқыдық: сачкүк ағы қоқыш. Қазіргіше: «Шашылған асыл қазына – қоқыс», былайша айтқанда: «Шашылған асыл қазына күлмен тең» деген мағынаны береді екен.

С.Аманжолов

3-тапсырма. «Ерек дерек!» мәтінінен жалқы есімдерді табыңдар. Күрделі жалқы есімдердің дара жалқы есімдерден айырмашылығын түсіндіріңдер.

4-тапсырма. Қазақтың мына зергерлік бұйымдарының атаулары мен жалқы есімдерді қатыстырып сөйлемдер құраңдар.

5-тапсырма. Өткен тақырыптарға саяхат жасайық. Бүгінгі аялдамамыз «Сандар әлемі» болмақ. Ал кеттік!

1. Қазақ тілінде неше сөз табы бар?
2. Септіктердің неше түрі бар?
3. Қазақ тілінде жалғаулар нешеге бөлінеді?
4. Қазақ тілінде неше әріп, неше дыбыс бар?
5. Үстеу мағынасына қарай неше түрге бөлінеді? Түрлерін атаңдар.

КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Шын мәнінде, ешбір халықта жазу мәдениеті қалыптаспаған кездің өзінде біздің бабаларымыз өз тарихын тасқа қашап жазып кеткен.

Олжас Сүлейменов

1-тапсырма. Көне түркі ескерткіштері туралы не білесіңдер? Баяндаңдар.

А Мәтінді оқыңдар. Мәтіннің стильдік ерекшеліктерін қолданылған тілдік құралдар арқылы анықтаңдар.

Енисей өзені аңғарынан құпия жазуы бар ескерткіштер табылғаны туралы алғашқы хабарды Н.К.Видзен, С.У.Ремезов, сондай-ақ Сібірде айдауда жүрген швед офицері И.Т.Страленберг пен немістің белгілі

1-бөлім

ғалымы Д.Г.Мессершмидт т.б. XVIII ғасырдың бас кезінде жазған мақалалары мен хаттарынан білеміз.

Орыс географиялық қоғамының Шығыс Сібір бөлімі 1889 жылы Монғолияға арнайы экспедиция ұйымдастырды. Оны белгілі орыс саяхатшысы әрі ғалымы Н.М.Ядринцев басқарып, Орхон өзені¹ аңғарынан² «күпия» жазуы бар үлкен-үлкен екі ескерткіш тапты. Осы құлпытастардағы белгісіз жазулардың сырын ашу үшін В.В.Радлов 1891 жылы сонда барып, бірқатар ғылыми зерттеу жұмысын жүргізді.

Алайда бұл руна жазуының күпиясы көпке дейін ашылмай-ақ қойды. Ескерткіштердегі жазуды ешкім оқи алмады. Ол туралы әртүрлі болжам айтыла бастады. Бұл жазудың түп-тамыры ежелгі грек мәдениетіне қатысты деушілер де оны ежелгі монғол жазуы, фин жазуы, скиф-славян жазуы деп жорамал жазудың сырын ғылыми негізде ашып бере алмады.

Ақыры 1893 жылы қарашаның 25-і күні Дания корольдық Ғылым академиясының мәжілісінде Вильгельм Томсон ғылыми әлемді дүр сілкіндірген мәлімдеме жасады. Ғалым Орхон мен Енисей өзендері бойынан табылған ескерткіштердегі күпия жазуды оқудың кілтін ашқандығын хабарлады. Сондай-ақ ол бұл ескерткіштер түркі халықтарының тілінде жазылғанын мәлімдеді. Ғалымның ең алдымен оқыған сөздері «Тәңірі» және «Түрік» деген сөздер екен.

Дәл осы кезде академик В.В.Радлов та өз бетінше ізденіп, руна жазуының он беске жуық әрпін анықтап алған еді. Көп уақыт өтпей-ақ В.В.Радлов Орхон өзенінің бойынан табылған үлкен тастардағы жазуды толық оқып, кейін оны аударып шықты.

Н.Келімбетов

Ә Мәтіннің құрылымы мен ресімделуі арқылы жанрлық ерекшелігін табыңдар.

Б Көне түркі ескерткіштерін зерттеген қазақ және шетел ғалымдарын Т кестесіне орналастырыңдар.

Қазақ ғалымдары	Шетел ғалымдары

В Шетелдік қонаққа Қазақстанның сұлу жерлерін көрсетіп, саяхат жасаңдар. Жалқы есімдердің тіркескен түрін қолданып, орфографиялық нормаларды сақтаңдар.

¹ Орхон өзені – Монғолиядағы өзен, Селенга өзенінің оң тармағы.

² Аңғар – өзен ағысынан пайда болған, бір жағына еніс, ойыс сай-сала, жыра.

Тіркесті жалқы есімдер

Екі я одан да көп есім сөз тіркесіп келіп бір ұғымды білдіретін күрделі есімдерді **тіркесті жалқы есімдер** дейміз. Мысалы: *Баба Омар әулие, Бабатүкті шашты Әзіз, Таяу Шығыс, Күн астындағы Күнікей қыз.*

Тіркесті жалқы есімдердің емлесі:

- халықаралық, дүниежүзілік, бүкіләлемдік, мемлекетаралық, республикалық, ұлттық т.б. тірек сөздер құрама атаулардың басында келсе, бас әріппен, ортасында келсе, кіші әріппен жазылады (*Шығыс елдері халықаралық сәулет академиясы*);
- екі күрделі-құрама атау тіркесіп келген жағдайда, екінші атаудың басында тұрған тірек сөздер кешенді атау ортасында тұрғанына қарамастан бас әріппен жазылады (*«Еңбек Қызыл ту» ордені, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты*);
- екі немесе үш күрделі-құрама атау тіркесіп келген кешенді атауларда ірі нысандардың аттары бас әріппен, соның құрамына кіретін кіші нысандардың аттары кіші әріппен жазылады (*Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Ғылым академиясы, Қоғамдық ғылымдар бөлімшесі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты*).

Есте сақта!

Орфографиялық сөздік (емле сөздік) – тілдегі сөздердің дұрыс жазылу нормасын көрсететін сөздік. Қазақ тілінің тұңғыш орфографиялық сөздігі қазақ жазуының орыс графикасына көшуіне байланысты қабылданған емле ережелерін түсіндіру үшін 1941 жылы түзілді. Содан бері бұл сөздік толықтырылып, түзетіліп бірнеше рет қайта басылды.

2-тапсырма. Сөйлемдердегі жалқы есімдерді теріп жазып, емлесін түсіндіріңдер. Оларға дыбыстық талдау жасаңдар.

1. Г.И.Спасский мен В.Р.Розеннің «Келешекте Сібір ескі жазуларының өз Шампольоні (ескі грек жазуының оқылу кілтін тапқан ғалым) болуы мүмкін» және оның «күні бүгінге дейін күпия болып келген жазулардың сыры ашылмай, XX ғасырға өтеді дегенге сенбеймін» деген қағидалары жүзеге асты (*Н.Б.*). 2. Білге қаған Түркі мемлекетінің күш-қуатын нығайтуда көп жұмыс атқарды (*К.Ө.*). 3. Түркі тайпалары туралы құнды деректерді әсіресе Батыс Еуропадағы Византия материалдарынан көбірек кездестіруге болады (*М.Ж.*).

3-тапсырма. Төмендегі ережелердің шын (Ш) немесе жалған (Ж) екенін табыңдар.

1. Есімдіктер – заттың атын, сынын, санын я олардың аттарын білдіретін сөз табы.
2. Құрылымы жағынан жалқы есімдер дара және күрделі болып келеді.

1-бөлім

3. Тәуелдік жалғауы заттың біреуге немесе бір нәрсеге тәуелді екенін білдіреді.
4. Біріккен жалқы есімдер: БҰҰ, ЖШС, ҚР.
5. Көркем әдебиет стилі – проза, поэзия, драматургия салаларында жазылған көркем шығармалардың тілі.
6. Барлық жалқы есім бас әріппен жазылады.
7. Сын-қимыл үстеуі қимылдың, іс-әрекеттің болу мақсатын білдіреді.
8. Сан есімдер мағынасы жағынан негізгі және туынды болып жіктеледі.
9. Біріккен жалқы есімдер 2 түрлі тәсілмен жасалады.
10. Антропонимика – географиялық атауларды зерттейтін ғылым.

Ерек дерек!

ЖҰМБАҚ МИРАС

Шығыс Қазақстан жағын этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу тобының құрамы Ертіс өңірінің кейбір жерлеріндегі, Сарыарқа сілемі, Шұбартаудың Арсалан қойнауындағы, Тарбағатай мен Қалба¹ жоталарындағы тасқа қашалған сурет жазуларын анықтаған болатын.

Алып таудың қойнауында бұғып жатқан асыл мұра – тасқа қашалған бедерлі сурет жазулар мен таңбалар. Қалбаның оңтүстік сілемі – Өркентаудың саласы Көкпектідегі Қаракезен және Ақсуаттағы Кіндіктіде молынан кездеседі.

Қаракезенмен іргелес жатқан Ақсуат ауданының Кіндікті қойнауындағы осыған дейін ғылымға беймәлім болып келген сурет жазуының мол шоғыры көкірек көзіңізді жіпсіз матайды. Әсіресе Кіндікті селосының батыс жағындағы бес шақырымдай жердегі жылтыр қара түсті қойтастағы сурет жазуларын жүздеп санауға болады.

Халқымыздың бұдан мыңдаған жыл бұрынғы тарихын баяндайтын ескерткіштердің ішінде тастарға салынған суреттер мен таңбалардың орны ерекше. Бұл мұра осыдан 2–3 мың жыл бұрын алғашқы көшпелілер дәуірінде, кейбіреуі одан да бұрын пайда болған. Оны рухани байлықтың көзі деп танып, алғашқы адамдар тіршілігінен хабар беретін, ғасырлар қойнауында жатқан олардың ісі мен әрекетінің, түсінік-нанымдарының ізі деп қарап, ғылыми зерттеп, ші мұраға айналдыруға тиіспіз.

А. Аманжолов

4-тапсырма. Қалай ойлайсыңдар, алғашқы адамдар тіршілігін, нанымы мен түсінігін, мәдениетін зерттеу болашақ ұрпақ үшін қажет пе? Өз пікірлеріңді ортаға салыңдар.

5-тапсырма. «Шын мәнінде, ешбір халықта жазу мәдениеті қалыптаспаған кездің өзінде біздің бабаларымыз өз тарихын тасқа қашап жазып кеткен» деген Олжас Сүлейменовтің тұжырымын өрбітіп, ойтолғау жазыңдар.

¹ Қалба Алтай тау жүйесінің оңтүстік-батысында орналасқан. Алтайдан оны Ертіс өзенінің аңғары, батыс бөлігін Сарыарқадан Шар және Көкпекті өзендерінің аңғары бөліп жатыр.

АРАБ ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ

Шамамен Жер шарының 7 пайызы араб жазуымен (алифба) жазады. Ресми жазу ретінде 22 елде қолданылады: 18-і – Араб елдері және 6-уы – басқа мемлекеттер.

«Encarta» энциклопедиясынан

1-тапсырма. Мәтінді оқындар. Мәтіннің құрылымы мен ресімделуі арқылы жанрлық ерекшеліктерін ажыратындар.

Араб әліпбиі негізіндегі қазақтың ескі жазба тілі шамамен XV ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі аралықта қызмет етті. Ол негізінен, Қазақ хандығы ісқағаздарында, дипломатиялық қарым-қатынас ісінде қолданылды. Қадырғали бн Жалаиридың «Жамиғ-ат тауарихы», Әбілғазы баһадүр¹ ханның «Шежіре түрки» атты тарихи жылнамаларын² аталмыш жазу үлгілеріне жатқызуға болады. Ескі қазақ жазба тілінің үлгілеріне Махамбет Өтемісұлы, Әбілқайыр ханның Ресей патшасы II Елизаветаға жолдаған дипломатиялық жазбалары, Ш.Уәлихановтың хат-қағаздарының тілі т.б. жатады. Мүрсейіт қағазға түсірген Абайдың қарасөз түріндегі шығармаларының тілін ескі қазақ жазба тілінің үлгілері деп тануға болады. Ескі қазақ жазба тілінің нормалары әсіресе XIX ғасырдың аяғына таман сөйлеу тілінің ықпалына көбірек ұшырап, халық тілінің элементтері жүйелі сипат ала бастады. Бұл тұста ілгерішіл демократиялық бағыт ұстанған «Айқап» журналы, «Қазақ» газеті т.б. осы сияқты басылымдардың орны ерекше болды. Әсіресе XX ғасырдың басындағы көркем әдеби шығармалар тілінде сөйлеу тілінің нормалары айқын көрінді, бірақ ескі жазба тіліне тән сөз үлгілері де жиі кездесіп отырды.

Ескі қазақ жазба тілінің сол кездердегі қазақ қоғамы үшін тарихи-мәдени маңызы аса зор болды. Өйткені ол қоғамдық сананың құқықтық, ғылымдық, эстетикалық (көркемдік) түрлерін қалыптастыру мен дамытудың тілдік құралы ретінде жұмсалды. Ескі қазақ жазба тілінің емле жүйесі тым күрделі болды. Себебі оның тілдік жүйесінде, біріншіден, Қараханид дәуірінен³ келе жатқан байырғы түркілік сөздер мен тұлғалар, екіншіден, қалың жұртшылық біле бермейтін араб, парсы сөздері, үшіншіден, қазақтың кәдімгі сөйлеу тіліне тән элементтер болды. Жазба тілі жүйесінде мұндай үш түрлі элементтің аралас-құралас жүруі оның емле жүйесін оқып игеруде көп қиындық келтірді.

¹ Баһадүр – батыр.

² Жылнама – халықтың, мемлекеттің, қаланың т.б. жылма-жыл жазылып отырған тарихы, шежіресі; аса маңызды жазба деректер.

³ Қараханид дәуірі – X–XII ғасырлар.

1-бөлім

Сондай-ақ казактың ескі жазба тілін халықтың белгілі бір әлеуметтік тобы ғана қолданды. Жалпыхалықтық игілікке айналып, бұқаралық сипат ала қоймады.

Н.Уәлиұлы

А Мәтіннің қай стильде жазылғанын түсіндіріңдер. Стильдің қандай түрлері бар екенін еске түсіріңдер.

Ә Мәтіннің баяндау желісін сақтап, әр бөлігінен алынған ақпараттардан жинақы мәтін (аннотация) жазыңдар.

Б Мәтіннен жалқы есімдерді тауып, оларды әліпби тәртібімен орналастырыңдар.

Қысқарған жалқы есімдер

1. Күрделі атау құрамындағы сөздердің бас әріптерінен құралады: *БҰҰ – Біріккен Ұлттар Ұйымы* т.б. Мұндай қысқарған сөздер бас әріппен жазылады да, қосымша дефис (-) арқылы жалғанады. Мысалы: *БҰҰ-ның* және т.б.

2. Күрделі атау құрамындағы бірінші сөздің басты буыны мен кейінгі сөздердің бас әріптерінен құралады. Мысалы: *ҚазҰПУ – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті* т.б. Мұндай қысқарған сөздердің бірінші буынындағы бірінші әріп пен кейінгі сөздерден қысқартылып алынған бірінші әріптері бас әріппен жазылады да, оларға қосылатын қосымша дефис арқылы жалғанады. Мысалы: *АТУ-дың* т.б.

3. ГАЗ-51, ТК-154, ИЛ-86, АН-24 тәрізді техника түрлерінің (ұшақ, мәшине, трактор т.б.) маркаларын көрсету үшін алынған шартты белгілер де қысқарған сөздер болып табылады. Мұндай қысқарған сөздер бас әріппен жазылады да, қосымша дефис арқылы жалғанады. Мысалы: *ТУ-154-пен ұшып келді* т.б.

Есте сақта!

Жазуда қолданылатын фонетикалық принцип фонетикалық транскрипцияға жуықтайды. Бұл принцип сөз бөлшектерінің дыбыстық өзгеріске ұшырауын, сөздің құрамындағы дыбыстардың айтылуын сақтап жазуды басшылыққа алады.

Мысалы, *жаздығүні, қыстығүні, ашудас* деген сөздердің айтылуынша жазылуы – фонетикалық принцип нәтижесі.

2-тапсырма. Тиісті тыныс белгілерін қойып, жалқы есімдерді қысқартып көшіріп жазыңдар.

Қазіргі уақытта Қазақстанда Ақмола Алматы Шығыс Қазақстан Жамбыл Солтүстік Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан облыстарында 10-нан астам экосайт қызмет етеді. «Экосайт» дегеніміз жергілікті қоғамдастықтарға негізделген экотуризм дамып жобалар іске асатын жерді белгілейтін Еуразия-Орталық Азия қорығы ұсынған термин. Бұндай экосайттардың көпшілігі ерекше қорғалатын **табиғи** аумақта және оларға жақын жатқан аймақта орналасқан. Ерекше

қорғалатын табиғи аумақ арасында келесілерді ерекшелеуге болады: Ақсу-Жабағылы мемлекеттік табиғи қорығы Алматы мемлекеттік табиғи қорығы Қорғалжың мемлекеттік табиғи қорығы Батыс Алтай мемлекеттік табиғи қорығы «Көлсай көлдері» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі Қатонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі Көкшетау мемлекеттік ұлттық табиғи паркі Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркі және т.б.

«Қазақстанда экологиялық туризмді дамыту жөніндегі жетекшілік» кітабынан

А Мәтіндегі қарамен берілген сөздерге лексикалық талдау жасаңдар.

Ә Жазудағы фонетикалық принцип туралы ғылыми эссе жазыңдар.

3-тапсырма. Кім жылдам? 3 топқа бөлініп, күрделі, біріккен және тіркесті жалқы есімдерге он мысалдан айтыңдар.

Керек дерек!

Әліпби

Әліпби – белгілі бір жазуда қолданылатын, белгіленген тәртіппен орналасқан әріптердің жиынтығы. Сонымен қатар әліпби табиғи тілдегі кез келген мәтінді жазуға, оларды сақтауға мүмкіндік беріп, ақпарат құралдарын жүйелеуде, оларды іздестіруде, сақтауда аса маңызды қызмет атқарады. Әліпбиі бар кез келген халық өзінің табиғи тіліндегі мәтінді жазуға мүмкіншілік алады. Әліпбидің түзілу принципін ең алғаш батыс семит халықтары жасаған (б.з.д үшінші мыңжылдық, Солтүстік Сирия). Олар Месопотамияның буындық таңбаларын пайдалана отырып, дауысты және дауыссыз дыбыстардың белгілі ретпен қосарланып жазылатын жүйесін ойлап тапқан.

Дыбыстық-әріптік жазуды бүкіл әлемде 75 пайыз халық қолданады. Дыбыстық-әріптік жазудың ең көп тараған түрі: латын әліпбиі (30 пайыз), славян-кирилл¹ (10 пайыз), араб (10 пайыз) және үнді жазуы (20 пайыз).

Қазіргі әліпбилердің пайда болуы Жер шары халқының өркендеттік дамуының нәтижесін көрсетеді. Әліпбилердің қолданысы тілдердің туыстығына сәйкес келе бермейді. Мысалы, славян тілді халықтар кирилл және латынды пайдаланады, араб әліпбиін семит тілдер тобына жататын халықтармен қатар, парсылар да (үнді-еуропа), ерте кезде түркі халықтары да қолданған.

Жазу тарихы мәліметтеріне қарасақ, латын әліпбиінің жасалуына, ол жазудың бүкіл Еуропа халқына таралуына грек жазуы негіз болған. Бірақ әрбір халықтың қолданып жүрген әліпбиі өз тілінің дыбыстық жүйесіне лайықтандырып өзгертілген.

Н. Әміржанова

¹ Славян-кирилл – славян әліпбиінің алғашқы екі түрінің бірі (екіншісі – глаголица). Әліпби славян ағартушысы Кириллдің атымен аталған.

1-бөлім

4-тапсырма. Төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазіргі әліпбиді неліктен өзгерту қажет?
2. Қазіргі кирилл таңбасындағы қазақ әліпбиі жөнінде не айтасындар?

5-тапсырма. Берілген жалқы есімдерді құрылымына сай топтастырып, кестені толтырыңдар.

Майлықожа, Бетпақдала, БҚО, Шыңғыс төре, БҰҰ, Қыз Жібек, Қарғабойлы Қазтуған, АҚШ, Қаракерей Қабанбай, ЕҚЫҰ, Барсакелмес, ЭЫДҰ, Төртқара, Қарауыл Қанай шешен, Балуан Шолақ.

Біріккен	Тіркесті	Қысқарған

6-тапсырма. Жазуға қатысты мына сөздер мен сөз тіркестерінің түсіндірмесін жазыңдар (2-3 сөйлем).

Хат тану –	Әдемі жазу –	Көне жазу –
Жазушы –	Эссе жазу –	Өлең жазу –

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ҰСЫНҒАН ТӨТЕ ЖАЗУ

Ахмет Байтұрсынұлының жасаған әліпбиімен сауат ашу үшін қабілеті орташа балаға төрт-ақ апта қажет.

Телжан Шонанов

1-тапсырма. Ахмет Байтұрсынұлының ұлт үшін жасаған еңбегі, қызметі туралы не білесіңдер? Өз білімдеріңмен бөлісіңдер.

А Мәтінді оқыңдар. Мәтінге стильдік түзетулер жасап, редакциялаңдар.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқының жаппай тез сауаттанып хат тануына, оқу-білімге деген құштарлығының оянуына ерекше ықпал етті.

Ол 1910 жылдардан бастап араб жазуын қазақ тіліне ыңғайластырып жақындатуды қолға алады да, оны 1912 жылдардан бастап қолданысқа енгізеді. А.Байтұрсынұлы бір халықтың әліпби жүйесін екінші бір халық қабылдағанда оны өз тіліне «ікемдеп үйлестіру» қажеттігін, олай етпеген жағдайда, әріп мәселесінің дұрыс шешім

таппайтынын 1924 жылы өткен Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде айтқан еді. Ғалым съезде сөйлеген сөзінде: «Осы күнгі жұрттардың бәрі де өзі шығарған әліпбиін тұтынып отырған жоқ. Бәрінікі де өзгеден алған әліпби. Еуропа жұрттарының тұтыған әліпбиінің түбі – көне семит әліпбиі¹. Көне семит әліпбиін өз тіліне үйлестіріп финикий жұрты алған, онан грек алған, гректен латын, Еуропа жұрттары алған. Түркі әліпбиінің түбі де көне семит әліпбиі, олардан қуфалықтар алған. Қуфалықтардан арабтар өз тіліне үйлестіріп алған. Арабтан Иран, Түрік және басқа мұсылмандар алған. Солардың қайсысы да бірінің әліпбиін бірі алғанда тұрған калпында алмаған. Өз тілдерінің дыбыстарына қарай өзгеріс кіргізіп алған. Тіліне әліпбидің артығы болса, алып тастаған, кемтігі болса, әріп қосып толықтырған», – дейді. Сондықтан да Ахмет Байтұрсынұлы араб жазуына өзгеріс енгізгенде «ежелісіз төте оқу» қағидасын басты принцип ретінде ұстанып, оны қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына икемдеді.

1912 жылы осы «төте жазу жүйесімен» А.Байтұрсынұлының «Оқу құралы» деп аталатын тұңғыш кітабы жарыққа шықты. 1912 жылы «Айқап» журналының 4, 5-сандарында өзі құрастырған «ұлттық әліпби» жобасын «Жазу тәртібі» деген атпен мақала түрінде жариялап, көпшілік талқысына ұсынды. Бұл қазақ халқының рухани-мәдени өміріндегі үлкен жаңалық болды. Өйткені қазақ балаларына өз ана тілінде хат танып, ана тілінде жазуға жол ашылды.

Г.Мамырбекова

Ә Мәтіндегі негізгі ойды айтындар. Жалқы есімдерді бір бөлек, жалпы есімдерді бір бөлек теріп жазып, оларға дыбыстық талдау жасаңдар.

Б Мәтіндегі сан есімдерді сөзбен жазып, олардың мағыналық түрлерін еске түсіріңдер.

Қосарланған жалқы есімдер

Екі түбірден қосарланып жасалған атауларды **қосарланған жалқы есімдер** дейміз. Мысалы: *Балқаш-Алакөл ойысы, Донецк-Днепр бойы, Солтүстік Тянь-Шань, Орхон-Енисей жазулары* т.б. Қосарланған жалқы есімдердің екі сыңары да бас әріппен жазылады.

Есте сақта!

Жазуда қолданылатын **морфологиялық принцип** сөздің морфологиялық құрамын (сөз және қосымша) ескеріп, әр сөздің түбірі мен оған жалғанатын қосымшаның тұлғасын сақтап жазуға негізделеді.

¹ Көне семит әліпбиі – таңбаның бір ғана дыбысқа (фонемаға) сәйкес келуіне негізделген, б.з.б. үшінші мыңжылдықтың ортасында семит халықтары ойлап тапқан жазу.

1-бөлім

2-тапсырма. Сөйлемдерден жалқы есімдерді табыңдар. Жалқы есімдердің жазылу емлесін сақтай отырып, сөйлемдерді көшіріңдер. Қосарланған жалқы есімдерді тауып, оларға фонетикалық талдау жасаңдар.

1. Шығыс Тянь-шань етегінде құрлықтағы терең қазаншұңқырлардың бірі – турфан ойысы орналасқан (ҚҰЭ, 9-т.). 2. Ертіс-құлынды жазығы павлодар облысының күнгірт қара қоныр топырақты ауданын қамтиды. 3. Соколов-сарыбай, қашар кен орындарында темір кені өндіріледі. 4. Тобыл-обағанның жазық даласы батысында орал сырты үстіртімен, оңтүстігінде торғай қыратымен, шығысында есілдің сол жақ жағалауымен, солтүстігінде орманды даламен шектеседі. 5. Шерубай-нұра – қарағанды облысының абай ауданы, бұқар жырау аудандары аумағындағы өзен (ҚФГ).

3-тапсырма. Мәтіндегі зат есімдердің қай септікте тұрғанын анықтап, төмендегі кестеге орналастырыңдар.

Тянь-Шань – Азиядағы ең ірі тау жүйесінің бірі. Таудың шығыс бөлігі – Қытай жерінде. «Тянь-Шань» сөзі қытай тілінде «Тәңір шыңы, Аспан тау» деген мағынаны білдіреді. Қазақстанға Тянь-Шаньның солтүстік-батыс бөлігі, Орталық Тянь-Шаньның кейбір жоталары кіреді.

Батыс Тянь-Шаньның қазақстандық бөлігі Қырғыз жотасынан басталады. Қырғыз жотасы – көлемі мен биіктігі жағынан үлкен тау жүйесі. Батыс Тянь-Шаньның батыстағы жалғасы – Қаратау жотасы. Ол Талас Алатауының батыс жағынан басталып, Боралдай, Сайрам жоталары арқылы Ташкент маңымен, Алатаумен шектеседі.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 9-том

Атау	Ілік	Барыс	Табыс	Жатыс	Шығыс	Көмектес

Керек дерек!

Төте жазу

XX ғасырдың басында халқымыздың ұлы перзенті, ғұлама ғалым А.Байтұрсынұлы ескі қазақ жазба тілін қазақ халқының игілігіне айналдыру идеясын ұсынды. Басқаша айтқанда, жазу-сызуды демократияландыру арқылы күллі халықты сауаттандыру ісіне бар білімін, күш-жігерін салды. Халықты жаппай сауаттандыруды, білім беруді тезірек қолға алмаса, қазақ қоғамының заман ағымына ілесе алмай қалып қоятынын терең түсіне білген ғалым жүйесі аса күрделі ескі қазақ жазба тіліне түбегейлі реформа жасады. Алдымен ол араб әліпбиін пайдалана отырып, халық тілінің тоғыз дауысты және он тоғыз

дауыссыздан тұратын дыбыс жүйесін негізге алып, қазақ әліпбиін түзді. А.Байтұрсынұлы ұсынған жазба тіл нормасы бірыңғай халықтық тілдің сөз, грамматика, дыбыс жүйесіне сүйенді, соларды таяныш етті. А.Байтұрсынұлы жазуы халықтық тілдің сөз үлгілерін жазба тілде бірізді қолданудың жүйесін жасады, тіліміздің заңдастырылған жазу нормаларын негіздеп берді.

А.Байтұрсынұлы ұсынған жазу жүйесі жалпақ жұртшылықтың ықыласына бөленді. Ден қойған адам оны бір айдың ішінде-ақ үйреніп алатындай 24 әріптен тұратын жүйесі ұғымға жеңіл, емлесі оңай болды. Сондықтан бұл жазуды бұрынғы жазудан бөлектеп, төте жазу, төте оқу деп атады. Алайда төте жазудың Кеңес Одағындағы ғұмыры ұзаққа бармады. 1929 жылы қазақ жазуы латын графикасына негізделген, 29 әріптен тұратын жазуға көшті.

Н.Уәлиұлы

4-тапсырма. «Керек дерек!» мәтіні бойынша сұрақтарға жауап беріп, өз ойларыңды дәлелді және жүйелі жеткізіңдер.

1. А.Байтұрсынұлы әліпбиінде неше әріп бар?
2. Мәтін мазмұнын ашатын үш сөйлемді атаңдар.

А Мәтіннің мазмұнын түсініп, ұсынылған ақпараттан астарлы ойды анықтаңдар.

5-тапсырма. «А.Байтұрсынұлы – ұлт жанашыры» тақырыбына шағын мақала жазыңдар.

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ

Біздің заманымыз – жазу заманы:
жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден
артық дәрежеге жеткен заман.

А.Байтұрсынұлы

1-тапсырма. Мәтінді оқып, берілген ақпараттан астарлы ойды анықтаңдар.

1920 жылдары араб қарпін тастап, латынға көшу қажет деген мәселе күн тәртібіне қойылды. Қазақ зиялыларының бірсыпырасы осы пікірді қолдады. Қызу пікірталас, айтыс, дөңгелек үстел басындағы ойлар баспасөз беттерінде жарияланды.

Мәскеуде, Ташкентте латыншылдар ұйымдары құрылды. 1924 жылы маусым айында Орынборда әліпби ауыстыру мәселесін талқылау мақсатында Қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезі ұйымдастырылды.

XX ғасыр басындағы «арабшылдар» мен «латыншылдар» пікірталасы 7-8 жылға созылды. 1927 жылы 19 қарашада Халық Комиссарлар Кеңесінің шешімімен Жаңа қазақ әліпби орталық комитеті құрылды. Аталған шешім негізінде комитеттің төрағасы Нұрмаков

1-бөлім

Нығмет болса, мүшелікке Токтабаев Кәрім, Жандосов Ораз, Байділдин Әбдірахман, Ермаков Әлімхан, Тоғжанов Ғаббас, Шонанов Телжан сынды қайраткерлер тағайындалды.

1929 жылы 24 қаңтарда Қазақстан Орталық Кеңес Комитетінің IV сессиясында «Латын әрпі негізінде құрылған жаңа қазақ әліпбиі Қазақстанда мемлекет әліпбиі деп саналсын» деген қаулы қабылдады. Осы қаулыдан кейін, 1931 жылдың 1 қазанынан әрі қарай, барлық мекеме, кооператив¹, түрлі кәсіпорындар мен ұйымдар істерін жаңа әліпбиге көшіруге тиіс деп табылды. Жаңа әліпбиге көшуге әзірлік жүргізілді. 1930 жылдың қаңтарынан бастап газет, журнал, кітаптар тек жаңа әліпбимен басылуы тиіс болды. Қазақстан Оқу комиссариатына 1931–1932 оқу жылдары барлық мектеп тек жаңа әліпбимен оқытылатын болсын деп нұсқау берді. Сессия Халық Комиссарлар Кеңесіне, Оқу комиссариатына, Орталық шаруашылық кеңесіне, баспа орындарына тапсырма берді.

Жаңа әліпбиді жүзеге асыру барысында Жаңа қазақ әліпби орталық комитетіне мемлекеттік басқару орындарындай толық құқық берілді. Үлкен жауапкершілік жүктелді. Жаңа әліпбиді алу жөнінде үгіт-насихатты күшейту, әліпбишілердің ерікті қоғамдарын, ұйымдарын, үйірмелерін көбейту, олардың істерін жандандыру шараларын жүзеге асыру жүктелді. Осылай латын таңбалары қазақ елінде 10 жылдан астам уақыт қолданыста болып, 1940 жылдарға қарай ешқандай талқыға салынбастан Үкімет қаулысымен кириллицаға ауыс тырылды.

М.Майлықұтлова

А Мәтіннің баяндау желісін сақтап, әр бөлігінен алынған ақпараттардан жинақы мәтін (аннотация) жазындар.

Ә Үш топқа бөлініп, пікірталас ұйымдастырындар. Бірінші топ – латыншылдар, яғни латын графикасын жақтаушылар. Екінші топ – арабшылдар, яғни араб графикасын жақтаушылар. Үшінші топ – бүгінгі жазуды (кириллицаны) жақтаушылар.

Күрделі-құрама атаулардың тақырыптық топтары

1. Ертегі, аңыз, миф, әпсана кейіпкерлерінің аттары: *Ай астындағы Айбарша сұлу, Жерден шыққан Желім батыр* т.б.
2. Тұрақты эпитетпен келген жалқы есімдер: *Ақсақ Темір, Ер Қосай, Қаздауысты Қазыбек, Ұлы жүз Үйсін Төле би* т.б.
3. Титулмен, құрметті атақпен келген кісі аттары: *Балқожа би, Шапырашты Наурызбай, Үкілі Ыбырай, Керей хан* т.б.
4. Географиялық терминмен келген жер-су аттары: *Абай асуы, Арал өңірі, Барсакелмес қорығы, Үлкен Алматы көлі*.

¹ *Кооператив* – мүшелерінің қаражатын ортақтастыру принципін негіздеген ұйым.

5. Анықтауышы тұрақты жер аттары: *Ақ Ертіс, Батыс Еуропа, Күнгей Алатау, Таулы Алтай* т.б.

6. Тірек сөздермен келген атаулар: *ҚР Ұлттық Банкі, Халықаралық сот* т.б.

7. Қысқарған сөздер: *Біріккен Араб Әмірліктері – БАӘ, Азаматтардың хал актілерін жазу – АХАЖ, Қазақстан халқы Ассамблеясы – ҚХА.*

8. Мемлекеттік наградалар, құрметті атақтар, сыйлықтардың атаулары: *«Еңбек Қызыл ту» ордені, «Барыс» ордені, Кеңес Одағының Батыры* т.б.

9. Сәулет, мемориалдық ғимарат, көше, алаң, даңғыл, кешендердің, мәдениет үйлерінің, сауықтыру орындарының, мәдени мекемелер мен ойын-сауық орындарының атаулары: *әл-Фараби даңғылы, Кітап үйі, Ұлттық кітапхана, Қабанбай батыр көшесі, Ә.Қастеев атындағы мұражай, Тәуелсіздік монументі* т.б.

10. Мерекелер мен атаулы күндердің аттары: *Тәуелсіздік күні (16 желтоқсан), Наурыз мейрамы (22 наурыз).*

11. Ғаламшарлардың, жұлдыздардың, шоқжұлдыздардың, метеориттердің аттары: *Бикеш, Есекқырған, Жетіқарақшы, Сихотэ-Алинь метеориті, Үлкен Таразы* т.б.

12. Дәуір, кезең, мәдениет, ескерткіш, тарихи оқиға атаулары: *Ақ Орда, Жеті жарғы, Қарқара жәрмеңкесі, Хиуа хандығы, Ұлы Жібек жолы* т.б.

Б Мәтінде кездескен жалқы есімдердің күрделі-құрама атаулардың қай тақырыптық тобына жататынын түсіндіріңдер. Оларға дыбыстық талдау жасаңдар.

2-тапсырма. Күрделі-құрама атаулардың әр тақырыптық тобына мысалдар келтіріңдер. Келтірген мысалдарды қатыстырып сөйлем құраңдар.

3-тапсырма. Жалқы есімдерді табыңдар. Күрделі-құрама атаулардың қай тақырыптық топқа жататынын түсіндіріңдер.

1. Еріксіз ер түрікті ойға аларсың,

Көкке асқан Хан Тәңіріге қарай-қарай...

Балқашты бауырына алған Тарбағатай,

Жоталы, жер кіндігі – Памир, Алтай (МЖ).

2. Осы отырған Дәуітбай, Омар, Тұршабайлар санақ кезінде жылқысының да, қойының да жартысын жасырып қалды.

3. Ақыры ол адам келмеген соң, мұны аудандық атқару комитетінің председателі Ыбыш Қалтаңбаевтың өзі қабылдады.

4. Қызыл Армияның құрамында азамат соғысына қатысқан.

5. Асқар мен Мырзабек Бірмағамбеттен туады. Бірмағамбеттің әкесі – Тоймағамбет, оның әкесі – Қамысбай, оның әкесі – Ұста, оның әкесі – Жауқашты.

6. Шілденің ортасында Асқар Ұлы Сардармен дуанда¹ жолықты (Т.Ә.).

¹ Дуан – XIX ғасырдағы Қазақстан аумағындағы патшалық Ресейге тән әкімшілік жер бөлінісі.

1-бөлім

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (2-аудио). БАҚ материалдары негізінде стильдік ауытқуларды, орынсыз қолданылған сөз оралымдарын талдап, стильдік түзетулер жасаңдар.

А Мәтіндегі жалқы есімдерді атаңдар.

Ә Мәтін мазмұны бойынша бос орындарға қажетті сөздер мен тіркестерді жазыңдар.

1. Батыс Еуропа халқы жазуының қалыптасуына зор ықпалы болды.
2. Қазіргі кезде негізделген 70-тен аса әліпби нұсқасы бар.
3. Қазіргі латын әліпбиінде ... әріп бар.
4. Алайда ол әріптер басқа тілдердің дәл бере алмайтындықтан және тілдегі дыбыстары әліпбидегі әріптерден әлдеқайда көп болу себебінен қосымша ... қолданылады.

Керек дерек!

Құрылтай қарарында қабылданған емле ережелері . Латын графикасын қабылдайтын түркі тілдеріне ортақ емле ережелері осы жпында қабылданды. Олар төмендегідей болды:

- орыс графикасының әріптерін алмау;
- бірдей дыбыстарға әріп алмау;
- диакритикалық таңба алмау;
- созылыңқы дауыссыздарды белгілемей;
- косар әріп алмау;
- жінішке дауыстыға таңба алмау;
- морфологиялық принципті торпақ-торпақ деген сияқты сөздердің әдеби нұсқасын табу үшін пайдалану;
- дұрыс айту нормасын қалыптастыру;
- кірме сөздерді айтылуы бойынша игеру (орыстар буын жазуы бойынша игерген еді, енді айтылуы бойынша игереді);
- кірме сөздерді түпнұсқа тілдегі айтылуы бойынша алу (волокна – вулкан емес);
- кірме сөздерді үндесім заңына бағындыру;
- кірме сөздер үшін әріп алмау (мысалы, орыс тілінде г, н, ө, ь болмағандықтан Неине – Гейне, Ньюго – Гюго болып жазылады);
- халықаралық сөздердің сонындағы дауыстыны қысқарту: вакансия – ваканс, пианино – пианин, фортепиано – фортепиан;
- кірме сөздерде о әрпі тұрса, [o] дыбысы етіп айту.

К.Күдеримова

5-тапсырма. «Керек дерек!» мәтіндегі латын графикасын қабылдайтын түркі тілдеріне ортақ емле ережесінің әр тармағында айтылған ойды тарқатып, өз сөздеріңмен түсіндіріңдер, мысал келтіріңдер.

А Диакритикалық таңба терминінің мағынасын терминдер сөздігінен қарап жазып алыңдар.

Ә Мәтіннен сын есімдерді тауып, мағыналық түрлеріне қарай ажыратыңдар.

Б Жалқы есімдерге 5 мысал келтіріп, оларды латын графикасына аударып көріңдер. Қандай принциптер мен заңдылықтарды ұстанғандарыңды түсіндіріңдер.

6-тапсырма. Кім жылдам?

1. Бір заттың басқа бір затқа тәуелді екенін білдіретін жалғау түрі (8 әріп).

2. Сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып, басқа сөз таптарымен тіркесіп, сол сөз таптарының мағыналарын толықтыратын, айқындайтын, жеке тұрып сөйлем мүшесі бола алмайтын сөз табы (5 әріп).

3. Етістіктерше және есім сөздерше түрленетін, солардың қызметін атқара алатын етістіктің ерекше түрі (6 әріп).

4. Сөйлем ішіндегі кейбір сөздердің немесе сөз ішіндегі кейбір буын, дыбыстардың басқа тілдік бөліктерден ерекшеленіп, көтеріңкі айтылуын қалай атайды? (5 әріп.)

5. Сөз құрамындағы бір немесе бірнеше дыбыстың тобынан жасалған фонетикалық бөлшек (4 әріп).

6. Сөздердің грамматикалық мағыналарын тексеретін, грамматикалық сөзтұлғаларының қызметі мен қалыптасу, даму заңдылықтарын зерттейтін тіл ғылымының бір саласы (10 әріп).

ОРЫС ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ

Адамзат мәдениеті тарихында алфавит пен жазудың маңызы ерекше. Жазу – адамдардың кеністік пен уақытқа тәуелді болмай, әлеуметтік өмірдің барлық саласында кен түрде қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беретін құрал.

Құдайбергел Жұбанов

1-тапсырма. Мәтінді мәнерлеп оқыңдар. Публицистикалық немесе ғылыми стиль екендігін қолданылған тілдік құралдар арқылы анықтаңдар.

Ешқан дай талдау-сараптаус ыз, дау-дамайсыз 1940 жылы мемлекеттік тілдік саясаттың және мемлекеттік тәртіптік күштердің ықпалымен латынша қазақ жазуы кирилл әліпбиіне көшірілді. Сөйтіп, қазақ жазуы тарихында Ахмет Байтұрсынұлының зор еңбегімен алғаш рет құрастырылған қазақтың арабша төл әліпбиі де, соның дыбыстық

1-бөлім

жүйесіне негізделіп дайындалып, он шақты жыл қолданыста болған латынша қазақ әліпбиі де жойылды.

Қазіргі қолданыстағы кирилл-қазақ әліпбиі де кенестік-коммунистік жүйенің тілдік (ұлттық) саясатының ықпалымен құрастырылған еді. Ол оны қазақ тілінде жоқ орыс әріптерімен толықтырды. Бұл өз кезегінде қазақ тілінің бітім-болмысына, табиғи заңдылығына жат ережелерді кіргізіп, жазу емлесін өзгертіп, оны күрделендіріп жіберуге әкелді. Сондықтан қазақ тілі емле (орфография) сөздіктері бірнеше рет (1940, 1957, 1978, 1983) қайта өңделіп отырды.

Дыбыстық жүйесі бір-біріне мүлде ұқсамайтын, грамматикалық құрылымы сәйкес келмейтін тілдерге (қазақ, орыс) ортақ ереже шығару әрекеті емле ережелерін ескертулерге толтырып жіберді. Бұл қиындықтан шығудың жолын көрсетпек болып, кенестік саясаттың қысымымен қазақ ғалымдары арнайы ғылыми еңбектер дайындады.

Бірақ ондай ғалымдармен келіспеушілер де болды. Көрнекті ғалым С.Мырзабеков қазақ тілі дыбыстық жүйесінің үндестік заңын сақтау қажеттілігін дәлелдеп, ұзақ жылдар бойы тынбай еңбектенді. Ал қазақ тілі дыбыстық жүйесінің (фонетикасының) теріс бағытта зерттеліп жүргенін алғаш рет Ә.Жүнісбеков көрсеткен еді. Ол өзінің бір еңбегінде былай деп жазады: «Тіл туыстығы мен тіл ұқсастығы жоқ орыс тілінің дыбыстары, біріншіден, қазақ тілінің дыбыс санын бірден көбейтіп жіберді. Екіншіден, үндесім¹ үлгісі келіспейтін кірме сөздер көбейіп кетті. Үшіншіден, қазақ жазуының емле-ережелерін күрделендіріп жіберді. Бұл – орыс тілінің тілбұзар ықпалдарының негізгілері ғана».

Тілбұзар ықпалдан құтылудың бір ғана жолы бар – ол әліпби ауыстыру екені даусыз. «...Әліпби ауыстыруды белгілі бір елдің тіліне не жазуына деген қарсылық деп түсінбей, қазақ тілінің жазуына реформа² жасау деп бағалау керек». Ол – қазақ тілі жазуын жетілдіруге бағытталған келелі іс. Сол себептен оның күрделі де маңызды мәселелері жеткілікті. Соның бірі қолданыста болып келе жатқан өзге тілдік қоғамдық-саяси сөздерді жаңа әліпбимен таңбалау мәселесі болып табылады.

Б.Жәлелұлы

А Мәтіннің мазмұнын толық ашатын бес сөйлемді көрсетіңдер.

Ә Мәтіндегі дәйексөздер туралы ойларыңды айтыңдар.

¹ *Үндесім* – дыбыстардың әуендесіп айтылуы.

² *Реформа* – өмір сүріп отырған әлеуметтік құрылым негіздерін жоймай, қоғамдық өмірдің кейбір жағын жетілдіру, дамыту мақсатында қайта өзгерту.

Б Орыс графикасына негізделген қазақ жазуын жақтайтындар және жақтамайтындар болып 2 топқа бөлініп, пікірталас ұйымдастырындар.

2-тапсырма. Өткен тақырыптарды еске түсіру мақсатында төменде берілген сұрақтарға жауап беріндер.

1. Зат есім дегеніміз не?
2. Зат есім мағынасына қарай неше топқа бөлінеді? Атаңдар.
3. Жалқы есім дегеніміз не?
4. Құрылымы жағынан жалқы есімдер қалай бөлінеді?
5. Күрделі-құрама жалқы есімдерді атаңдар.
6. Біріккен жалқы есімдердің үш түрлі жасалу тәсіліне мысалдар келтіріңдер.
7. Тіркесті жалқы есімдер дегеніміз не? Мысал келтіріңдер.
8. Күрделі атаулардың қысқару жолдары туралы айтыңдар.
9. Қосарланған жалқы есімдерге мысал келтіріңдер.
10. Күрделі-құрама атаулардың тақырыптық топтарын атаңдар.

3-тапсырма. Мәтіннен есімдерді тауып, кестені толтырыңдар.

Жалпы	Жалқы	Деректі	Дерексіз	Жанды	Жансыз

Мен ұзын сапты қаңылтыр бақырашпен пештің ішінде балқып жатқан тастарға екі рет су шашып қалдым. Бір тастан «Ұлпан» деген жазу шыға келді. Жазу сонша таныс көрінді, мен іркілместен «Ұлпан» деп оқыдым. «Н» әрпінің жоқтығына бөгелгенім жоқ. Оқыдым да, аңтаң болып отырып қалдым. Жаңа ғана іркілмей оқып қалған Ұлпан атының бұл пештің ішінен кездесуге орайы жоқ секілді көрініп кетті...

Аяусыз колдар ақ мраморды талқандап, сындырып, моншаның пешіне салыпты. Ұлпан маған сол пештің ішінде өртеніп жатқандай сезілді.

Ертеңіне елге келе сала Исахмет қарияға жолығып, моншада көргенімді айтып едім, ол менің ойымдағы күдікті оңай шешіп берді.

– Ғабит-ау, Ұлпан сорлының көрмеген азабы бар ма!.. Ана бір жылдардағы ауыр кезде Ұлпанның басына қойылған ақ тас жоқ болып кеткен. Осы елдің жігіттері сатып жіберді деген өсек те бар... – деді мұнайып. Қария анығын айтқандай еді. Мен сұрамадым.

Менің ойыма өз заманынан бұрын туып, арманда кеткен үлкен жанның бейнесі біржола ұялап, шегеленіп қалды. Қанша жыл ойымда жүрсе де, қашанғы әдетім бойынша кешігіп жарық көрген «Ұлпан» сол бейнеге, сондай бейнелерге арналады.

Ғ.Мүсірепов

1-бөлім

А Мәтіннен ауыспалы мағынада қолданылған сөздерді тауып, оларды сөз құрамына қарай талдаңдар.

Өзінді тексер!

1. Күрделі жалқы есімі бар сөйлемді белгілеңдер.
 - а) Жетісу Алатауы – Қазақстандағы ірі әрі құрылымы жағынан күрделі тау жүйелерінің бірі.
 - ә) Ахмет ысырыла жол берген жұртты киіп-жарып балалардың алдына барды да, қалт бөгелді.
 - б) Әйелдер көзіне жас алып, еркектер үнсіз тұнжырап, үйді-үйлеріне тараспай көп тұрды.
 - в) Бір кезде далаға шықсам, үй артында бір шақырымдай жердегі төбенің басында Бекет отыр екен.
2. Тұрақты эпитетпен келген жалқы есімді белгілеңдер.

а) Мағауия;	б) қырық сан Қырым елі;
ә) Ұлттық кітапхана;	в) Ақ Ертіс.
3. Дербес мағыналы сөздердің бірігуі арқылы жасалған жалқы есімді табыңдар.

а) Қыз Жібек;	б) Айсұлтан;
ә) Орхон-Енисей;	в) Қамар сұлу.
4. Жылқыға қойылатын арнаулы атты табыңдар.

а) Шұбар;	б) Көкшетау;
ә) ат;	в) жылқы.
5. Қосарланған жалқы есім кездесетін сөйлемді белгілеңдер.
 - а) Бала батылсыз барып шәугімді көтерді де, жігітке жаскана ұсынды (*Д.И.*).
 - ә) Бір қыз үшін Қалқаман елден кеткен... (*Ш.Қ.*)
 - б) «Қалқаман-Мамыр» дастаны алғаш рет 1912 жылы Семейде кітап болып басылып шыққан.
 - в) Тек бөлінер кезде ағайынды Нартай мен Ертайдың шырылдап жылап, айырылмай қойғаны ғана жанға батты (*М.М.*).
6. Жалқы есімдердің жазылу емлесі сақталмаған сөйлемді табыңдар.
 - а) Кавказдан қайтарда мен қазақтың меймандостығын жасап, генералға мейрамханада қонақасы бердім (*Ә.Н.*).
 - ә) Демек, Қоңқай оларсыз өмір сүре алады екен, ал олар... Қоңқайсыз өмір сүре алмайды екен... (*О.Б.*)
 - б) Аздан соң Абай бұларды тосып алып, енді үшеуі бірдей ұзақ-ұзақ жарысуға айналды (*М.Ә.*).
 - в) Алғашқы күннен бастап аянмен етене жақын дос болуды әркім-ақ ойлай бастаған (*С.М.*).

7. Жалқы есімі бастауыш қызметін атқарып тұрған сөйлемді табындар.
- Ес білетін ересектері тіпті Нарымбет ағаға тартқан десетін (М.М.).
 - Ішкері жаққа Нұржанның осыменен екінші рет келуі (О.Б.).
 - Байтас пен жорға Жұмабай да анадайдан түсіп жаяу жетектеп, Құнанбайға қарай келеді екен (М.Ә.).
 - Міне, батысқа қарай лек-лек боп моңғол әскері аттанып бара жатыр (І.Е.).
8. Жалқы есім анықтауыш қызметінде тұрған сөйлемді белгілеңдер.
- Қатты жығылған Есікбай біразға дейін тұра алмай ынкылдап жатты (С.М.).
 - ... Кәдір сияқты кісінің Айша сияқты көк өрімдей қызын малжанын сала қадалып алғалы жатыр (С.С.).
 - Әбілқайырды азулы тілектестері Дешті Қыпшаққа хан етіп ақ киізге көтерді (І.Е.).
 - Ал Омаш дәу ошақтың бір бүйірінде ошарылып жұмыртқа жарып отыр (Д.И.).
9. Жалқы есімнің дара түрі бастауыш қызметін атқарып тұрған сөйлемді табындар.
- Күні бойы Ешкіөлместің күнгеіінде жайылған мал ешкім қайырмаса да, бір ізбен шұбырып ауылға қайтқан (С.М.).
 - Генерал Захаров мен әр синонимді атаған сайын бір саусағын бүгіп отырды (Ә.Н.).
 - Ондай қымбат минуттар Нұржанда жоқ-ты, сыпыра жайдақ, тіршіліктің қамымен өте шыққан сұрқайлау еді (О.Б.).
 - Осындайға келгенде Қодар мұндай жыбырдың ішкі зәрін, суығын сезгендей болған (М.Ә.).
10. Жалқы есімдер қатыспаған сөйлемді көрсетіндер.
- Ал Сейхундарияның орта шенінен төмен қарай, сонау Еділ, Жайықтың арғы бетіне дейін көшіп жүрген түркі тұқымдас рулар өзі тәрізді мал бағатын (І.Е.).
 - Мүсірептің жайына қашан көшер екен деп, Шынар шыдамсызданып отыр еді (Ғ.М.).
 - Осымен екеуі Абайдың құла бестісі ерттелгенше қымыз ішіп алды да, күнбатыс жақтағы Қызылшоқы деген ұсақ адырға қарай желе-жортып тартып кеткен (М.Ә.).
 - Ұя көрсе бітті, жұмыртқасын түгел ши қалпағына төңкеріп ала қояды да, орнына толтырып топырақ салып кетеді (Д.И.).

7-тапсырма. «Латын графикасына негізделген қазақ жазуы» деген тақырыптағы А.Байтұрсынұлының «Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман» деген сөзін қазіргі интернет дамыған ғаламдық дәуірмен байланыстырып әңгімелендер.

Ғалым болам десеңіз...

1. *Аманжолов С.* Түркі филологиясы және жазу тарихы. Павлодар, 2008.
2. *Келімбетов Н.* Қазақ әдебиеті бастаулары (Көркемдік дәстүр жалғастығы). Алматы: Ана тілі, 1998.
3. *Мырзабеков С.* Қазақ тілінің фонетикасы. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 1993.
4. *Ысқақов А.* Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Ана тілі, 1991.
5. *Жанұзақ Т.С.* Қазақ ономастикасы. Алматы: ІС-Сервис ЖШС, 2006.
6. *Смағұлов А.* Қазақ есімдері. Алматы: Атамұра, 2006.
7. *Жанұзақ Т., Есбаева К.* Қазақ есімдері. Алма-Ата: Қазақ ғылым баспасы, 1988.
8. *Күдерінова Қ.* Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. Алматы: Елтаным, 2013.
9. Қазақ ономастикасы мен терминологиясының өзекті мәселелері. Алматы: Информ-А, 2005.

2

ФОНЕТИКА

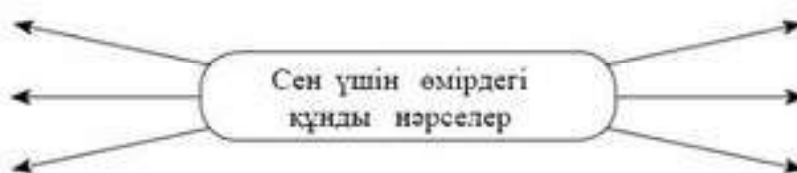
АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ ӘЛЕМ МӘДЕНИЕТІ

ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп...
Абай

1-тапсырма. «Сен үшін өмірдегі құнды нәрселер» тіркесіне ассоциация құрыңдар.

А Мәтінді тыңдаңдар (4-аудио).

Ә Уақытқа бағынбайтын, ешқандай ортамен, қоғаммен шектелмейтін, бүкіл адамзат үшін маңызы зор құндылықтарды жалпыадамзаттық мәңгілік құндылықтар дейміз деген сөйлемдегі ойды тарқатып жазыңдар. Ойларыңды дәлелді, жүйелі жеткізіндер.

Б Мәтінде көтерілген мәселені (тұрмыстық, әлеуметтік) талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

Интонацияның құрамдас бөліктері

Интонация ауызша айтылған сөзді байытып, әсерлендіреді. Әр сөйлем түрлі интонациямен айтылса, әртүрлі мағына береді. Интонация төмендегідей компоненттердің бірлігінен тұрады: 1) әуен; 2) әуез; 3) қарқын; 4) тембр; 5) фразадағы сөздер мен сөз тіркестерін бөліп айтуға қызмет ететін логикалық екпін.

Есте сақта!

Интонация – ауызша сөйлеу кезінде сөйлемнің лексикалық құрылымын, синтаксистік қатары мен стилистикалық ерекшелігін танытады және тон жиілігінің өзгеріп тұруынан, дауыс пен ырғақтың, кідіріс пен екпіннің өзгеруінен тұрады.

2-тапсырма. Өлеңді интонациясын дұрыс қойып, мәнерлеп оқыңдар.

Жастарға

Кел, жастар, біз бір түрлі жол табалық,
Арам, айла, зорлықсыз мал табалық.

Өшпес өмір, таусылмас мал берерлік
 Бір білімді данышпан жан табалық...
 Сақ болалық, бір шоқып, бір каралық!
 Қарауылдар мезгіл ғой, тұр, каралық!
 Жүз айтқанмен, өзгенің бәрі надан,
Жалыналық Абайға, жүр, баралық!..
 Ақыл, білім осындай ар жақтарлық,
 Айласыз, өтіріксіз жан сақтарлық!
 Үзіп-жұлып ұятсыз атанбай-ақ,
Ақылмен жол табалық ел бастарлық!..

Ш.Құдайбердіұлы

А Шәкәрім адам бойындағы қандай қасиеттерді сынға алады? Талқылап, ондағы астарлы ойды анықтаңдар.

Ә Өлең ұйқасын табыңдар. Ұйқастың интонацияға әсерін түсіндіріңдер.

Б Өлеңдегі қарамен берілген сөздерге морфологиялық талдау жасаңдар.

3-тапсырма. «Интонация айтылған сөзді байытып, әсерлендіреді» деген ережені ПОПС формуласы бойынша дәлелдеңдер.

Менің ойымша...

Себебі...

Оны мына фактілермен дәлелдей аламын...

... қорытындыға келдім.

А Тақырып бойынша материал жинақтап, тезистік жоспар құрыңдар.

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ

Ұлттық құндылықтың ең бастысы – ана тілі, сол арқылы өз тілін сүйеді, төл әдебиеті мұраларын сүйіп оқиды, өз халқының тарихын, өткені мен бүгінгісін ойлайды, тарихы жайлы толғанады.

Мұстафа Шоқай

1-тапсырма. Мұстафа Шоқай аталарыңның ойын тарқатыңдар, өз ойларыңды дәлелдеңдер.

Керек дерек!

Әрбір ұлттың тілі – сол елдің жалпыадамзаттық құндылығы, ұлттық болмысының айнасы. Тіл ұлттың мәдени өмірі мен дүниетанымы туралы

2-бөлім

ақпаратты сыртқа көрсетіп қана қоймайды, сонымен бірге шаруашылық тәжірибесінен алынған білімдер жүйесін санада ұғым ретінде қалыптастырады.

Тіл жүйесіндегі білім адам санасының өнімі болып табылады. Сондықтан тіл мен адамның санасы біртұтас деуге болады. Яғни, адамның сана-сезімінің негізінде қалыптасқан, өзіне ғана тән дүниетанымдық, рухани болмысы тіл арқылы көрініс табады, бейнеленеді.

Тіл арқылы балалар алдыңғы ұрпақтың жинақтаған тәжірибесін, білімін де меңгереді. Тіл арқылы адам өз халқының менталитетін¹, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, сол сияқты әлемнің ерекше мәдени бейнесін қабылдайды.

Әр халықтың тіліндегі «әлемнің бейнесі» қоршаған ортаның тура, дәл бейнесі бола алмайды. Сондықтан «жалпыадамзаттық құндылық» деген ұғым адамзат баласына ортақ дүние болғанмен, оның әр ұлттың тілінде сол ұлттың өзіне тән ерекшеліктері болады.

Б.Оспанова

2-тапсырма. «Керек дерек!» мәтінінде берілген ақпаратқа сәйкес тілдің атқаратын қызметін санамалап беріңдер.

А Соңғы азатжолдағы «әлемнің бейнесі» деген ұғымды өз сөздеріңмен түсіндіріп көріңдер.

Ә Ұлттық тілді кімдер қалыптастырады? Қалай?

3-тапсырма. «Тілі жоғалған ұлттың өзі де жоғалады» деген тақырыпқа эссе жазыңдар (5 сөйлем).

4-тапсырма. Екі тұжырымның бірін таңдап, тақырып бойынша материал жинаңдар. Тезистік жоспар құрып, ойтолғау жазыңдар.

Ана тілін тек өгей ұлдары ғана менсінбейді, өгей ұлдары ғана аяққа басады.

Габит Мүсірепов

Кейбір ұл-қыздарымыздың ана тілімізді білмеуі не шала білуі мені қатты қынжылтады. Бұған, ең алдымен, ата-ана кінәлі.

Бауыржан Мамышұлы

¹ *Менталитет* – ұлтқа тән ойлау жүйесі.

А Тіл туралы нақыл сөздерді жалғастырып жазып, жаттап алыңдар.

1. Ана сүті бой өсіреді, _____.
2. _____, сиынатын тәңірі.
3. Сөз қадірін білмеген _____.
4. Халық үшін өзге тілде сөйлеу қауіпті емес, _____.
5. _____, тілін білгісі келмейтіндер – мәңгүрт.

5-тапсырма. Ұлттық мұрамыз, ұлттық құндылығымыз болып табылатын қазақ тілінің бүгінгі жағдайы мен қоғамдағы рөлі жайлы пікірталас ұйымдастырыңдар.

Әуен және ырғақ

Әуеннің тілдегі қызметіне бүтін мәтінді ритмикалық топтарға, сөздерге бөлу, осы бөліктерді бір бүтін етіп байланыстыру, сөйлемнің коммуникативтік типтерін ажыратуға қатысу, синтагмадағы¹ мағынасы маңызды сөзді айқындау жатады. Ал ырғақ яки ритмге қимылдың, құбылыстың, үннің жүйелі, мерзімді, мөлшерлі белгілі бір тәртіппен қайталануы жатады. Сөйлеудің жылдам, жай болуы дауыс ырғағына байланысты болады.

Есте сақта!

Әуен, мелодия (грек. *melodia* – саз, әуез) – ырғақ пен әуез арқылы белгілі бір жүйеге түсіп, үйлесім құраған әртүрлі биіктіктегі дауыс қатары, яғни ән немесе күй сазы. Бір дауыстық әуен музыкалық шығарманың көркемдік өзегін құрайды. Сонымен қатар лингвистикада әуен интонацияның да құрамдас бөлігі болып табылады.

6-тапсырма. Мәтінді оқып, ат қойыңдар. Тілдегі перифраз² қолданыстарға назар аударыңдар. Би-шешендер тілін ұлттық құндылығымызға жатқыза аламыз ба? Өз ойларыңды ортаға салыңдар.

Өз Жәнібек **хан** жігіт кезінде өзінің бір топ досымен серуен құрып келе жатса, алдынан бір **ақ құбаша** бала кездесе кетеді. Жеті-сегіздер шамасындағы әлгі бала жалаңаяқ, үсті-басы жұлым-жұлым екен.

– Бұл елсіз далада неғып жүрген баласың?

¹ *Синтагма* – бір тізбектегі синтаксистік біртұтас қатынасты білдіретін интонациялық-мағыналық бірлік.

² Қазақ тіліндегі теңеулердің пайда болуы мен қолдану ерекшеліктерін зерттеген профессор Т.Қоныров перифразды бейнелі синонимдер қатарына қосып, оған мынадай анықтама береді: «Перифраз дегеніміз – затты, процесті, құбылысты өз атымен атамай, басқаша атау әрі соның негізінде сол заттың, құбылыстың ең негізгі бір қасиетін келтірінді мағынада қолдана отырып, соны образды түрде сипаттау, анықтау».

2-бөлім

– Сүтін ішіп жүрген жалғыз інгенім бар еді, содан айырылып қалып, осы даладан іздеп жүрмін.

– Інгенді тұсап қойсаң етті?

– Тұсап жүруші едім, тұсауы үзіліп кетіпті.

Жәнібек те жастайынан естияр, ақылды екен. Жетім баланың өлген шешесін жұмбақтап айтқанын түсіне қойыпты.

– Е-е, сенің шешен өліп, ана сүтінен айырылған жетім бала екенсің ғой, кел, атыма мінгес.

Жәнібек әлгі баланы атына мінгестіріп, үйіне әкепті. Жуындырып-шайындырып, киіндіріпті. Ауыл адамдары оны түсіне қарап «Жиренше бала» деп атап кетіпті. Болашақ екі дана жас кезінен-ақ осылайша кездесіп, өле-өлгенше бір-біріне ақылсерік болып өтіпті.

«Шешендік өнер» кітабынан

А Қарамен жазылған сөздерге дыбыстық талдау жасаңдар. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың жасалу ерекшеліктерін еске түсіріңдер.

Ә Мәтінді оқығанда әуеннің көтерілуі мен бәсеңдеуіне тыныс белгілерінің әсер етуін түсіндіріңдер.

Б Мәтіннен етістіктерді теріп жазып, морфологиялық талдау жасаңдар.

7-тапсырма. Бесік жырын мәнерлеп, әуені мен ырғағын сақтай отырып оқыңдар. Жаттап алыңдар.

Әлди-әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем!
Жылама, бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін.
Байқұтанның құйрығын
Жіпке тағып берейін.
Әлди-әлди, аппағым,

Қойдың жүні қалпағым.
Жұртқа жаман болса да,
Өзім сүйген аппағым!
Әлди-әлди, шырағым,
Көлге біткен құрағым.
Жапанға біткен терегім,
Жаман күнде керегім!

Хатық әні

А Дауысты дыбыстардың әуенді жасаудағы қызметі мен маңыздылығы туралы айтыңдар.

Ә Қазақ тіліндегі сөйлемдердің айтылу мақсатына қарай бөлінуінде әуеннің қандай қызмет атқаратынын түсіндіріңдер. Бесік жырында кездескен лепті сөйлемдерді тек интонациямен сұраулы сөйлемге айналдырып оқыңдар.

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР – ЕЛ БОЛМЫСЫ

Толық өркендетті ел болу үшін, алдымен, өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызға сіңіріп, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанмыз жөн.

Нұрсұлтан Назарбаев

1-тапсырма. Нұрсұлтан Әбішұлының пікірі негізінде ойларыңды өрбітіндер.

A Кластер әдісі арқылы топтастырыңдар.

Керек дерек!

Ұлттық құндылықтарымызды әлемдік деңгейге шығаруға қабілетті тұлға тәрбиелеу үшін:

- оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыру;
- жас ұрпақ санасына туған халқына деген құрмет, сүйіспеншілік, мақтаныш сезімдерін ұялату, ұлттық рухын дамыту;
- ана тілі мен дінін, оның тарихын, мәдениетін, өнерін, салт-дәстүрін, рухани-мәдени мұраларды қастерлеу;
- жас ұрпақ бойында жанашырлық, сенімділік, намысшылдық тәрізді ұлттық мінездерін қалыптастыру сияқты міндеттерді орындағанда ғана басты мақсатқа жетеміз.

Ұлттық тәрбие – қазір елімізде орын алып отырған көптеген мәселелерді: ана тілін, ата тарихын, ұлттық салт-дәстүрін білмейтін жастарды, қарттар үйлеріндегі әжелер мен аталарды т.б. бірге-бірге жоюдың және олардың алдын алып, болдырмаудың негізгі жолы. Ұлттық тәрбие алған ұрпақ дені сау, білімші, ақылды, ұлтжанды, еңбекқор, сыпайы, кішіпейіл болып өседі. Сондықтан да ұлттық тәрбие – ел болашағы.

Г.Дязбекова

2-тапсырма. Ұлттық құндылықтардың ел болашағы мен жастар тәрбиесі үшін маңыздылығы жайлы пікірталас ұйымдастырыңдар.

A Мәтінде көтерілген мәселені (тұрмыстық, әлеуметтік) талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

Қарқындылық

Интонацияның маңызды компоненттерінің бірі – қарқындылық. Қарқындылық басқа компоненттермен бірігіп, сөйлеу кезінде сөздің акценттелуіне тікелей қатысады. Әсіресе әуенмен қатар келіп отырады. Қарқындылық көбінесе синтагмаға, сөзге ой екпінінің түсуіне көмектеседі.

Есте сақта!

Қарқындылықтың әуенмен қатар келіп отыруы сөйлемнің бірыңғай мүшелерін айтқанда, яғни санамалау кезінде көрінеді. Яки әуенінің көтеріңкі айтылуы үдемеліктің де көтеріңкі деңгейде берілуіне септігін тигізеді.

3-тапсырма. М.Шахановтың «Төрт ана», М.Мақатаевтың «Үш бақытым» өлеңдерін тауып оқып, бүгінгі тақырыппен байланысын анықтаңдар.

4-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңдар. Дауыс ырғағына, қарқындылыққа назар аударыңдар.

...Бұдан былай біреуді келемеждеп сөйлеудің қандай екенін білуі үшін Жантасты мұрынға сырт еткізіп бірді шерттім де, жүгіре жөнелдім. Сол бойда екпіндеген қалпыммен мұғалімдер бөлмесіне алқынып кіріп бардым. Майқанова бірдене жазып, жалғыз отыр екен. Маған басын көтеріп алып, таңырқаған кейіппен қарады:

– Не болды? Не болды, Қадыров?

– Лагерге жолдама беріңізші маған.

– Саған бұл жолы жолдама берілмейді. Екінші кезекте барасың.

– Неге?

– Неге болушы еді? Барлық оқушыға бірден жетіспейді. Ал, екіншіден, ең әуелі біз лагерге үлгілі, тәртіпті оқушыларды жібереміз.

– Жантас немене... менен артық болғаны ма?

Майқанова екі бүйірінен біреу қысып қалғандай еңсесін кілт көтеріп алды:

– Сен немене? Мені тергегелі тұрсың ба?

Майқанованың көкшіл көзі шатынай бастады. Оның бір ашуланса шапылдап, жуық арада толас бермейтінін білем.

– Бермесеніз, қойыңыз, – дедім де, жалт бұрылып есікті бар күшіммен тарс жауып, жөнеле бердім. Осындай әділетсіздікке қаның қалай ғана қайнамайды?! Жантас – біреуді-біреуге атыстырып, от тастап жүретін ку. Сабақ үстінде сыбырлап-сыпсындағыш, өзі тақтаға шыққанда көрінгенге құлақ түргіш Жантас үлгілі оқушы болғаны да, мен үлгісіз болғаным. Менің сабақ үлгеруім одан көш ілгері екені, екпінділігім ешқандай есеп емес...

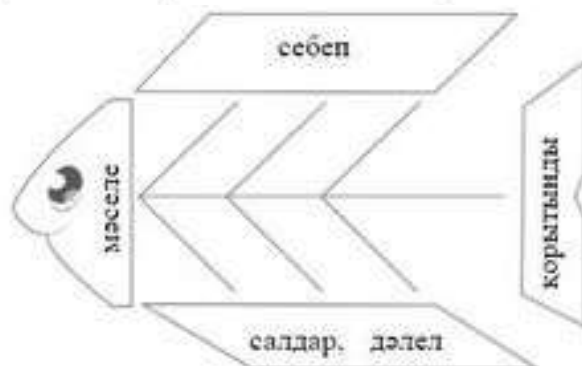
Б.Соқпақбаев

A Мәтіннің түрін анықтаңдар.

 Ә Мәтіндегі автор көзқарасы мен экспрессивті-эмоционалды сөздердің рөлін көрсетіңдер.

 Б «Ұлттық құндылықтардың жастар тәрбиесіне әсері» тақырыбы бойынша «Балық қаңқасы» әдісі арқылы ойларыңды дәлелдендер.

ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

Адам санасында шындық өмірдің бейнеленуі тілсіз іске асуы мүмкін емес. Тіл біздің ойымызды білдіре отырып, қоршаған шындық өмір жайындағы білімімізді сақтап жеткізуші болып есептеледі.

Кәкен Аханов

 1-тапсырма. Кәкен Ахановтың сөзін тарқатып баяндаңдар.

 А Мәтінді оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселені талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

Мәдениет – адам қолымен жасалатын материалдық құндылық. Тіл мен мәдениетті бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Тіл мәдениеттің өмір сүру формасы болса, мәдениет – оның ішкі мазмұны.

«Мәдениет – материалдық феномен¹ емес, ол заттардан тұрмайды. Бұл – адамдардың ойлауының формасы, қабылдауы мен түсінуінің, көзқарасы мен оны түсіндіруінің моделі» дейтін де көзқарастар бар. Керісінше «мәдениет – адамның санасында бекіген білім емес, бақылаушы механизмдердің: жоспарлардың, амалдардың, ережелердің, нұсқаулардың репертуары, солардың көмегімен адамның мінез-құлқын басқаруға болады» дейтін де пікір бар.

Ұлттық мәдениеттің тірегі – тілде. Қазақ халқының этностық, ұлттық мәдениеті, негізінен, тілде көрініс тапқан. Осы орайда тіл ұлттық болмысымен қалыптасқан, төл мәдениетіміз сақталған негізгі көздердің бірі деуге болады.

¹ *Феномен* – ерекше құбылыс, өмірде сирек кездесетін, таңғаларлық нәрсе.

2-бөлім

Осылай болғанда да, кез келген халықтың мәдениетінде тілдің мәні өте зор. Тіл – мәдениетті жеткізуші, себебі ол ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы беріледі. Балалардың өзінің ұлттық мәдениетін қабылдауы ана тілін үйрену арқылы жүзеге асады.

А.Мырзаханов

Ә Тақырыбы ұқсас ғылыми және публицистикалық стильдегі мәтіндердің құрылымын салыстыра талдаңдар.

Б Мәтін мазмұны бойынша төмендегі сөйлемдердің шын (Ш) немесе жалған (Ж) екенін табыңдар.

Сөйлем	Ш	Ж
Тіл – мәдениеттің өмір сүру формасы. Ұлттық мәдениеттің тірегі – тілде. Балалардың туған жерін тануы ана тілін үйрену арқылы жүзеге асады. Тіл – ұлттық болмысымен қалыптасқан, төл мәдениетіміз сақталған негізгі көздердің бірі. Мәдениет – материалдық феномен, сондықтан ол заттардан тұрмайды.		

В Берілген сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

Тіл – мәдениетті жеткізуші, себебі ол ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы беріледі.

Тембр

Тембр (франц. *timbre* – кішкене қоңырау) – музыкалық термин. Тілде тембр арқылы дауыс ырғағын өзгерте отырып сезім-күйді (қуаныш, реніш) білдіруге болады. Тембрдің сөйлемдегі таза семантикалық рөлі жоқ. Ол интонациялық тәсіл ретінде көбінесе сөйлемге сезімдік (эмотивтік¹) мазмұн беруге қатысады.

Есте сақта!

Интонация компоненттерінің бірі – тембр адамның әртүрлі көңіл күйін, эмоциясын білдіреді. Тембр арқылы сөйлеушінің қуаныш, мысқыл және т.б. сезімдері беріледі.

2-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп оқыңдар. Дауыс ырғағын өзгерте отырып, тембр арқылы сөйлеушінің сезімін білдіруге тырысыңдар.

Тәжиді повесткамен ауылнайға айдатып алып, бай алдына келген Тәжіге қаһар тікті:

¹ *Эмотив* – сөйлеушінің эмоциялық көңіл күйін білдіретін тілдік бірліктер.

– Сен қойды құртқаныңнан бұрын келмей жатып алғаның қай менмендігің? – деді.

– Ой, байеке-ай, нашар адамбыз ғой, келгеніміз осы болды.

– Мен үшін нашар болыппысың? Кәні, осы жерден табан аумап қойды түгенде, әйтпесе жегеніңді желкеңнен шығарамын, – деп зірк-зірк етті.

Тәжи құрдай жорғалап, жерге кіріп кете жаздады. Ол байдың бетіне қарай алмай, жер шүкі берді. Тек мінгірлеп айтқаны:

– Бай, біз сіздің малдың күтімінен аяңғанымыз жоқ. Жарғақ құлағымыз жастыққа тимей бақтық, қақтық, қайтеміз, дертке ұшырады, қасқыр жеді, ауру алды, жұт болды... Әйтеуір, бүгін сіздің алдыңызға абыройлы болып келіп отырғанымыз жоқ. Оның несін айталық. Қолымызбен істегенді мойнымызбен көтереміз де; не қылсаңыз да біз өз нашарыңыз. Не қылып алам десеніз де біз қолыңызда, – деп, Тәжи Шалматайға жалынып, жік-жапар болды.

І. Жансүгіров. «Жолдастар»

А Мәтіннен эмоционалды-экспрессивті сөздерді тауып, оларға дыбыстық талдау жасаңдар.

3-тапсырма. Еркін тақырыпта диалог құрыңдар. Тембр арқылы диалогті әртүрлі сезімді білдіре отырып оқыңдар. Мәселен: қуаныш, реніш, мысқыл, ашулану, күрсіну т.б.

МӘДЕНИЕТ ТАРИХЫ

Көршілес елдердің мәдениетін үлгіге алу елдің тілін бұзады.

Халет Досмұхамедұлы

1-тапсырма. «Көне түркі жазбалары және қазақ жазуы» деген бөлімнің эпиграфтарын қайта оқып шығыңдар. Өздеріңе ұнаған эпиграфтың неге ұнағанын айтыңдар.

2-тапсырма. Мәтінді оқып, құрылымы мен ресімделуі арқылы жанрлық ерекшелігін анықтаңдар.

Мәдениет бір уақытта пайда болған зат емес. Ол пайда болу мен қалыптасудың ұзақ процесінен өтті, сондықтан дәл мерзімі жоқ. Алайда осы процестің хронологиялық шеңберлерін анықтауға болады. Егер қазіргі түрдегі адам – *Homo sapiens* шамамен 40 мың жыл бұрын пайда болса, онда мәдениеттің бірінші элементтері одан ерте – 150 мың жыл бұрын пайда болды. Бұл жағынан мәдениет адамнан үлкен. Бұл мерзімді одан әрі 400 мың жылға жылжытуға

2-бөлім

болады. Онда біздің бабаларымыз – неандертальдықтар ¹ отты тауып пайдалана бастаған.

Осыдан бір ғасыр бұрын шығып тұрған «Қазақ» газетінде адамзат мәдениетінің мынадай кезеңдерден өткендігін көрсетеді:

1) екпеген жердің жемісін теріп, бақпаған хайуанды аулап, алып жеп, адам баласы аңшылықпен, балықшылықпен күн көрген кездегі шаруашылық кырқасы;

2) хайуанды үйір қылып, үйрете біліп, мал жиған, малмен күн көрген бақташылық кездегі шаруашылық кырқасы;

3) жерден терген жемісті егіп шығарса да болатындығын байқап, егінмен тамақ асырап күн көрген кездегі шаруашылық кырқасы;

4) жоғары кәсіптердің үстіне қолөнерін кәсіп қылып, сонымен мал тауып, тамақ асырап, дүниелік жия білген кездегі шаруашылық кырқасы;

5) қолөнері күшейіп, бұрынғы кәсіптердің үстіне айырбас келіп, яғни сауда келіп қосылды. Бұл – егін, қолөнер, сауда кәсіптері толысқан кездегі шаруашылық кырқасы;

6) мәшине шығып, кәсіптің көбі мәшине арқылы істеліп, жүріс-тұрыс, хабарласу-қатынасу жолы жеңілдеген осы кезгі шаруашылық кырқасы.

«Қазақ» газетінен

А Тарих пәнінен алған білімдеріңе сүйене отырып, көрсетілген қырқалардың қандай қоғамдық құрылысқа жататынын анықтаңдар.

Ә Қырқа сөзінің түсіндірмесін табыңдар және мәтіндегі қолданысына түсініктеме беріңдер.

Б Төмендегі сөздерді жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай орынды қолданып, мақала жазыңдар.

Мәдениет, философия, тарих, халық, уақыт, ғылым, материалдық, рухани, тұрмыс-тіршілік, дәстүр, табиғат, адам.

В Мәтіндегі соңғы сөйлемге пунктуациялық талдау жасаңдар.

Кідірістің қызметі

Интонацияның маңызды компоненттерінің бірі кідіріс (пауза) болып табылады.

Сөйлеуші өз ойын, пікірін жеткізу кезінде сөз ағымының арасын үзіп, түрлі кідірістер жасайды. Кідіріс көбінесе синтагмалар мен сөйлем арасын, сөз ағынын

¹ Неандертальдықтар – 300–400 мың жыл бұрын тіршілік еткен ертедегі адамдар. Олардың қанқа қалдықтары Германиядағы Неандерталь аңғарынан табылған.

мүшелеуге қатысып, ой екпіні түскен сөзді анықтап, мағынасын ажыратуға септігін тигізеді.

Есте сақта!

Сөйлеу кезінде орынсыз жерге кідіріс жасалса, ойдың шашыраңқылығы байқалып, тыңдаушы адам түсінбей қалуы мүмкін. Ал өз орнымен жасалған кідіріс айтар ойдың мағынасын анық береді.

3-тапсырма. «Ойлан, тап!» әдісі бойынша суреттерде берілген әлемдегі жеті кереметтің атауларын табыңдар. Сендер үшін әлемнің жеті кереметіне нелер жатады? Ойларыңды жазбаша немесе ауызша жеткізіңдер.

КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ

Әлем мәдениетінің картинасы көшпелілердің эстетикалық және этникалық тәжірибесін ескермей толық және дұрыс бола алмайды.

Мұрат Әуезов

1-тапсырма. Мұрат Әуезовтің тұжырымын тарқатып талқылаңдар.

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (5-аудио). Жоспар құрыңдар.

А Мәтіннің үш азатжолындағы негізгі ойды үш сөйлемге сыйдырып беріңдер.

Ә Мәтін мазмұнын саралай отырып, төмендегі кесте бойынша сұрақтар құрастырыңдар.

Онай сұрақ (жауабы мәтінде бар)	Қиын сұрақ (нақты жауабы мәтінде жоқ, бірақ тақырыпқа қатысы бар)

Б Қазақ жерінде табылған көшпелілер дәуіріне тән археологиялық ескерткіштер туралы материал жинақтап, тезистік жоспар құрыңдар.

В Сөйлемге дыбыстық талдау жасаңдар.

Көшпелілердің рухани мәдениеті өте бай.

Кідіріс және тыныс белгі

Жазуда кідіріс тыныс белгілері арқылы ажыратылады. Кідірістің екі түрі болады. Оның біріншісі сөйлем аяғында болатын нүкте, сұрақ белгісі, леп белгісі, көп нүкте болса, екіншісі – сөйлем ішінде қолданылатын үтір, нүктелі үтір, қос нүкте, көп нүкте, сызықша.

Есте сақта!

Сөйлеу процесінің эмоциялық, экспрессивті бояуларына байланысты кідіріс қысқа, ұзақ, орташа болып бөлінеді. Көбінесе қысқа кідіріс жазуда үтір арқылы, ал ұзақ кідіріс сызықша арқылы белгіленеді.

Керек дерек!

«Алтын адамды» біреулер ер адам, біреулер әйел дейді. Кемел Ақышев менің қолыма Есіктегі «Алтын адамның» маңдай сүйегі мен төменгі жақ сүйегінің қалдықтарын берген еді. Оның төменгі жақ сүйегі өте биік, маңдайындағы қабақ

сүйектері жақсы жетілгендіктен, оны ер адам деп болжам жасадым. Сондай морфологиялық ерекшеліктерін де ескере отырып, оны шамамен 20 жастағы жауынгер деп анықтама бердім. Ал нақты әйел не еркек екенін білу үшін хромосомалық анализ жасау керек. Өкінішке орай, қазір сүйектің қайда екенін білмеймін. Ал «Алтын адамның» әйел адам екеніне тарихшы Еділ Ноянов өзінше дәйек келтіреді. Оның айтуынша, «Алтын адамның» бойы – 165 см. Оның мойнында алтын алқасы, бір құлағында сырғасы болған. Басындағы басқимінін биіктігі – 70 см, сәукелеге ұқсайды. Қазіргі таңда ғылым қанша дамыды десек те, «Алтын адамның» ер немесе әйел екенін нақты ажырататын ДНК талдамасы әлі күнге жасалмаған.

Оразақ Смағұлов, антрополог

3-тапсырма. «Алтын адамның» ер немесе әйел адам екендігі туралы ойларыңды дәлелдеп, екі топқа бөлініп, пікірталас ұйымдастырыңдар.

A Сыныптастарыңмен тарихи мұражайға экскурсия жасап, алған әсерлерің туралы баяндандар.

СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ

Тіл мәдениеті дегеніміз – тілдік норманы сақтап сөйлеу, дұрыс жазу.

Рәбиға Сыздық

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (6-аудио).

A «Төрт сөйлем» әдісін пайдалана отырып, мәтін мазмұны бойынша өз ойларыңды дәлелдендер.

Пікір (бір сөйлеммен)

Дәлел (пікірді бір сөйлеммен дәлелдеу)

Мысал (пікірді өмірмен байланыстырып мысал келтіру)

Қорытынды (бір сөйлеммен қорытынды шығару)

2-тапсырма. Мәтінді рөлге бөліп, мәнерлеп оқыңдар. Мәтіндегі экспрессивті-эмоционалды сөздердің рөлін көрсетіңдер.

Қызық еді Аяның мінезі. Бірде, түн ортасында, дәл ұйқыға жатардың алдында, далаға шыққам. Көшеде сырғанақта біреу зулатып шана теуіп барады екен. Жым-жырт айлы түнде әлгі бір ғана шананың өзі гүрілдеп, жер көшіп келе жатқандай дүбір шығарады. Шыдай алмай, жүгіріп сырғанаққа бардым. Міне, қызық, шана теуіп жүрген Аян екен. Ай жарығында анық көрінді: жүзі жайнаң қағып, екі пінінен алқына дем алады. Тонының екі етегі далпылдап, шананы көшенің басына қарай сүйрете жүгірді. Мені көріп бұрылды да:

– Жүр, ойнайсың ба? – деп дауыстай сөйледі.

2-бөлім

– Қойшы, түн жарымында есі дұрыс адам ойнай ма?

– Ойнағанда қандай?! Түу, сен өзі мынадай айлы, жарық түнде шанамен сырғанаудың қандай керемет екенін білмейді екенсің ғой. Айлы түнде шанаға сиқырлы қанат бітеді... – деді де, Аян жүгіре жөнелді. Сәлден кейін көшенің басына шығып ап, тағы да жер көшкендей ғып бүкіл ауылды жаңғырықтыра түрілдетіп шанамен төмен қарай жұлдыздай ақты. Дәл мен тұрған тұста кішкентай төмпешік бар болатын, зулап келген шана әлгі төмпешікке жеткенде есік пен төрдей жерге бір-ақ ырғыды да, табанынан от жарқ етіп өте шықты. Аян қолын көтеріп:

– Ур-ра! – деп айқайлады.

Маған, шынында да, ол теуіп жүрген шанаға сиқырлы қанат біткендей көрінді. Жүгіріп үйге келдім де, қараңғы ауыз бөлмеден бос тұрған шелек, легенді даңғыр-дұңғыр еткізіп шаманды іздей бастадым.

– Үйбай, ұры ит кіріп кетті ме! – деп үйден апам шыққан. Менің шанама жармасқанымды көріп.

– Сенбісің?! Нені қиратып жүрсін?! – деді таңырқап.

– Апа, шана тебем.

Апам шошып кетті.

– Тәйт әрі, осы жеті түнде шанасы не-ей, мынаның. Бірдене көрінер мынаған, елден ерекше, – деп ұрсып берді.

– Иә-ә... эне, Аян сырғанап жүр ғой.

– Аян... О, желкең қиылсын сенің. Аян дейді ғой. Аян дейді... Таста әрі!.. – Апам шананы әрі түкпір бұрышқа қарай итеріп тастап, мені желкемнен бір түйді.

– Жат төсегіңе! Ертең де күн бар.

Мен сүмірейіп кеп, төр алдына атаммен қатарласа салынған төсегіме жаттым. Көпке дейін ұйықтай алмадым...

С.Мұратбеков. «Жусан иісі» шығармасынан үзінді

А Мәтін қандай стильде жазылған? Мәтін кейіпкерлерінің диалогі сөз мәдениетінің талаптарына сай ма? Дәлелдеңдер.

Ә Мәтіндегі соңғы екі сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

Керек дерек!

Кідіріс түрлері

1. «Бос» кідірістер. Кейбір адамдардың сөздері ешқандай ақпарат тасымалдамайтын кідірістерге толы болады. Мұндай кідірістер әңгімені себепсіз созып, кейде әңгімелесушілерді жалықтыруы мүмкін.

2. Ойлану кідірістері. Кейбір кідірістер кезінде адам бір нәрселерді ойлап отырады. Ойлану кідірістері әңгіменің кез келген уақытында пайда болып, «мүмкін, осылай шығар», «ашығырақ айтсақ», «дұрысы былай шығар», «жоқ,

олай емес, былай ғой» деген пікірталастарын білдіреді. Осындай ескертпелерден кейін пікірдің жана тұжырымы айтылады. Ойлану кідірістері сөзде орынды да, қажет те.

3. Бір сөз ырғағын екіншісінен ажыратып тұратын кідірістерді интонациялық-логикалық кідіріс деп атайды. Бір сөйлемнің өзінде-ақ интонациялық-логикалық кідірістің орнын ауыстыру оның мазмұнын әжептәуір өзгертеді. Орынсыз кідіріс мәтінінің мәнін қисынсыз етіп жібереді.

4. Логикалық кідіріс ақыл-ойға қызмет жасаса, психологиялық кідіріс сана-сезімге қызмет етеді. Логика және грамматикалық жағынан ешқандай кідіріс жасауға болмайтын жерде психологиялық кідіріс жасауға болады.

5. Интонациялық-синтаксистік кідіріс жазба тілдегі тыныс белгілеріне сәйкес келеді де, ұзын-қысқалығы бойынша ажыратылады. Ең қысқа кідіріс үтірді, ең ұзыны нүкте қоюды талап етеді. Интонациялық-синтаксистік кідіріс сөйлеп тұрғанда бірыңғай сөйлем мүшелерін, кірме құрылымдарды, одағай сөздерді бөледі; кідіріс сөйлемде түсіп қалған сөздердің орнын толтырады.

6. Түрлі жағдаяттарға сәйкес пайда болған кідірістерді жағдаяттық кідіріс деп атайды. Мысал келтірейік: Алаңда әскерлер сап түзеп жүр. «Со-ол-ға! А-а-дым-да!» деген бұйрық естіледі. Бұл жердегі кідіріс әскерлер бұйрықты орындауға дайындалсын деген ниетпен жасалып отыр.

kazorta.org сайтымнан

3-тапсырма. Кідірістің түрлеріне тән ереженің дұрысын табыңдар.

«Бос» кідірістер	Кідіріс сөйлемде түсіп қалған сөздердің орнын толтырады.
Ойлану кідірістері	Сана-сезімге қызмет ететін кідіріс.
Интонациялық-логикалық кідіріс	Әңгімені себепсіз созып, кейде әңгімелесушілердің біреуін жалықтыруы мүмкін.
Психологиялық кідіріс	Түрлі жағдаяттарға сәйкес пайда болатын кідіріс
Интонациялық-синтаксистік кідіріс	Әңгіменің кез келген уақытында пайда болатын, сөзде орынды, қажет кідіріс.
Жағдаяттық кідіріс	Бір сөз ырғағын екіншісінен ажыратып тұратын кідіріс

А Кідірістің әр түрін қолдана отырып диалог құрастырыңдар.

Ә Мәтіннен шылауларды теріп жазып, оларды түрлеріне қарай ажыратыңдар.

Өзіңді тексер!

1. Интонация дегеніміз не?
2. Интонация қандай компоненттердің бірлігінен тұрады?
3. Әуен дегеніміз не?
4. Ырғақ дегеніміз не?
5. Қарқындылықтың әуенмен қатар келіп отыруы қандай кезде көрінеді?

2-бөлім

6. Тембр дегеніміз не? Мысал келтіріңдер.
7. Кідіріс дегеніміз не?
8. Кідірістің маңыздылығы туралы айтыңдар.
9. Қысқа және ұзақ кідірістің тыныс белгілері туралы айтыңдар.
10. Интонацияның тілдегі рөлі туралы баяндаңдар.

4-тапсырма. «Адамзаттық құндылықтар және әлем мәдениеті» тақырыбына эссе жазыңдар.

5-тапсырма. Тіліміздің шұрайлылығына кері әсер етуші сөздерді санамалап жазыңдар.

6-тапсырма. «Ұлттық құндылықтар – ел болмысы» деген тақырыптағы Елбасымыз Н.Назарбаевтың «Толық өркениетті ел болу үшін, алдымен, өз мәдениетімізді, өз тарихымызды бойымызға сіңіріп, содан кейін өзге дүниені игеруге ұмтылғанымыз жөн» деген сөзіне мағынасы жақын мақал-мәтелдер табыңдар.

Ғалым болам десеңіз...

1. Уалиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы: Мектеп, 1984.
2. Сыздықова Р. Сөз сазы: сөздерді дұрыс айту нормалары. Алматы: Ғылым, 1983.
3. Базарбаева З.М. Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері. Алматы: Комплекс, 2002.
4. Әміров Р. Қазақ тілі оқулығына әдістемелік нұсқау. Алматы: Рауан, 1997.

ЛЕКСИКА

КӘСІП ПЕН ЕҢБЕК. БОЛАШАҚ МАМАНДЫҚТАРЫ

ҰЛТ ЖҰМЫСЫ

Ұлтқа қызмет ету білімнен емес,
мінезден.

Әлихан Бөкейханов

1-тапсырма. «Ұлт жұмысы», «Ұлтқа қызмет ету білімнен емес, мінезден» дегенді қалай түсінесіңдер? Өз ойларыңмен бөлісіңдер.

А Мәтінді оқыңдар. Ондағы көтерілген мәселені (тұрмыстық, әлеуметтік) талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

Жұмыс қолға алып істесе бітпекші, жоқ артынан қалмай іздесе табылмақшы. Айтқан айтқан жерде қалып, үйлеріне барып теңкиіп-теңкиіп жатып алса, жұмыс өзінен-өзі істелер ме?

Жұрт жұмысы құмырсқаның илеуіндегі жұмыс сияқты. **Құмырсқаша** жабыла тынбай істесек өнеді. Бірі оны, бірі мұны істеп, илеуде қарап тұрған құмырсқа болмайды. Жұрт жұмысын да солай істесе, алға басады. Әр құмырсқа бәріне керек илеудің өсуі үшін күші жетіп көтерген шөпшегін апарып салады. Ұлтын керек қылып, халыққа қызмет етемін деген қазақ балалары қазақ жұмысына қолынан келгенінше қарап тұрмай кірісіп істей берсе, ұлт жұмысы ұлғайып, толықпақшы.

Жұртқа керегін білетіндер көп, істейтіндер аз. Білушілеріміз білгенімен қоймай, істеуге кіріссе екен. Білушілеріміз **істеуші** болса, оларды көріп өзгелер де істер еді. Сөйтіп, **көсемдер** көбейсе, ерушілер де көбейер еді.

Біреу жұмыс қылайын десем, тұрған жерім жаман дейді, біреу маңайымдағы елім жаман дейді. Бұлардың бәрі де бос сөз. **Абақтыдан** жайсыз орын жоқ, онда да отырып жұмыс істеуге болады.

Ісімізді істеушілер, жоғымызды іздеушілер көбейсе, ойлаған пікір, көздеген мақсат жан бітіп тірілмекші. Әркім қолдан келгенін сүр сақтап, түбінде үйіп-төгіп бір молықтырамын демей, аз-көбіне қарамай істей беруге әдеттенсе екен. Қазақ керегінің көбі әркімге-ақ мағлұм ғой; біз кейін қалған халық алға басып, жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек.

А.Байтұрсынұлы

3-бөлім

Ә Мәтіннен тірек сөздерді табыңдар. Мәтін мазмұны бойынша алты «Неліктен?» сұрағын құрастырыңдар.

Б Мәтін мазмұны бойынша төмендегі сөйлемдердің шын (Ш) немесе жалған (Ж) екенін айтыңдар.

Сөйлем	Ш	Ж
<p>Жұрт жұмысы – құстың ұясындай қиын жұмыс.</p> <p>Ұлтын керек қылып, халыққа қызмет етемін деген қазақ балалары қазақ жұмысына қолынан келгенінше қарап тұрмай кірісіп істей берсе, ұлт жұмысы ұлғайып, толықпақшы.</p> <p>Жұртқа керегін білетіндер аз, істейтіндер көп.</p> <p>Ісімізді істеушілер, жоғымызды іздеушілер көбейсе, ойлаған пікір, көздеген мақсат жан бітіп тірілмекші.</p> <p>Білімді болуға өнер керек. Бай болуға қызмет керек.</p>		

В Қарамен берілген сөздерге лексикалық талдау жасаңдар.

Сөздік қор және сөздік құрам

Сөздік қорға:

- тілдегі барлық сөздің ұйытқысы болып саналатын түбір сөздер;
- ең қажетті ұғым-түсініктерді қамтыған, сол тілде сөйлейтіндердің бәріне түсінікті сөздер;
- түркі тілдеріне ортақ, бір буынды және көпмағыналы байырғы сөздер;
- қазақтың ғасырлар бойы қалыптасқан байырғы төл сөздері;
- ежелден тілге әбден сіңісіп, жалпыхалықтық сипат алған кірме сөздер жатады.

Сөздік қордағы сөздердің көлемі шағын болады. Сөздік қордағы сөздер жаңа сөз тудыруға ұйытқы болып, сөздік құрамды байытады.

Сөздік құрам дегеніміз не?

Тілдегі сөздердің барлығының жиынтығын тілдің сөздік құрамы дейді. Сөздік құрамға тілде бұрыннан қалыптасқан, сондай-ақ кейін пайда болған барлық сөз енеді.

Есте сақта!

Негізгі сөздік қор талай ғасырды басынан кешіргендіктен, онда байырғы көне сөздер көп болады. Қазақ тілінің сөздік құрамының көлемі қаншалықты байыса да, негізгі сөздік қор елеулі өзгеріссіз, сол қалпында қалды.

2-тапсырма. Кім көп табады? Негізгі сөздік қорға 5 мысал келтіріп, сөйлем құраңдар.

А Ойды өрбітіндер.

- Көркем әдебиетті көп оқыған адамның сөздік қоры молаяды.
- Сөздік қоры бай адам және қазақ тілінің сөздік қоры – екеуі екі басқа ұғым.
- Сөздік құрам және сөздің құрамы дегендердің айырмашылығы жер мен көктей.

Ә Мына арналар қай көлге барып құяды: «сөздік қор» көліне ме, «сөздік құрам» көліне ме?

Кәсіби сөздер

Диалект сөздер

Сөздік құрам

Сөздік қор

Термин сөздер

Жаргон сөздер

Көнерген сөздер

Керек дерек!

Негізгі сөздік қор

Қазақ тілінің негізгі сөздік қорының құрамы біркелкі емес. Оның негізінде түркі тілдеріне ортақ байырғы сөздер жатыр. Негізгі сөздік қорға тән басты белгі – тұрақтылық. Оған бірнеше ғасыр бойы өмір сүріп, барша ұрпақ үнемі қолданып келе жатқан сөздер кіреді. Негізгі сөздік қор тек бір буынды сөздерден тұрады деп ойлауға болмайды. Оған неғұрлым кейін пайда болып, жалпыхалықтық сипат алған қазақтың байырғы сөздері, кейбір кірме сөздер де кіреді.

Негізгі сөздік қорға тән екінші басты белгі – оның сөз тудыруға ұйытқы болатындығы. Негізгі сөздік қор болмаса, сөздік құрам молайып байымас еді. Негізгі сөздік қорға енетін сөздердің сөзжасам қабілеті де бірдей емес. Мысалы, өте көне замандардан белгілі екеніне қарамастан, сан есімдерден туған сөздер өте аз. Ал зат есім мен етістік түбірлердің көпшілігі сөзжасамда аса өнімді қызмет атқарады. **Негізгі сөздік қорға енетін сөздерді қазақ тілінде сөйлейтін адамдардың барлығы тек түсініп қоймайды, оны күнделікті өмірінде үнемі қолданып отырады.** Өйткені ол – лексиканың ең негізгі саласы, жалпыхалықтық қолданыстағы сөздер.

3-тапсырма. «Керек дерек!» мәтіні бойынша төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап беріңдер.

1. Негізгі сөздік қорға тән белгілерді атаңдар.
2. Қазақ тіліндегі негізгі сөздік қордағы сөздердің сөзжасаммен байланысы.

3-бөлім

3. Неліктен негізгі сөздік қорға енетін сөздерді қазақ тілінде сөйлейтін адамдардың барлығы түсініп, күнделікті өмірде қолдана береді деп ойлайсындар?

А Жаңа сөздің туындауына ұйытқы болған сөздерге мысалдар келтіріңдер.

Ә «Керек дерек!» мәтініндегі қарамен жазылған сөйлемге синтаксистік талдау жасаңдар.

4-тапсырма. «Біреу жұмыс қылайын десем, тұрған жерім жаман дейді, біреу маңайымдағы елім жаман дейді» деген Ахмет аталарыңның ойын тарқатып, аргументативті эссе жазыңдар.

МАМАНДЫҚ ТАҢДАУ

Ең қиын мамандық – адам болып қалу.

Хосе Хулиан Марти

1-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (7-аудио).

А Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңдар.

Ә Эпиграф пен мәтінді байланыстыра отырып, мәтіндегі «Мамандық таңдау – тағдырыңды таңдау» деген тұжырымды бес сөйлем көлемінде өрбітіп жазыңдар.

Б Екі топқа бөлініңдер. Әр топ өз тақырыбын қорғап шығуы тиіс.

Ең тәтті
мамандық

Ең жауапты
мамандық

Сөзжасам туралы түсінік

Жаңа сөздер тілді байытады, сондықтан тілдің сөздік құрамының баюында негізгі қызметті қазақ тілінің сөзжасам жүйесі атқарады.

Сөзжасамның тәсілдері:

синтетикалық – негізге сөз тудырушы жұрнақтардың жалғануы арқылы екіншілік мағынаның туындауы. Мысалы: *әсемпаз, сырлы, куәгер* т.б.;

аналитикалық – негіздердің бірігуі, тіркесуі, қосарлануы арқылы ерекше мағыналы атау жасау қабілеті. Мысалы: *өнеркәсіп, теміржол* т.б.;

лексика-семантикалық – белгілі бір сөздің жаңа мағынаға ие болуы арқылы жаңа сөздің жасалу жолы. Бұл тәсілде сөз дыбыстық, морфемдік құрамын сақтай отырып, тілдегі бұрын қолданылып жүрген мағынасының үстіне жаңа мағына қосып алады. Мысалы: *ақ, айтыс, бүлдірген* т.б.

Сөзжасам нәтижесінде жасалған туынды сөздер сөздік құрамға қосылып отырады.

Есте сақта!

Сөзжасам мен лексикология сөзді әр тұрғыдан зерттейді. Лексикология тілде бар сөздердің мағыналық ерекшелігін, шығу арнасын, ал сөзжасам болса туынды сөздердің жасалу заңдарын зерттейді.

2-тапсырма. Төмендегі мәтінді оқындар. Перифраздың түрлі тәсілдерін қолдана отырып, мәтін бойынша сұрақтар құрастырындар.

Қазаққа қажет мамандық

Сарапшы мамандардың пікірінше, бүгінгі күнде маркетингтік зерттеуді, баға белгілеуді т.б. орындайтын немесе ұйымдастыратын маман.

Сарапшы мамандардың пікірінше, бүгінгі күнде маркетингтік зерттеуді, баға белгілеуді т.б. орындайтын немесе ұйымдастыратын маман.

Сарапшы мамандардың пікірінше, бүгінгі күнде маркетингтік зерттеуді, баға белгілеуді т.б. орындайтын немесе ұйымдастыратын маман.

Сарапшы мамандардың пікірінше, бүгінгі күнде маркетингтік зерттеуді, баға белгілеуді т.б. орындайтын немесе ұйымдастыратын маман.

Сарапшы мамандардың пікірінше, бүгінгі күнде маркетингтік зерттеуді, баға белгілеуді т.б. орындайтын немесе ұйымдастыратын маман.

Сарапшы мамандардың пікірінше, бүгінгі күнде маркетингтік зерттеуді, баға белгілеуді т.б. орындайтын немесе ұйымдастыратын маман.

А.Дүйсенбайқызы

¹ *Маркетингтік зерттеуді, баға белгілеуді т.б. орындайтын немесе ұйымдастыратын маман.*

3-бөлім

А Кім көп табады? Мәтіннен сөзжасамның 3 тәсіліне сәйкес келетін сөздерді жазып алып, жасалу жолын түсіндіріңдер.

Синтетикалық :

Аналитикалық :

Лексика-семантикалық :

Ә Төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мамандық таңдауда ең бастысы не: қабілет пе, дарын ба, әлде мамандықтардың қоғамдағы беделі ме?
2. Ауыл экономикасын көтеру үшін ауылға ең алдымен қандай мамандықтар қажет деп ойлайсыңдар?
3. Белгілі бір кәсіптің иесі болу үшін міндетті түрде жоғары білім алу қажет пе?
4. Еңбек нарығындағы бәсекелестік туралы не білесіңдер?
5. Адам өз мамандығын таңдаған кезде нені басшылыққа алу керек?
6. Жақсы маман болу үшін адам нені білуі және үйренуі керек?

3-тапсырма. Кім жылдам?

1. Ж-дан басталса, жыл мезгілі,
К-дан басталса, онда ол құс – белгілі.
2. Көп қолданылатын жазу құралы
Егер ол сөз Р-ға бітсе,
Білдіреді ол малдың түсін
Р-ға бітпей, З-ға бітсе,
Бұл қандай сөздер?
3. Құрамында 3 а дыбысы келетін тау аттары.

А «Мамандық таңдау» ойынын ойнаңдар. Өздерің қалаған мамандықты таңдап, оның артықшылықтарын дәлелдендер.

Керек дерек!

Сөзжасам туралы түсінік

Сөз жасау ісіне тілдің сөздік құрамындағы сөз атаулының қатысы бірдей дәрежеде емес. Тілімізде байырғы сөздермен қатар, басқа тілден енген сөздер де өте көп. Осы екі топтағы сөздердің сөзжасамға қатысын салыстырғанда оларда айырма бар. Байырғы сөздердің сөзжасам әрекетіне қатысы белсенді түрде болса, басқа тілден енген сөздер сөзжасамға одан әлдеқайда бәсең түрде қатысады. Мысалы, байырғы сөздерге жататын негізгі түбірлердің бәрі де туынды сөздердің жасалуында ерекше қызмет атқарған, туынды сөз жасауға

қатыспайтын негізгі түбір сөзді тілде кездестіру қиын. Рас, олардың өнімділігі бірдей емес: *кісі*, *бас* деген сөздерді алсақ, олардың туынды сөз жасаудағы нәтижесі әртүрлі, *кісі* деген сөз 16-17 туынды сөз жасаған, *бас* деген сөзден 140-тан астам туынды сөз жасалған. Ал *жет* деген негізгі түбірден 110 туынды сөз, *қуш* деген негізгі түбірден 68 туынды сөз, *тұл* деген негізгі түбірден 55 туынды сөз, *бет* деген негізгі түбірден 49 туынды сөз жасалған.

«Қазақ грамматикасы» кітабынан

4-тапсырма. Неге басқа тілден енген сөздер сөзжасамға бәсең түрде қатысады деп ойлайсындар? Ойларыңды мысалдармен дәлелдеңдер.

А Бір сөзді таңдап алып, сол сөзден туынды сөздер жасаңдар. Сыныптағы ең көп туынды сөз жасаған оқушыны анықтаңдар.

Ә «Керек дерек!» мәтінінде сөз деген сөздің неше рет және қандай тұлғада кездескенін табыңдар.

5-тапсырма. Сөзжасамның 3 тәсіліне 5 мысалдан келтіріңдер. Мысалдарыңа сөйлем құрап жазыңдар.

САТУ МЕНЕДЖЕРІ

Мамандықтың жаманы жоқ, бірақ мұның кез келгеніне икемділік қажет. Бұл – жай күнелту, тамақ асыраудың ғана жолы емес, үлкен өнерді, зор шеберлікті қажет ететін нәрсе.

Жүсіпбек Аймауытов

1-тапсырма. Мәтінді оқып, перифраз түрінде берілген сұрақтар арқылы мәтіннен қажетті ақпаратты табыңдар.

Бұрын қазақта сату, қолма-қол сауда жасау жұмыстары дамымаған еді. Дамымақ тұрмақ, ондай іспен айналысатындарды **алыпсатар**, саудагерлер деп жақтырмайтын. Кеңес дәуірі кетіп, басқаша еңбек қатынастары келіп, нарық кіргелі бері қазақ саудаға үйрене бастады. Мәселен, қазір еңбек нарығында дәл осы мамандар өте қажет. Қандай да бір компанияның кірісінің ¹ көлемі оның өнімінің өтімділігіне байланысты екені анық. Қазір қатардағы **сатушылардың** да жұмыс тәжірибесіне және біліміне қатты назар аударылады. **Менеджерлерге** ² келетін болсақ, компаниялар олардың айлық ақысына қосымша

¹ *Кіріс* – белгілі бір зат өнімінен не сауда жолымен түсетін ақшалай-заттай түсім.

² *Менеджер* (ағылш. *manager* – басқарушы) – жалдамалы басқарушы, өндірісті ұйымдастырушы маман.

3-бөлім

бонустар төлейді. Бұл – компания тауарының тез әрі тұрақты өтуінің кепілі. Осылайша кейде сатушының өзі миллион тенгеге дейін **еңбекақы** тауып, компания директоры одан екі есе төмен жалақы алуы да ғажап емес. Айтпақшы, **нарықтық** экономикада маркетингтерге де сұраныс көп. Бүгінде көптеген сауда дүкендері онлайн жүйеге көшуде. Демек, онлайн-сатылым жүйесіндегі маркетингтер – болашақтың мамандығы!

tamanbol.kz сайтынан

А Эпиграфтағы Ж.Аймауытовтың сөзі мен мәтіндегі ойды байланыстырыңдар.

Ә Мәтіндегі қарамен берілген сөздерге лексикалық және фонетикалық талдау жасандар.

Б Тиісті мамандық түрлерін жазып, кестені толтырыңдар.

Адам – табиғат	Адам – техника	Адам – адам	Адам – өнер

Сөздік құрамның кірме сөздер арқылы толығыуы

I. Араб, парсы, иран тілдерінен қазақ тіліне сөз ену ертеден, сонау VIII–IX ғасырлардан басталады:

1) шаруашылық, сауда қатынастары арқылы енген сөздер: *айна, таға, ормал, перде, базар, таразы* т.б.;

2) мәдени және ғылыми қарым-қатынастар арқылы, әсіресе Фирдоуси, Науаи, Омар Хайям мен Хафиз шығармаларымен бірге енді: *мектеп, мереке, емтихан, ғылым, ғалым, пән, медресе, мағлұмат* т.б.;

3) исламға байланысты енген сөздер: *Алла, молда, мешіт, шариғат, ораза, намаз, ақырет, мұнара* т.б.

II. Ұзақ уақыттың ішінде Моңғол империясы әлемде үстемдік құрғандығы әсерінен біраз халықтың тіліне моңғол тілінен сөздер енді. Моңғол тілінен сөз ену кезеңі XII–XIII ғасырлар деп саналады. Моңғол тілінен қазақ тіліне енген сөздерді негізгі үш топқа бөлуге болады:

1) ел билеу мен мемлекетке байланысты сөздер: *хан, ұлыс, нөкер, жасақ, аймақ, жарлық* т.б.;

2) жер-су атаулары (негізінен, Шығыс және Оңтүстік Қазақстанның топонимдері): *Алтай, Тарбағатай, Нарынқол, Нұра, Баянауыл, Зайсан, Қордай* т.б.;

3) басқа сөздер мен атаулар: *жыл, жол, жиен, нұр, жаға* т.б.

III. Орыс тілінен қазақ тіліне сөз ену сонау XVIII ғасырдан басталады.

Орыс тілінен қазақ тіліне сөз қабылдау үш кезеңге бөлінеді:

1) XVII–XIX ғасырлар арасы. Мысалы: *болыс (волость), сот (судья), жәрмеңке (ярмарка)* т.б.;

2) XIX ғасыр мен XX ғасырдың 30-жылдарына дейін. Мысалы: *доға (дуга), қамыт (хомут), агроном, электр* т.б.;

3) 1930 жылдардан қазірге дейін. Мысалы: *директор, сервант, гарнитур* т.б.

Есте сақта!

Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамының ең бір бай әрі күрделі қабаты – орыс тілінен енген кірме сөздер. Олардың көбі кеңес дәуірінде де, қазір де орыс тіліндегі орфографиясын сақтап жазылады.

2-тапсырма. Түсіндірме сөздікті пайдаланып, араб-парсы, моңғол және орыс тілінен енген сөздерге 10 мысалдан тауып, кестеге орналастырыңдар.

Араб-парсы	Моңғол	Орыс

3-тапсырма. Мәтінді тыңдап, кірме сөздерді теріп жазыңдар. Кірме сөздердің нақты қай тілден енгендігін түсіндіріңдер (8-аудио).

A Мәтін мазмұны бойынша бірнеше сұрақ дайындаңдар. Көтерілген мәселе бойынша ой тұжырымдаңдар.

Ә Төмендегі кестеден мамандық атауларын тауып, оларға лексикалық талдау жасаңдар.

М	Ұ	Ғ	А	Л	І	М	А	Н	М	Ғ	Қ	Г	О	З
Ы	У	Ц	Й	Ы	Ч	С	М	Т	О	А	Р	О	Л	А
Т	Ә	Р	Б	И	Е	Ш	І	Ү	О	Л	Я	Ь	Т	Ң
А	П	Р	О	Л	Д	Ж	Қ	Ө	Ю	Ы	Ч	Ф	І	Г
К	А	И	Р	О	В	Ә	Ф	Й	З	М	А	П	Ө	Е
А	Ж	А	З	У	Ш	Ы	П	Ь	Н	Щ	П	Х	А	Р
Ы	К	П	А	Т	К	Ғ	Ө	З	П	Г	У	А	Д	Б
Д	З	П	В	Ө	К	З	П	В	Б	Ж	П	К	А	Ю
Ө	К	Ы	А	К	С	А	Т	У	Ш	Ы	Э	М	Я	М
Р	В	Ө	Ы	Н	А	Т	П	Ө	А	В	Ү	И	Ш	С
І	Ы	З	Х	А	Т	Ш	Ы	Ш	В	Қ	Ч	Я	Ы	В
Г	Я	А	А	І	Ы	Ч	М	И	П	Р	Г	Ш	Ү	У
Е	К	Ч	К	І	Т	А	П	Х	А	Н	А	Ш	Ы	Ғ
Р	С	М	Т	Щ	З	Х	У	Ү	В	П	К	Ж	Э	Р
Қ	Р	А	К	В	Ұ	Ы	Ф	Ы	І	В	Я	Ф	Й	П

3-бөлім

4-тапсырма. Орыс тілінен қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне бағынып кірген сөздердің түпнұсқа тілдегі жазылуы мен айтылуын табындар.

Бағынып кірген сөздер	Түпнұсқасы
самаурын жәшік кәрзенке кереует бөтенке сөмке тәрелке стақан шәйнек сот бөрене кәмпіт	

Керек дерек!

Кіріме сөздер

Араб және парсы тілінен енген сөздерді үлкен екі топқа бөлуге болады:

- 1) қазіргі қазақ тілінде жиі қолданылатын араб, парсы сөздері;
- 2) қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын, алайда ескі қазақ жазба тілінде жиі қолданылатын араб, парсы сөздері.

Жалпы араб және парсы сөздері екі бөлек тіл элементтері болса да, күні бүгінге дейін «араб-парсы» деп қосарлап жазу қалыптасқан. Араб тілі мен парсы тілі туыстас тілдер болып есептелмейді және тілімізге арабтар мен парсылар тұтас бір ғана тіл тұрғысынан емес, жеке-жеке ұлт ретінде ықпал етті. Сондықтан араб, парсы үтір арқылы жазылғаны дұрыс. *Дос, диқан, гүл, айна, орамал, перде, асхана, дастарқан, жайнамаз, мейман, Құдай, көр, абырой, әрдайым, пұшайман, астана, дүрбі, өнер* т.б. көптеген парсы сөздерінің араб тіліндегі айтылуы мүлде басқа.

Гүлфар Мамырбекова

5-тапсырма. «Керек дерек!» мәтіні авторының түсіндірме сөздігін пайдаланып, араб және парсы тілдерінен енген сөздердің әр тобына 5 мысалдан келтіріңдер.

А Қазақ тіл білімінде араб және парсы тілдерінен енген кіріме сөздерді зерттеген ғалымдар және олардың еңбектері жөнінде ғылыми эссе жазыңдар.

Ә Мәтінде араб және парсы тілдері туралы қандай пікірлер айтылған?

6-тапсырма. Кестеде көрсетілген ойға көзқарастарың қандай?

Тапсырма	келісемін	келіспеймін	дәлелде
1	2	3	4
Мамандық бір-ақ рет және біржола таңдалады.			

1	2	3	4
Мамандық таңдау қалтаның қалыңдығына байланысты.			
Мамандық таңдау адамның қабілетіне, бейімділігіне тікелей байланысты.			
Қартайғанда да мамандық таңдауға болады.			
Мамандық таңдау үшін психологтің көмегі қажет.			
Ақшан болса болды, мамандық таңдау маңызды емес.			

ЖАҢА МАМАНДЫҚ ТҮРЛЕРІ

Ісім оңсын десеніз,
Сол істің маманы болыңыз.

Әл-Фараби

1-тапсырма. Жаңа мамандық түрлеріне қандай мамандықтар жатады? Ойларыңмен бөлісіңдер.

Керек дерек!

Бүгінгі күні адам баласы XX ғасырда қажетсізбеген, тіпті естіп-білмеген түрлі мамандықтар пайда болуда. Ол, негізінен, ақпараттық технологиялардың ұшқыр дамуына, қызмет көрсету және саладағы еңбекті жіктеу ережесінің түрленуіне байланысты. XXI ғасыр адам өмірінің әртүрлі саласына жаңалықтар енгізіп қана қоймай, жаңа мамандықтарды да ала келді. Мысалы:

- *бренд-менеджер* – тауарды сатуды ғана емес, оның қалай өндірілетінін де жақсы білетін маман;
- *логистик* – жүк тасымалын қадағалайтын маман;
- *промоутер* – компанияның өнімді сату, жарнамалау және өткізу жұмыстарымен шұғылданатын өкілі;
- *супервайзер* – сауда өкілдіктерінің жұмысын қадағалайтын, жаңа бағыттарды айқындайтын маман;
- *веб-мастер* – сайт жасаумен шұғылданатын маман;
- *копирайтер* – сайт үшін контент құрушы.

Бұл тізімдегі мамандықтарға деген сұраныс күннен-күнге артып келе жатқаны анық. Ал сен қай мамандықты таңдар едің?

massaget.kz сайтынан

2-тапсырма. XXI ғасырда жаңа мамандықтардың пайда болу себебі неде?

А «Керек дерек!» айдарындағы қарамен берілген сөздерге лексикалық талдау жасаңдар.

Сөздік құрамның термин сөздер мен кәсіби сөздер арқылы толығуы

Терминдер – нақты бір ұғым атауы. Терминдердің лексиканың басқа түрлерінен айырмашылығы – олар көпмағыналы емес, бір ғана нақты мағыналы болып келеді: оларда эмоционалды бояу, экспрессивті-стилистикалық қызмет болмайды. Кейбір терминдер ғылымның бірнеше саласында қолданылуы мүмкін. Жеке бір ғылымның өзіне тән терминдері де болады. Мысалы: лингвистикалық терминдер: *фразеология, фонетика*; әдеби-өнер терминдері: *проза, драма, сатира*; математика терминдері: *алгебра, аксиома, теорема*; физика терминдері: *атом, ампер* т.б.

Кәсіби сөздер. Белгілі бір кәсіппен, шаруашылық саласымен шұғылданатын адамдар арасында қолданылатын, көпшілікке бірдей түсінікті бола бермейтін сөздер кәсіби сөздер деп аталады. Кәсіби сөздер екі салаға бөлінеді: 1) қолөнерге байланысты кәсіби сөздер: *пышқы – араның түрі, ыңғыру – ағаш оятын құрал, тышуыр – бұрап тесетін құрал*; 2) ауылшаруашылығына байланысты кәсіби сөздер: *пая – өсімдік сабағы, торлама – қауын түрі*.

Есте сақта!

Орыс сөздерінің қазақ тіліне еніп, сол күйінде жиі жұмсалуының себебі – оларды кезінде солай айтып, солай қолдануға мәжбүр етті және тілде ол ұғымды бере алатын баламасын табу жолға қойылмады.

3-тапсырма. «Керек дерек!» мәтініндегі кірме сөздерді табыңдар, олардың термин сөздерге қатысын түсіндіріңдер.

4-тапсырма. Термин сөздерге қатысты «Есте сақта!» айдарындағы ойды талқылаңдар.

А Суретте көрсетілген мамандық және кәсіп түрлеріне қатысты сөздерді тауып, олардың қай тілден енгендігін анықтаңдар. Қалаған кәсіп түріне кірме сөздерді пайдалана отырып сөйлем құраңдар.

Ә Ережедегі «Терминдер – нақты бір ұғым атауы. Терминдердің лексиканың басқа түрлерінен айырмашылығы – олар көпмағыналы емес, бір ғана нақты мағыналы болып келеді: оларда эмоционалды бояу, экспрессивті-стилистикалық қызмет болмайды» деген тұжырымды мысал келтіру арқылы дәлелдеңдер.

Б Жаңа мамандықтар, салалық терминдер, кәсіби сөздер деген ұғымдарды өзара байланыстырып, ғылыми стильде мәтін құрастырыңдар.

5-тапсырма. А.Байтұрсынұлының терминге қойған талаптарын оқып шығып, бүгінгі тілдік жағдаятпен байланыстырып талқылаңдар.

1. Терминдік ұғымдарға ең алдымен барынша қазақтың төл сөздерін алу.

2. Қазақ тілінде ондай мағынаны беретін сөздер жоқ болған жағдайда, туысқан түркі халықтарының тілінен алу.

3. Жалпы қолданыстағы Еуропа тілдеріндегі (орыс тіліндегі) терминдерді қазақ тілінің дыбыстық табиғатына сай жазу.

4. Жалпы қолданыстағы Еуропа тілдеріндегі терминдерге қазақ тілінің төл сөздерінен балама табылған жағдайда, оларды қатар беру, кейін бірте-бірте қазақ сөзімен ауыстыру.

А Перифраздың түрлі тәсілдерін қолдана отырып, мәтін бойынша сұрақтар құрастырыңдар.

БІРТҮРЛІ МАМАНДЫҚТАР

Мамандықты дұрыс тандау – өмір жолының сәттілігінің негізі.

Э.Ф.Зеев

1-тапсырма. «Біртүрлі мамандықтар» дегенді қалай түсінесіңдер?

А Мәтінді оқыңдар. Перифраздың түрлі тәсілдерін қолдана отырып, мәтін бойынша сұрақтар құрастырыңдар.

Әлем тез дамып келеді. Күннен-күнге жаңа мамандықтар пайда болып жатыр. Соның көбі біздің қоғамға бейтаныс. Мысалы, әңгімелесуші мамандығы алғаш Жапонияда пайда болды. Әңгімелесуші арнайы үйшікте отырады. Кез келген адам мұны, реніші, ашуы, қорқынышы, қуанышымен бөлісіп, ішіндегі сезімін сыртқа шығара алады. Мұндай маман аптасына 10 мыңнан аса адам қабылдауы мүмкін.

Кезекте тұрушы мамандығы Ұлыбританияда пайда болды. Зерттеу нәтижесі бойынша ағылшын тұрғындары өмірінің бір жылын кезекте тұрумен өткізеді екен. Кез келген адам өз ісін тоқтатпай, орнына арнайы маманды шақыртып, кезекте тұруды сұрайды.

Байер – сіздің орныңызға киім алып жүретін маман. Ол киім өлшемің бойынша сән мен стильге сай киім тандап алып береді. Бұл – батыста танымал мамандықтың бірі әрі уақыт үнемдеуге мүмкіндік

3-бөлім

береді. Алайда екі есе шығынға әкеліп соғады. Мұнда не ақшаны, не уақытыңызды таңдауыңыз керек.

Сонымен қатар адамға сәнді образды таңдап, талғамын жақсартуға тырысатын имиджмейкер, көпшілік алдында сөйлейтін мәтінді жазып, дайындап беретін спичрайтер¹ сияқты мамандықтар бар.

massaget.kz сайтынан

Ә Мәтінде көрсетілген «біртүрлі» мамандықтардың қайсысы сен үшін біртүрлі, ал қайсысы қалыпты?

Б Мәтіндегі қарамен жазылған сөйлемге пунктуациялық талдау жасаңдар.

В Мәтіндегі кірме сөздердің санын анықтаңдар.

Г Мәтіндегі өздеріңе қызықты әрі күлкілі болған бір мамандықтың иесіне хат жазыңдар.

Сөздік құрамның диалект сөздер мен жаргон сөздер арқылы толығыуы

Диалект сөздер – белгілі бір жердегі тұрғындардың сөйлеу тілінде ғана қолданылатын сөздер. Диалект сөздер жалпыхалықтық болып есептелмейді. Өйткені олардың көпшілігінің әдеби тілде баламалары болады. Мысалы, әдеби тілдегі *шалбар* сөзі Алматы облысында *сым* деп айтылады; әдеби тілдегі *қабырға* сөзі Ақтөбе облысында *жар* деп айтылады; әдеби тілдегі *жұмыртқа* сөзін Оңтүстік Қазақстан облысында *тұқым* деп атайды.

Диалект сөздердің бірнеше түрі бар:

- **фонетикалық диалектизмдер:** *бұл жақ – бұйақ*;
- **грамматикалық диалектизмдер:** *барғайы* (барғалы орнына), *біз баралық* (барайық орнына);
- **лексикалық диалектизмдер:** *беймарал, арқайын – жайбарақат*.

Жаргон сөздер. Қазіргі тілде жаргон әсіресе жастар тілінде (жастар сленгісі) кеңінен қолданыс тапты. Жаргон – шағын ғана әлеуметтік топқа қызмет ететін, өзіне тән грамматикалық құрылысы мен сөздік қоры жоқ, жалпы халыққа түсініксіз жасанды тіл. Мысалы, *маяк тастау* т.б.

Жаргонның мынадай түрлерін кездестіруге болады: әскери жаргон, журналистік жаргон, компьютерлік сленг, ойын жаргоны, сауда (сетевой) жаргоны, жастар сленгісі және т.б.

Есте сақта!

Кейбір тілдік ерекшеліктер болмаса, қазақ тілінде диалект дейтіндей бірін-бірі сөздіксіз ұғыса алмайтын ерекшелік жоқ.

¹ *Спичрайтер* – мемлекеттің жоғары шенді тұлғаларының, саясаткерлердің, қоғам қайраткерлерінің немесе бизнесмендердің сөйлеу мәтінін құрастырушы.

2-тапсырма. Диалектологиялық сөздікке сүйене отырып, бірнеше диалект сөз теріп келіңдер. Әдеби тілдегі нұсқасын келтіріп, мағынасын түсіндіріңдер.

A Төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақ тілінде диалект бар ма?
2. Атырау мен Алтайдың арасы бірін-бірі сөздіксіз түсіне беретіні неліктен?
3. Тіл мәдениеті дегеніміз не?
4. Жаргон сөздермен сөйлеу дұрыс па?
5. Диалект сөздердің көбі тарихи сөздер дегенге келісесіңдер ме?
6. Кәсіби сөздер мен диалект сөздер бір ме?
7. Кәсіби сөздердің термин сөздерден айырмасы неде?

3-тапсырма. Жастар арасында қолданылатын сленг бірліктерді пайдаланып диалог құрастырыңдар.

4-тапсырма. Диалект сөздер мен жаргон сөздердің қолданысы, сөйлеу негізінде тіл мәдениетін, әдеби тілді сақтаудың маңызы мен қажеттілігі туралы пікірталас ұйымдастырыңдар.

Керек дерек!

Диалект сөздер

Қазақ диалектологиясына қатысты 1940–1950 жылдарда болған талас мәселенің тағы бірі – жергілікті ерекшелікті әдеби тілді байытудың бір көзі ретінде қарастыру немесе керісінше әдеби тілімізді шұбарлайтын құбылыс ретінде тану. Бұл тұрғыдан келгенде академик Н.Сауранбаев «жергілікті ерекшеліктер сол халықтың тарихын зерттеп, басқа халықтармен қарым-қатынасын ашу үшін аса құнды материал болып табылатынына» ерекше назар аудара отырып, диалект сөздерді танып білудің, оны зерттеудің маңыздылығын былайша топтап көрсеткен:

- 1) тіліміздің жергілікті ерекшеліктері – қазақтың халық, ұлт болып қалыптасуы туралы бағалы мәліметтер береді;
- 2) диалектологиялық материалдар этнографтар¹ мен археологтер үшін аса құнды мәліметтер береді;
- 3) қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін білу жазушылар үшін де аса қажет;
- 4) диалектологиялық материалдармен таныс болу қазақ тілі мен әдебиетінің мұғалімдері үшін де өте-өте қажет. Тіліміздің жергілікті ерекшеліктерін білмесе, олар оқушыларды әдеби тілге дұрыс төселдіре де алмаған болар еді;
- 5) қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін білу лекторлар үшін де, журналистер мен радиокомитет қызметкерлері үшін де қажет.

Гүлфар Мамырбекова

5-тапсырма. 2 топқа бөлініп, пікірталас ұйымдастырыңдар.

1-топ. Қазір қазақ тілінде диалект сөздер бар.

2-топ. Диалект сөздер жоқ. Қазақ тіліндегі сөздердің барлығы қазақ халқына ортақ.

¹ *Этнограф* – белгілі бір халықтың материалдық және рухани мәдениетін зерттейтін ғалым.

3-бөлім

А Диалект сөздерді танып білу не үшін қажет? Жеке-жеке тоқталып, түсіндіріп өтіңдер. Мәселен, лекторлар үшін диалект сөздерді білудің маңыздылығы қандай?

Ә «Керек дерек!» мәтініндегі қарамен берілген сөйлемге пунктуациялық талдау жасаңдар.

6-тапсырма. «XXI ғасырдағы мамандықтар» тақырыбына реферат жоспарын құрып, қай тарауда не айтатындарыңды қысқаша баяндаңдар.

7-тапсырма. Мамандыққа байланысты «Ең...» ойынын ойнаңдар.

Ең акшасы көп ...

Ең күлкілі ...

Ең тәтті ...

Ең салмақты ...

Ең жауапты ...

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС

Еңбектің көзін тапқан байлықтың
өзін табады.

Мақал

1-тапсырма. «Кәсіп болмай, нәсіп болмас» деген мақалдағы ойды тарқатыңдар.

А Мәтінді оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселе бойынша ой тұжырымдаңдар.

Қазір кәсіпорындардың үш түрін бөліп көрсетуге болады: ірі, орта және шағын. Олар бірін-бірі толықтыра отырып, экономиканың тұтас жүйесін құрайды.

Кез келген еңселі елдің экономикалық өсімі мен өркендеуінің негізі осы шағын және орта кәсіпкерлік болып табылады.

Шағын бизнестің артықшылықтары көп. Бұл – шағын және орта бизнестің динамикалығы, икемділігі, тұтынушылар қажеттілігінің өзгеруіне тез жауап беру және тауарлар ассортиментін ауыстыру, технология саласына жаңалықтар енгізу мүмкіндігі. **Персоналды** басқару сферасында бұл – еңбек ұжымында бейресмилік, жұмысшылардың басқаруға және табысқа тікелей қатыса алу мүмкіндігі.

Шағын және орта бизнестің ерекшелігі қызмет ету сферасы болып табылады. Ірі кәсіпорындар жаппай өндіріс жағдайында, тұрақты тауар номенклатурасымен ¹ және көтерме сатып алушылармен жұмыс істейді. Ал шағын бизнес ұсақ партиялармен шығарып, жеке тұтынушылардың

¹ *Номенклатура* – өндірісте пайдаланылатын материалдың, құрастырымдардың, бөлшектердің жүйеге келтірілген тізбесі.

қажеттіліктерін қанағаттандырады. Нарықтың арнайы сегментіндегі¹ және екінші реттік шикізат өндірісінің қалдықтарын пайдаланады. Мысалы, автомобиль өндірісі ірі кәсіпорын қызметіне жатса, автомобильді жөндеу – шағын және орта бизнес қызметі.

massaget.kz сайтынан

Ә Мәтіндегі негізгі ойды білдіретін азатжолды анықтаңдар.

Б Мәтіндегі кірме сөздердің түсіндірмесін табыңдар.

В Қарамен берілген сөздерге лексикалық талдау жасаңдар.

Сөздік құрамның көнерген сөздер мен неологизмдер арқылы толығы

Тілдегі қолданыстан шығып қалған, яғни көнерген сөздер екі топқа бөлінеді:
а) архаизмдер; ә) историзмдер (тарихи сөздер).

Архаизмге (көнерген сөздер) сөйлеу тілінде қолданыстан шығып қалған көнерген сөздер мен сөз тіркестері жатады. Мәселен: *мәліш* (ұсақ сауда), *жегде* (жейде) т.б.

Историзмге (тарихи сөз) атап білдіретін заттары мен құбылыстары өмірде жоқ, көнеріп, қолданудан шығып қалған сөздер мен тұрақты сөз тіркестері жатады. Мысалы: *кіреуке*, *шабарман*, *болыс* т.б.

Архаизмге қарама-қарсы құбылысты **неологизм** дейміз. Неологизм – қоғамдық қатынастар, ғылым мен техника, мәдениет пен шаруашылықтың дамуымен байланысты тілде пайда болған жаңа сөздер мен сөз оралымдары.

Есте сақта!

Архаизмдердің историзмдерден айырмашылығы:

- 1) архаизмдердің қазіргі әдеби тілде ауыспалы мағыналары көп болады;
- 2) архаизмдердің синонимдері болады;
- 3) кейбір архаизмдердің мағынасы жаңарып, актив сөздерге қайта ауысып отырады.

Жаңадан енген сөздердің тың, жаңа екендігі аңғарылып, сезіліп тұрғанда ғана неологизм болады. Уақыт өткен сайын кейбір сөздер үйреншікті, бұрыннан да бар сөздер секілді болғанда неологизм болудан қалады.

Г Мәтіннен неологизмдерді тауып, оларға дыбыстық талдау жасаңдар.

2-тапсырма. Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында шағын және орта бизнес жайлы не жазылғаны туралы ізденіңдер.

3-тапсырма. Кім көп табады? Көркем әдебиеттен, ғылыми және публицистикалық мәтіндерден архаизмдер мен историзмдерге 5 мысалдан келтіріңдер.

¹ Сегмент – бөлік, құрамдас бөлшек.

3-бөлім

А Батырлар жырларының үзінділерінен көнерген сөздерді тауып, түрлеріне қарай ажыратыңдар.

Талайдан бермен жұмсаған...
Тауға салсам – тас кескен,
Кеудеге салсам – бас кескен,
Алты аршын ақ болат,
Қынаптан алып суырып
Шаба алмасам, маған серт...

«Ер Тарғын» жыры

Бәйбіше барды анырап,
Қоздаған қойдай маңырап.
Қазына аузын ашкалы
Таратты алтын-күмістен,
Қалғанынша мыскалы...
Сол уақытта бір палуан
Келе жатыр ұмтылып,
Аяғын жерге сүйретіп,
Мінген кер кін үйретіп...

«Алпамыс батыр» жыры

Сонша ердің сонында,
Күмбезді найза қолында,
Ағын судың сағасы,
Берен тонның жағасы,
Қызылбастың ағасы,
Көбікті ханның баласы...
Төсекте жатып Қызыл ер
Қобыландыны көреді.
«Аяғыммен күрес!» деп,
Бір аяғын береді.
Алпыс құлаш ала арқан,
Қызыл ердің ілулі
Босағада тұр еді...

«Қобыланды батыр» жыры

Ә Мақалдарды дұрыс құрастырыңдар. Көнерген сөздерді тауып, мағынасын түсіндіріңдер.

1. Үйір, бала, адам, болатын, тай, қонаққа, ат, болатын, үйір, саяққа.
2. Кесірі, түменге, кесірі, бірдің, мынның, мыңға.
3. Жауыңа, бай, болсаң, тісін, батыр, халқына, пайдаң, найзаң, тісін, болсаң.

Керек дерек!

Архаизмдер

Қазақ тілінде көнерген сөздердің көнеру дәрежесі үш түрлі болады.

1. Әбден ұмытылып, қолданыстан біржола шыққан көнерген сөздер. Бұл архаизмдердің мән-мағынасын белгілі деректерге сүйеніп түсінбесе, қазіргі кезде мүлдем түсініксіз болады да, ешқандай туынды сөз жасауға қатыспайды.

Мысалы: *Керекейді атпа, қонжығы жетім қалады* (мақал). *Бірдің кесірі мыңға, мыңның кесірі түменге* (мақал). Осындағы *керекей* – аюдың ұрғашысы, *қонжық* – аюдың күшігі, *түмен* – он мың деген ұғымды білдірсе керек. Бұл сөздердің мағыналары іздестіріп, сұрап білу арқылы ғана анықталып отыр. Бірақ бұлар қазір жанданып, қолданысқа қайта еніп келеді.

2. Түбір қалпында жеке айтылмайтын, бірақ белгілі бір туынды сөздердің түбірінде сақталған көнерген сөздер: *бүлдіршіндей* (бүлдіршін), *баданадай* (бадана), *сүйріктей* (сүйрік), *алпамсадай* (алпамыс), *еңгезердей* (еңгезер), *тығыршықтай* (тығыршық), *абажадай* (абажа), *добалдай* (добал), *қаршадай* (қарша), *зәредей* (зәре), *шырадай* (шыра) т.б.

3. Дәуірі өтіп, сол ескі заманмен қоса жоғалған сөздер историзмдер деп аталады. Историзмдердің көнеруі тарихи атаулардың құрып бітуімен, біржола жоғалуымен байланысты болады. Тілімізде қайта жаңарған көнерген сөздер де кездеседі. Оларға:

діни ұғым атаулары: *жаназ*, *имам*, *мешіт*, *ораза*, *жайнамаз* т.б.;

жыл атаулары: *барыс*, *ұлу*, *тышқан* т.б.;

ай атаулары: *қаңтар*, *наурыз*, *маусым* т.б. жатады.

А.Нұрахметова

4-тапсырма. Архаизмдер мен историзмдердің айырмашылықтарын атаңдар.

А Тіліміздегі қайта жаңарған көнерген сөздерге мысал келтіріңдер. Олар неге, қандай қажеттіліктен қайта жаңарған?

Ә «Керек дерек!» мәтінінде берілген А.Нұрахметованың историзм мен архаизмдерге қатысты тұжырымдарымен келісесіңдер ме? Ойларыңды дәлелдеңдер.

5-тапсырма. Мына үлгідегі ойынды жалғастырыңдар.

I топ. А – аспаз, актер,

II топ. С – сатушы,

III топ. М – мұғалім,

ЕҢБЕК – БӘРІН ЖЕҢБЕК

Ақырын жүріп анық бас, еңбегін
кетпес далаға...

Абай

1-тапсырма. Мақалдарды тыңдаңдар (9-аудио).

А Әр мақалдың мәнін бір-екі сөйлеммен түсіндіріңдер.

Ә Бес мақалға лексикалық талдау жасаңдар.

Б Еңбек туралы тағы қандай мақал білесіңдер?

3-бөлім

2-тапсырма. Кім тапқыр? Кестені толтырыңдар.

Қарапайым сөздер	
Жалпылама лексика	
Диалектілік лексика	
Кәсіби лексика	
Көнерген сөздер	
Неологизмдер	

А Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін пайдаланып, төмендегі сөздердің қай тілден енгендігін анықтаңдар. Олармен сөйлем құрастырыңдар.

Кенеп, көпес, дүкен, дидар, самауыр, керім, парасат, өнер, таразы, кәмпіт, нәзік, мәселе.

3-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтін бойынша бір-бірлеріңе сұрақтар қойыңдар.

Баланы еңбекке үйретуді үй ішінен бастау керек. Ал олай етпесек, баланы үй ішіндегі жұмыстарға араластырмасақ, «сен сабағыңды ғана оқы, ойыныңды ғана ойна» десек, онда мұнымен балаға жақсылық еткен болмаймыз. Жасынан еңбекке араласпай өскен бала ержеткенде ынжық болады, кісіге арқасүйегіші келеді, өз қолымен еш нәрсе істей алмайтын болады. Ондайлар өмірге икемсіз, қиыншылыққа шыдамсыз келеді. Оған сол жастардың өздерімен қатар, әке-шешелері де кінәлі. Өйткені кейбір ата-ана «баламыз жасында бейнет көрмей өссе екен, баламызды ержеткенге дейін өзіміз-ақ асырап сақтаймыз, сондықтан оның жас басынан еңбек етуінің қажеті жоқ» деседі. Бұл – қате түсінік. Мәселе баланы жасынан еңбекке үйрету арқылы оның болашақта өмірге керекті және өмірдегі орнын таба алатын адам болып шығуына көмектесуде жатыр. Егер баланы жасынан еңбекке үйретіп, еңбек етуге тәрбиелемесек, еңбек дегеннің, өмір дегеннің не екенін түсіндірмесек, онда баламыз өсе келе кім болмақ? Әрине, ол өзі еңбек етпейтін, еңбек етуді сүймейтін, басқа адамдардың еңбегімен табылған кнім мен тамаққа ортақтасып, соны сүйетін жатыпшылардың бірі болады. Ал біз баламызды мұндай болғызбаймыз десек, оны жасынан еңбекке үйрете беруіміз керек.

Мәлік Ғабдуллин. «Ата-аналарға тәрбие туралы кеңес»

А Мәтіндегі негізгі ой қандай? Екі топқа бөлініп, пікірталас түрінде мәтінді талдаңдар.

Ә Мәтіннен сөздік қорға енетін сөздерді теріп жазып, оларға дыбыстық талдау жасаңдар.

Керек дерек!

Қолданыстағы термин – тыйым салынған, алмастырылған және көнерген терминдер қатарына жатпайтын, қазіргі ғылым тілінде бірізді қолданылып жүрген термин.

Көпшілік қабылдаған термин – ғылыми қауым, жалпы көпшілік жаппай қабылдап, бірізді қолданып жүрген термин.

Идиолектілі терминдер – жеке қолданыстағы авторлық терминдер. Мысалы: *термин* – ұғымсөз, *алгоритм* – бағдаржол.

Метадиалектілі термин – белгілі бір ғылыми мектеп өкілдері немесе ғылыми ұжым ғана қолданатын термин.

Шұбалаңқы термин – бірнеше сынардан тұратын, ұғым мазмұнын камтығанмен, сипаттамалық қасиеті басым, қолдануға ыңғайлы бола бермейтін термин.

Ықшам термин – бір сынардан тұратын, қолдануға қолайлы, жаңа термин жасауға мүмкіндігі мол термин.

Ш. Құрманбайұлы

4-тапсырма. Төмендегі ережелердің шын (Ш) немесе жалған (Ж) екендігін табыңдар.

Сөйлем	Ш	Ж
Сөздік құрам мен сөздік қор бірімен-бірі мүлдем байланысты емес. Екеуі екі түрлі ұғым.		
Сөзжасам нәтижесінде жасалған туынды сөздер сөздік құрамға кірмейді.		
Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамының ең бай әрі күрделі қабатын орыс тілінен енген кірме сөздер құрайды.		
Белгілі бір кәсіппен, шаруашылық саласымен шұғылданатын адамдар арасында қолданылатын, көпшілікке бірдей түсінікті бола бермейтін сөздер кәсіби сөздер деп аталады.		
Терминдердің лексиканың басқа түрлерінен айырмашылығы – олар көпмағыналы болып келеді: оларда эмоционалды бояу, экспрессивті-стилистикалық қызмет болады.		
Диалект сөздер жалпыхалықтық болып есептелмейді.		
Неологизм деп бір тілде жанадан пайда болған және көпшілік арасында қалыптасып қойған жаңа сөздерді айтамыз.		

Өзіңді тексер!

- Диалект сөздердің қатарын табыңдар.
 - асаба, аймақ;
 - ханша, сарай;
 - бәдірен, тұқым;
 - Ойсыл, кара.
- Кәсіби сөзді анықтаңдар.
 - бпші;
 - атауыз;
 - Қорқыт;
 - етікші.

3-бөлім

3. Термин сөздердің қатарын табындар.

а) отарба, ұрын бару;	б) эвфемизм, дисфемизм;
ә) диалект, садақ;	в) адырна, найза.
4. Архаизмге жататын сөзді табындар.

а) ғарышкер;	б) кебеже;
ә) балмұздақ;	в) әңгелек.
5. Араб тілінен енген сөзді табындар.

а) кәмпит, сөмке;	б) Алтай, Зайсан;
ә) мектеп, ғибрат;	в) бәтенке, етік.
6. Қолдануға жаңадан енген сөзді белгілендер.

а) лексика;	б) жеделхат;
ә) тікұшақ;	в) патсайы.
7. География ғылымының терминдерін табындар.

а) етіс, жалғау;	б) тамыр, жасуша;
ә) үдеу, рәміз;	в) құрлық, түбек.
8. «Тырық», «көтерем» диалектілерінің әдеби тілдегі баламасын табындар.

а) зәулім;	б) арық;
ә) шалғай;	в) ескі-құсқы.
9. Тілдің сөздік құрамын байытпайтын сөзді табындар.

а) жаргон сөздер;	б) термин сөздер;
ә) кәсіби сөздер;	в) кірме сөздер.
10. Лингвистикалық терминдер қатарын табындар.

а) тұсау, тоқым, үзеңгі;	б) білім, тұрмыс, тіршілік;
ә) ұзын, биік, алыс;	в) түбір, шылау, жалғау.

5-тапсырма. «Сату менеджері» тақырыбындағы Ж.Аймауытовтың «Мамандықтың жаманы жоқ, бірақ мұның кез келгеніне икемділік қажет. Бұл – жай күнелту, тамақ асыраудың ғана жолы емес, үлкен өнерді, зор шеберлікті қажет ететін нәрсе» деген пікірі бойынша ой бөлісіңдер.

Ғалым болам десеңіз...

1. Алуан-алуан кәсіп бар, Таңдай біт де, талап қыл. Қысқаша анықтама. Құраст.: М.Құрманғазиева, А.Қоқымбаева. Алматы: Өл-Фараби, 1998.
2. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқу құралы. Алматы: Санат, 1997.
3. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. Алматы: Ғылым, 1997.
4. Құрманбайұлы Ш. Терминдер қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. Алматы: Сөздік-словарь, 2005.
5. Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. Оқу құралы. Алматы: Сөздік-словарь, 2004.

4

СИНТАКСИС ҒАРЫШТЫ ИГЕРУ ЖЕТІСТІКТЕРІ

ОН СЕГІЗ МЫҢ ҒАЛАМ

Ғаламды асқан шеберлікпен жаратқан Алла Тағала он сегіз мың ғаламды бір тарының қауызына сыйдырған.

Құран Кәрімнен

1-тапсырма. Он сегіз мың ғалам, жалпы ғалам дегенді қалай түсінесіңдер?

A Мәтінді тыңдандар (10-аудио).

Ә Мәтін мазмұны бойынша Т кестесін толтырыңдар.

Оңай сұрақ	Қиын сұрақ

2-тапсырма. «Кім жүйрік? Кім көп табады?» ойынын ойнап көрелік. Жұлдыздардың атауын атаңдар.

A Жұмбақтарды шешіңдер.

<p>1. Самұрық құс самғады,
Көктен өтіп,
Айға жетіп,
Жеңілдеді салмағы.</p> <p>2. Бір үйде қос сұлу қыз ағайынды,
Екеуі қызықтырған талайынды,
Жүдемес төрт маусымда мұңаймаса,
Тұрады нұрға малып маңайынды.</p> | <p>3. Аспанда бір алып құс,
Ызғып ұшып барады,
Қарап тұрсақ ғажайып,
Соңында із қалады.</p> <p>4. Құстан аумайды,
Көкте зулайды.</p> |
|--|--|

Ә Ал енді қиялға кезек берейік. Ғарышқа ұшып, ондағы тұрғындармен немесе роботтармен танысуларың туралы шағын әрі қызықты әңгіме құраңдар. Сыныптағы ең үздік әңгімені анықтаңдар.

Сөз тіркесіне тән белгілер

Сөз тіркесінің сыңарлары бір-бірімен предикативтік¹, атрибутивтік² және нысандық қатынаста, яғни баяндауыштық, анықтауыштық, пысықтауыштық және толықтауыштық қатынаста тұрады.

¹ *Предикатив* – баяндауыш ұғымын беретін лингвистикалық термин.

² *Атрибутив* – анықтауыш деген мағына беретін лингвистикалық термин.

4-бөлім

Сөз тіркесінің сыңарлары бір-бірімен предикативтік (*сабақ бітті*), атрибутивтік (*ұлттық мектеп*), адвербиалды (*шапшаң сөйлеу*) және нысандық (*балуанмен күресті*) қатынаста, яғни баяндауыштық, анықтауыштық, пысықтауыштық және толықтауыштық қатынаста тұрады.

Сөз тіркесіндегі сөздер сөйлем ішінде орын тәртібі, жалғау, шылау тәсілдерімен байланысады.

Сөз тіркестерінің сыңарлары бірі екіншісіне бағына байланысып, екіншісі сол тіркеске ұйытқы, тірек болып тұрады.

Сөз тіркесінің әрбір сыңарының мағынасы айқын болып, әрбір сыңары дербес сұраққа жауап береді.

Сөз тіркесінің басыңқы сыңарларының қай сөз табынан болуына байланысты *етістікті және есімді тіркестер* деп бөлінеді.

Есімді сөз тіркестерінің басыңқы сөзі де, оларға бағынып тұратын сөздер де көбіне есімдер болады. Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің грамматикалық байланыс амалы сөздердің орын тәртібі болады. Қабыса байланысатын есімді сөз тіркестерінің құрамы әртүрлі: оның бағыныңқы сыңары зат есім, сын есім, сан есім, сілтеу есімдігі, үстеу болады. Ал басыңқы сыңары зат есім, субстантивтенген сын, сан есімдер болады.

Етістікті сөз тіркестерінің грамматикалық негізі, діңгегі етістік болады да, соның негізінде басқа сөздер етістіктердің маңына топталады. Көптеген есім сөз етістіктермен ешбір қосымшасыз тіркеседі.

Семантикалық жағынан алғанда сөз тіркесінің әрбір сыңары белгілі бір толық мағынаға ие болып тұрады, ал фразеологиялық тіркес неше сөзден құралса да, тұтастай бір мағынаны білдіреді.

Қазақ тілінде сөздердің байланысуының бес түрі бар: *қиысу, қабысу, меңгеру, жанасу, матасу*.

Есте сақта!

Фразеологиялық тіркес сыңарлары сөйлемнің тұтастай бір ғана мүшесінің қызметін атқарады.

3-тапсырма. Есімді және етістікті сөз тіркестерін құрап жазындар.

Етістікті сөз тіркесі	Есімді сөз тіркесі

А Мына тіркестерді кестеге дұрыс орналастырындар.

Екеуі кездесті, беті бүлк етпеді, иманын ұшырды, түсі қара, таулы өңір, жаны ашыды, тастақ жер, дамыл таппады, көпірден өту, гүлдей солды, басқан ізін білдірмеді, жиырма екі үй.

Фразеологиялық тіркес	Еркін тіркес

Ерек дерек!

• Егер Сатурн ғаламшарын өте үлкен бір суға салса, ол жүзіп жүрер еді. Себебі оның тығыздығы судың тығыздығынан аз.

• Орион шоқжұлдызының сол жағында орналасқан Бетельгейзе атты жарық жұлдызды Күннің орнына қойса, ол Жерді, Марсты және Юпитерді жұтып кетер еді. Оның шаметрі Күннен 1 000 есе үлкен. Ғалымдардың болжамынша, ол 2–3 мың жылдан кейін жарылуы тиіс. Екі айға созылатын қуатты жарылыс кезінде Бетельгейзенің жарықтығы Күндікінен 1 050 есе асып түсіп, Жер бетінен оны ешбір құралсыз-ақ көруге болады екен.

• Сіз Андромеда галактикасына көз салғанда (бізден арақашықтығы 2,3 миллион жарық жылына тең) оның бізге 2,3 миллион жыл бойы жүріп келген жарығын көресіз. Яғни, сіздің көріп тұрғаныңыз – галактиканың 2,3 миллион жыл бұрынғы көрінісі.

• Жарық Күннен бізге дейін 8 минут жүріп келеді, яғни біздің дәл қазір көріп тұрған Күніміз – осыдан 8 минут бұрынғы Күн. Егер ол 4 минут бұрын жарылып кеткен болса, біз оны білмес едік.

• Юпитердің салмағы Күн жүйесіндегі барлық ғаламшардың салмағын қосқандағыдан көп.

• Жер орбитасында ғарыш саласының дамуына байланысты түрлі қалдық темірлер ұшып жүрген көрінеді. Мамандардың есептеуінше, салмағы бірнеше грамнан 15 тоннаға дейінгі 370 000-нан астам зат сағатына 9,8 мың шақырым жылдамдықпен Жерді айналып ұшуда. Сонымен бірге олар кейде бір-бірімен соқтығысып, кішкене бөлшектерге шашырап кетіп жатыр.

• Шолпан – Күнді сағат жүрісіне қарама-қарсы бағытта айналатын жалғыз ғаламшар. Бұған бірнеше жорамал бар. Соның бірі, ғалымдардың пікірінше, бұрын Шолпанның бетіне ірі астероидтер соқтығысып, оны кейін қарай айналдырып жіберген.

• Жердің салмағы тұрақты емес. Ғалымдардың анықтауынша, жыл сайын Жер өзіне 40 160 тонна салмақ қосып, 96 600 тоннасынан айырылады. Яғни, Жер жылына шамамен 56,5 тоннаға жеңілдеп келеді.

«Ислам өркениеті» газетінен

4-тапсырма. Сөздерді сөз құрамына қарай талдаңдар.

Ғаламшарын, жылдамдығымен, болжамынша, жүзіп, жарылыс.

A Ғарыштағы өмір тарихын бейнелейтін «Алғашқылар дәуірі» фильмін көріңдер. Фильмнен алған әсерлеріңді қағазға түсіріңдер.

5-тапсырма. Берілген кесте бойынша сөз тіркестерін ойлап табыңдар.

«Ойлан»	«Тап»	«Ізден»
1. Зат есім + зат есім	1. Есімдік + зат есім	1. Үстеу + етістік
2. Сын есім + зат есім	2. Септеулік шылау + етістік	2. Сын есім + етістік
3. Сан есім + зат есім	3. Зат есім + етістік	3. Сан есім + етістік

АЛҒАШ ҒАРЫШҚА ҰШҚАҢДАР

Ғарышқа бірінші болып бару, табиғатпен бұрын-соңды болмаған теңдесі жоқ жекпе-жекке ену – бұдан асқан арман бар ма?

Юрий Гагарин

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, «Мен саған, сен маған» әдісі бойынша бір-бірлеріңе сұрақтар қойыңдар (11-аудио).

А Мәтіннің жазылу үлгісін анықтаңдар (баяндау, суреттеу, пайымдау және т.б.).

Ә Мәтінде кездескен сан есімдерді сөзбен жазыңдар. Оларды мағыналық түрлеріне қарай ажыратыңдар.

Қиысу

Баяндауыштың бастауышпен жақ жағынан үйлесе байланысуы, сөздердің жіктеліп барып қолданылуы **қиысу** деп аталады. Мысалы: 1. *Мен жаза-мын, біз жаза-мыз, сен жаза-сың, сендер жаза-сыңдар, сіз жаза-сыз, сіздер жаза-сыздар, ол жазады; мен дәрігер-мін, біз дәрігер-міз, сен дәрігер-сің, сендер дәрігер-сіңдер, сіз дәрігер-сіз, сіздер дәрігер-сіздер.* Мұнда екі сөз (бастауыш пен баяндауыш) бір-бірімен жекеше және көпше жіктік жалғаулары арқылы байланысқан. 2. *Сен – жұмысшы. Мен – мұғалім. Ол оқыды.* Мұнда екі сөз өзара жақтық мағына арқылы байланысқан. Қазақ тілінде есім сөздер мен етістік сөздер де, етістік сөздер мен есім сөздер де қиыса береді. III жақта есім мен етістік арасында көптік қиысу (жіктік жалғауының көпше түрін қабылдау) болмайды. Мысалы: *Ол оқиды. Олар жазады.* (Олар оқиды-лар, олар жазады-лар деп көптік жалғауын қосып айтуға болмайды).

Есте сақта!

Қиыса байланысқан сөз тіркестерінің сыңарлары бастауыш және баяндауыш болады. Қиыса байланысудың құралы жіктік жалғауы болса, қиысу сөз тіркесін емес, сөйлем түзеді. Мысалы: *Мен жазушымын. Сен баласың. Біз барғанбыз.*

Б Мәтіннен қиыса байланысқан сөз тіркестерін табыңдар. Етістікті сөз тіркестерін теріп жазыңдар.

2-тапсырма. Сөздіктің немесе мұғалімнің көмегімен төмендегі сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын ашыңдар.

Зымыран, контейнер, парашют, капсула.

3-тапсырма. Мәтінді оқып, мазмұны бойынша 3 сұрақ құрастырыңдар.

Күрделі сөздер де сөздердің тіркесінен тұрады, мысалы, *оқыл отыру* деген тіркес – *оқыл* деген негізгі сөз көсемше мен *отыру* деген

көмекші сөздің тіркесі. Бұл тіркес сөздің аналитикалық пішіні ретінде сөз тіркесінің бір ғана сыңары бола алады.

Сонымен қатар күрделі сөз бен сөз тіркесі құрылымы жағынан алғанда ұқсас екені белгілі. Мысалы: *Екі басында екі гирдей домалақ темірі бар сом тұтқасын айналдырып тұрған жалтақ бетті, қошқар мұрынды, қалың ерінді зор қара жігіт Матвей Степановичтің әніне қосылмақ болды (Ә.С.). Сұлулық жерден өніп, көкпен жасаған, Тапқан ол тыныштықты таза ауадан (І.Ж.).*

Мұндай сөз тіркесінің құрылымында айырмашылық бар. Мысалы, *тыныштықты табу, жерден өну, көкпен жасау* деген сөздер бірі басынқы, бірі бағыныңқы қызметте жұмсалып, менгеріле байланысқан сөз тіркесін құрап тұр. Ал *жалтақ бетті, қошқар мұрынды, қалың ерінді* деген күрделі сын есімдер осы қалпында сөз тіркесі бола алмайды, өйткені олардың әрқайсысы біріне-бірі басынқы-бағыныңқы қызметте жұмсалмай, екеуі бірігіп басқа бір сөзді анықтап, бағыныңқы қызметте жұмсалып тұр.

Күрделі сөзді сөз тіркесінен бөлектейтін үш түрлі ұстаным белгіні тұғырлайтыны байқалады: мағыналық тұтастық, құрылымдық тұтастық, синтаксистік тұтастық.

Ж.Жақыпов

А Мәтіннен лингвистикалық терминдерді тауып, оларға морфологиялық талдау жасаңдар.

«БАЙҚОҢЫР» ҒАРЫШАЙЛАҒЫНЫҢ ЕЛІМІЗГЕ ӘКЕЛГЕН ПАЙДАСЫ

Данкымыз Байқоңырда. Алғашқы
Жер серігінде. Гагарин бастаған космо-
навттар ерлігінде.

Софья Сматаев

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтіндегі негізгі ойды білдіретін сөйлемдерге сүйене отырып, көтерілген мәселені болжаңдар.

Байқоңыр – әлемдегі алғашқы және ең ірі ғарышайлақ. Роскосмос-тың мәліметінше, 60 жыл ішінде Байқоңыр ғарышайлағынан ұшырылған зымыран саны 5 мыңға жеткен.

Бүкіл әлем бойынша ғарышқа ұшырылған зымырандардың төрттен бірі Байқоңырға тиесілі.

Орта есеппен алғанда, кесте бойынша 1 жыл ішінде 20–25 рет зымыран ұшырылады екен. Оның төртеуі – «Союз» зымырантасығышында басқарылатын миссиялар. Барлығын қосқанда ғарышқа «Байқоңырдан» осы уақытқа дейін 150 адам ұшқан.

4-бөлім

Қазақ-Ресей «Бәйтерек» зымыран-ғарыш кешенінің құрылысы Байқоңыр ғарышайлағында 2021 жылға жоспарланған және ол «Ангара»¹ зымырантасығышын негізге ала отырып жасалатын болады.

Сондықтан 2021 жылға дейін барша техникалық базаны әзірлеу қажет. Оған техникалық-экономикалық және өзге де құжаттарды даярлаумен қатар, кадрлық мәселені шешу де жатады.

alashainasy.kz сайтынан

А Төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. «Байқоңыр» ғарышайлағы қандай ғарыштық бағдарламалар мен жобаларды жүзеге асырды?
2. «Байқоңыр» ғарышайлағынан неше зымыран ұшырылды?
3. Осы уақытқа дейін «Байқоңырдан» неше адам ұшқан?
4. «Байқоңырдан» алғаш ұшқан қазақ ғарышкері кім?

Ә Мәтіндегі түсініксіз және жаңа сөздердің мағынасын сөздіктің немесе мұғалімнің көмегімен ашыңдар.

Б Мәтіннен шылауларды табыңдар. Мағыналық түріне қарай ажыратыңдар.

В Мәтіндегі екінші сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

Матасу

Ілік септігіндегі сөздің тәуелдік жалғауындағы сөзбен өзара байланысуы **матасу** деп аталады. Матаса байланысқан сөздердің бірінші сыңары ілік септігіндегі жеке сөзден де, бірнеше сөзден де бола береді. Осыған қарай матасу *жай матасу* және *күрделі матасу* деп бөлінеді. Бірінші сыңары ілік септігінде тұрған сөзбен байланысу **жай матасу** деп аталады. Мысалы: *біздің ауыл, сенің кітабың*. Бірінші сыңары екі не бірнеше сөздің өзара сатылап бір-бірімен ілік-тесе байланысуы **күрделі матасу** деп аталады. Мысалы: *Менің жолдасымның дәптері. Сенің жолдасыңның сөзі. Оның жолдасының кітабы*.

Кейде ІІІ жақ тәуелдік жалғаулы сөзбен байланысқан сөздерде ілік септік жалғауы айтылмайды. Мысалы: *егіс даласы, ел байлығы*. Тек *біз, сіз* деген есімдік ілік жалғауда жұмсалғанда онымен байланысқан сөздердің тәуелдік жалғауы түсіп қалады. Мысалы: *біздің ту, біздің Отан, біздің ел, сіздің Отан, сіздің ел, сіздің ауыл, біздің ауыл*.

Есте сақта!

Зат есім сөздердің анықтауыштық қатынастағы байланысы *изафет* деп саналады. Мысалы, *қала адамы, Асқардың баласы* деген сөз тіркесінің әрқайсысында алғашқы сыңарлары – анықтауыш сөздер, екінші сыңары – анықталатын сөздер. Сондықтан олар анықтауыштық қатынастағы сөздерден құралған болып саналады.

¹ «Ангара» – оттек-керосин қозғалтқышы бар модульді типті зымыран тасымалдауыштар тобы.

2-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (12-аудио).

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтар құрастырыңдар.

Ә Дүниежүзі бойынша жұмыс істейтін ғарышайлақтар (космодром) туралы мәлімет жинаңдар. Сыныптағы ең қызық мәліметті анықтаңдар.

Б «Байқоңырдың бүгінгі жағдайы» тақырыбында пікірлесіңдер.

В Мәтіннен матаса байланысқан сөз тіркестерін табыңдар.

Керек дерек!

Түркі изафеті ¹

Қазіргі қазақ тілінде изафеттік құрылымдардың үш түрі бар екендігі белгілі. Бұлар сөз тіркестерінің ерекше түріне жатады. Өйткені оларды танудың өзіндік өлшеу шегі бар. Мәселен, изафеттік құрылым зат есім мен зат есімнің тіркесуінен жасалады деген анықтамаға сүйеніп, осы тектес құрылымдардың барлығын изафетке жатқыза беруге болмайды. *Ата-ана*, *әке-шеше* сияқты тіркестердің арасында логикалық байланыс бар. Олардың екі сынары косарлана келе бір ұғымды білдіріп тұр. Сондықтан бұндай құрылымдар изафетке жатпайды. *Ата-ана*, *әке-шеше* деген тіркестер зат есімдерден құралғанмен, сынарлары тең қатынаста тұр. Изафеттік тіркеске жатуы үшін зат есімдердің тіркесіп келуінен жасалған құрылымдардың сынарлары тең қатынаста емес, бағынықтылық қатынаста келуі керек.

Изафеттік құрылымдарға қойылатын негізгі талап – оның сынарларының анықтауыштық қатынаста келуі. Қазіргі қазақ тілінде *сын есім* мен *зат есімнің*, *есімше* мен *зат есімнің*, *сан есім* мен *зат есімнің* және *есімдік* (*сілтеу*, *белгісіздік*) пен *зат есімдердің* анықтауыштық қатынаста тіркесетіндігі белгілі. Бірақ бұл тіркестердің барлығы изафеттік құрылымға жатпайды. Изафеттік құрылым болу үшін тек қана зат есім мен зат есімнің тіркесі болуы керек. Мысалы: *ағаш қасық*, *темір күрек*, *судың басы*, *аттың ері*, *дала қоңырауы*, *тау етегі* т.б.

Зат есім мен зат есімнің тіркесі барыс, шығыс, көмектес т.б. септіктерде келсе, онда олар изафет құрай алмайды. Изафеттік құрылымдардың бағынықты сынарлары тек қана атау және ілік септіктерінің бірінде келуі керек. Мысалы: *Қызылорда + ның әкімі*, *Қызылорда әкімі*, ал *Қызылордадағы әкім*, *қызылордалық әкім* сияқты тіркестер изафеттік құрылымға жатпайды.

Қазір изафеттің бұл түрі мынадай ретпен беріледі: изафеттің I түрі – жалғаусыз түрі, сөздердің орын тәртібі арқылы тіркеседі: *ағаш күрек*; II түрі – бірінші компоненті жалғаусыз, екінші компоненті 3-жақтың тәуелдік жалғауы арқылы беріледі: *егіс басы*; III түрі – алдыңғысы ілік жалғауында, соңғысы тәуелдік жалғауының үшінші жағында келеді: *Саматтың дәптері*.

Ж.Жақытов

¹ *Изафет* – түркі және кейбір иран тілдеріне тән атрибутивтік құрылым; анықтауыш пен анықталатын сөз тіркесіндегі зат есімдердің бір-бірімен тіркесу жүйесі.

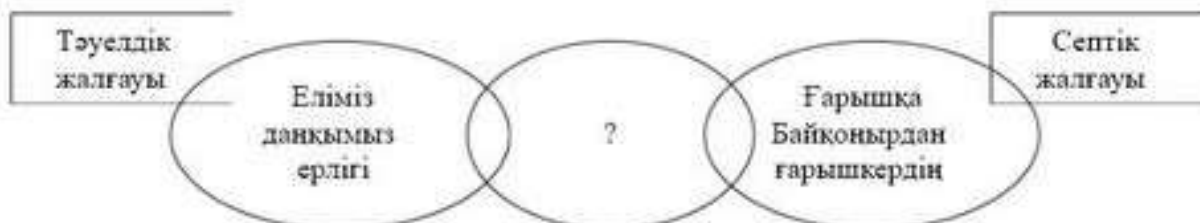
4-бөлім

3-тапсырма. «Керек дерек!» мәтінінен матаса байланысқан сөз тіркестерін тауып, оларды сөз құрамына талдаңдар.

4-тапсырма. Екі шеңберге белгілі бір тәртіп бойынша сөздер жазылған. Сұрақ белгісінің орнына сәйкес келетін жауапты анықтаңдар.

- а) зымыранды, Байқоңырға, Жер серігі;
- ә) зымыранына, айлағымен, Жер серігінің;
- б) ғарыш кешені, ерлікке, табиғатты;
- в) пайдасы, Байқоңырдан, Жер серігінің.

«БАЙҚОҢЫР» ҒАРЫШАЙЛАҒЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯҒА ӘСЕРІ

Техникада шексіз мүмкіндіктермен қатар, шексіз қауіп-қатердің де бар екендігі күдік туғызбайды.

К.Ясперс

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Ғылыми және халықаралық терминдерді орынды қолданып, соңғы азатжолында көтерілген мәселені монологке арқау етіп, өз ойларыңды дәлелді, жүйелі жеткізіңдер.

Ғарыштық аппараттарды ұшыратын ғарышайлақтың бірі – «Байқоңыр».

«Байқоңыр» ғарышайлағы Қазақстан Республикасының оңтүстік-батыс бөлігінде, Қызылорда облысының аумағында орналасқан. Жалпы көлемі 6,7 мың км² жерді алып жатыр.

Аймақтың рельефі¹ тұзды топырақты, жылжымалы құмды төмпешіктерден тұрады. Өсімдік түрлері көп, бірақ сирек орналасқан. Негізінен, эфемерлерден² тұрады, шілде айының ортасына дейін сақталып, сонан соң күйіп кетеді. Бір жылдың үш жүз күнінде жел соғып, оның 17–38 күнінде шаңды боран тұрады.

Қуатты ғарыш ұшу аппараттары ұшырылатын «Байқоңыр» ғарышайлағына жақын орналасқан аймақтарда ауа райы күрт бұзылып,

¹ Рельеф – жер бетінің ой-қыры, құрлық беті және мұхит түбі бедерлерінің жиынтығы.

² Эфемерлер (грек. *ephemeros* – тез өсетін) – шөл және шөлейтті жерлерде, сирек далалық аймақта өсетін біржылдық өсімдіктер.

3–5 тәулікке дейін боранды құм суырып, жел болып, температураның төмендеу процесі жиі байқалатыны белгілі.

Бұл процестің суы тартылып, табаны кеуіп, тұзға айналған Арал аймағы үшін қаншалықты кері әсері барын айтпасақ болмайды.

«Байқоңыр» ғарышайлағы орналасқан аймақтың басты экологиялық мәселесі – Арал теңізі деңгейінің төмендеуі және жердің тұзданып, құрғақшылыққа айналу процесі. Сондықтан ғарышайлақтың жұмысы қоршаған ортаға қосымша кері әсерін тигізуде.

«Ізденіс» журналынан

- **А** Мәтіннен тірек сөздерді және мәтін мазмұнын ашатын сөйлемді табыңдар.
- **Ә** Мәтіндегі негізгі ой туралы пікір білдіріңдер.
- **Б** «Байқоңыр ғарышайлағының экологияға әсері» деген тақырыпта эссе жазыңдар.
- **В** Мәтіннен бірыңғай мүшелерді теріп жазыңдар және олардың қай сөз табынан екенін айтыңдар.

Қабысу

Бағыныңқы сөздің басыңқы сөзбен атау тұлғада тұрып жалғаусыз, орын тәртібі тәсілімен байланысуы қабысу деп аталады. Қабыса байланысқан сөздердің басыңқы сыңары есім сөздерден де, етістіктерден де бола береді. Мысалы: *Желсіз түнде жарық ай* (Абай), *еңбекші халық, күткен күн, алтын сағат, мына кітап, жақсы оқу, таза сөйлеу, екі келу, бір-ақ аттау*. Қабыса байланысқан сөздердің көпшілігі сөйлемде тұрақты орынға ие болады да, ол орыннан жылжытуға көне бермейді.

Қабысудың жай және күрделі түрі бар. Дара ұғымды сөздің қабыса байланысуы *жай қабысу* болады. Мысалы: *ағаш күрек, екі ешкі, мөлдір су, жалт қарау* т.б. Қабыса байланысқан сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары бірнеше сөзден құрылуы мүмкін. Мұны *күрделі қабысу* дейді. Мысалы: *төрт бөлмелі үй, қап-қап бидай, бұйра бас жігіт*.

Есте сақта!

Сөздердің байланысу ыңғайына қарай қабысуы *тікелей қабысу* және *сатылай қабысу* болып екіге бөлінеді.

Тікелей қабысу. Мұнда бағыныңқы сыңардағы әрбір сөз басыңқы сыңармен өз бетінше байланысуға қабілетті болады. Мысалы: *мөлдір таза ауа* (*мөлдір ауа, таза ауа*), *ұзын әдемі кірпік* (*ұзын кірпік, әдемі кірпік*).

Сатылай қабысу. Алдымен екі сөз тіркесіп бір ұғымды білдіреді де, өзара жігін жазбай келесі сөзбен тіркеседі. Осы тәртіппен бірнеше сөз ұласа ұштасып, қабыса беруі мүмкін. Мысалы: *биік өкше етікті қыз, үш қабат үй*.

4-бөлім

Керек дерек!

- Ғарышайлақтың жұмысы қоршаған ортаға мынадай кері әсерін тигізеді:
- ұшу процесінен кейін атмосфераның табиғи режімі бұзылады;
 - атмосфераны және жер беті қабатын токсинді¹ зымыран жанармайының қалдықтарымен ластайды;
 - атмосфераның озон қабатын бұзады;
 - аумақтарды ұшу аппараттарының қалдықтарымен, сынықтарымен зақымдайды;
 - қышқылды жаңбырдың жаууына себепші болады;
 - ауқымды масштабта температураның жоғарылауына әсерін тигізеді.

Зымыран жанармай компоненттеріне кіретін токсинді қосылыстардың табиғи жағдайдағы микробтар мен өсімдіктерге әсері туралы түсініктер мүлдем жоқ. Сондықтан осы бағыттағы зерттеулер қазіргі кезде аса өзекті мәселелерге жатады.

Біз биосфераны қорғауымыз керек. «Байқоңыр» ғарышайлағынан ұшырылатын зымырандардың жанармай қалдықтары мен Арал теңізінен көтерілетін тұздың қоршаған ортаға әсері туралы толық мәліметтерді зерттеу қажет.

Қ. Бектұрлы

2-тапсырма. «Жаңалықтар жүргізушісі» ойынын ойнаңдар. «Байқоңыр» ғарышайлағынан тікелей репортаж жүргізіндер.

А Қиыса, матаса және қабыса байланысқан сөз тіркестерін тауып, кестеге орналастырыңдар.

Қиысу	Матасу	Қабысу

3-тапсырма. Берілген сөйлемдерден қабыса байланысқан сөз тіркестерін табыңдар.

Тікелей қабысу :

Сатылай қабысу :

1. Күніге бес жүзден жеті жүзге дейін осы жұмыр басты пенделерге реніштерін білдірген, ыза мен кекке толы шағымдар жер астының түкпір-түкпірінен үсті-үстіне толассыз ағылып кеп жатады (*Е.А.*). 2. Екі жағында қуарған қалың шилері бар, жауыннан кейін беті тобарсыған қара жолда қатар жүрген екі жолаушының ізі шұбап жатыр (*Ш.А.*). 3. Кер бие дымқыл көк шөпті анда-санда бір шалып, күрт-күрт шайнап, біресе пыскырып, біресе «дұрыс қой, дұрыс қой» дегендей басын шұлғып қояды (*Т.Ә.*). 4. Қарсы алдынан жанға жайлы алтын күрек самал жел есіп қоя берді (*К.Ж.*). 5. Торы шолақты қаңтарып, тұсап, көк құнанды оның мойнына байлады да, отырып кітап оқуға айналды (*Ж.А.*).

¹ *Токсин* – улы заттар.

ҒАРЫШТЫҚ АППАРАТ

Адамзат ойлап тапқан жаңа технологиялармен ғарыш пен ғарышкерлікті насихаттау керек.

Тоқтар Әубәкіров

1-тапсырма. Берілген сурет бойынша өз пікірлеріңмен бөлісіңдер. «Ғарыштық аппарат» туралы түсініктеріңді ортаға салыңдар.

A Мәтінді оқып, мазмұнын айтыңдар.

Ғарыштық аппарат – белгілі бір мақсатты орындау үшін ғарышқа ұшырылған әртүрлі техникалық құрылғылардың жалпы аты. Кейде ғарыштық аппарат терминінің орнына «Ғарыштық ұшу аппараты» термині де қолданылады. Ғарыштық аппаратты ғарышқа ұшыруға қажетті жылдамдыққа жеткізу зымырантасығыш (ғарыштық зымыран) арқылы атқарылады. Ғарыштық аппарат Жер төңірегіндегі ғарыштық аппарат (Жердің гравитациялық ¹ әсері аймағынан шықпай, геоцентрлік ² орбитамен айналатын) және ғаламшараралық ғарыштық аппарат, автоматтық ғарыштық аппарат (Жердің, Айдың, Марстың, Шолпанның, Күннің жасанды серіктері), ұшқыш басқаратын ғарыштық кемелер, ішінде адам тұрып, жұмыс істеуге арналған орбиталық стансылар, ғаламшараралық ғарыштық кемелер т.б. болып ажыратылады.

Ғарыштық аппаратты Жер бетіне (не басқа ғаламшарға) қондыру екі тәсілмен: тежегіш зымыран көмегімен (атмосферасы жоқ аспан денелеріне) немесе аэродинамикалық тежеу арқылы (Жерге, Шолпанға қондыру кезінде) атқарылады. Дүниежүзіндегі тұңғыш ғарыштық аппарат – Жердің жасанды серігі 1957 жылы 4 қазанда,

¹ Гравитация – материяның кез келген түрлері арасындағы тартылыс күш әсері.

² Геоцентр – Жер шарының кіндігі, магниті; орталығы.

4-бөлім

ал ұшқыш басқаратын тұңғыш ғарыштық аппарат – «Восток» кемесі 1961 жылы 12 сәуірде Байқоңыр ғарышайлағынан ұшырылған болатын.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясынан

- **Ә** Терминдер сөздігін пайдаланып, мәтінде кездескен терминдерге анықтама беріңдер.
- **Б** Өз қиялдарыңнан ғарыш аппаратын ойлап тауып, оның суретін салыңдар. Сыныпта көрме ұйымдастырып, ең ерекше әрі креативті суретті таңдаңдар.
- **В** Ғарышты игеру үшін, ғарыш аппаратын жасау үшін қандай жабдықтар қолданылып, қандай жұмыс атқарылатыны туралы ғылыми эссе жазыңдар.
- **Г** Мәтіндегі жақшалардың қойылу себебін түсіндіріңдер.

Жанасу

Орны жағынан басыңқы сөзбен қатар тұратын атау тұлғадағы бағыныңқы сөздің алшақ тұрып-ақ еркін байланысуын *жанасу* дейміз. Жанасу сөйлем ішінде байқалады. Бұл да қабысу сияқты орын тәртібі тәсіліне сүйенеді. Алайда мұның сөйлем ішінде сөз бен сөзді тіркестіруде ерекшелігі де бар. Мысалы: *Қар жапалақтап жауды. Малышлар жайлаудан кеше келді.* Бұл сөйлемдерде *жапалақтап жауды, кеше келді* деген жанаса байланысқан сөздер бар. Алдыңғы сөйлемдегі *жапалақтап* деген сөзді бірінші орынға қойып, *жапалақтап қар жауды* десек те, екі сөздің өзара байланысы бұзылмайды. Осы сияқты екінші сөйлемдегі *кеше* деген сөзді өз орнынан алып, сөйлемде әр орынға қоюға болады: *кеше малышлар жайлаудан келді, малышлар кеше жайлаудан келді, малышлар жайлаудан кеше келді* т.б.

Есте сақта!

Жанаса байланысқан сөздердің басыңқы сыңары көбінесе етістік болады. Мысалы: *Кенет Нұрғайша Тінәліқызы қарқылдап күліп жіберді.* Мұнда *кенет, қарқылдап* деген сөздер *күліп жіберді* деген күрделі етістікпен жанаса байланысқан.

- **Ғ** Мәтіннен сөз тіркестерін теріп жазыңдар. Бағыныңқы және басыңқы компоненттерінің қай сөз табынан екенін анықтаңдар. Жанаса байланысқан сөз тіркестерінің қандай тәсілдермен байланысқанын түсіндіріңдер.
- **2-тапсырма.** Берілген үлгі бойынша сөз тіркестерін құраңдар.

сын есім – зат есім

есімдік – зат есім

үстеу – етістік

А Вени диаграммасын толтырыңдар.

3-тапсырма. Берілген сөйлемдерден жанаса байланысқан сөз тіркестерін табыңдар, әр сыңарын талдаңдар.

1. Ақыры қайтқан малда қайыр бар, шұбар тушаны жетектеп Шақалақ жаяулатып ауылға тартты ғой (Ш.М.). 2. Мұның өтірік, шынын айыру үшін құйылыстан шығып жоғары өрлеген адам біледі (Б.М.). 3. Арбақай мүйіз арқарлар, тоң, ерек мойын құлжалар, тағылығы шектен асар асау тауешкі, таутекелер, тарлан тасты тарғыл шұбарлап безеген сулар (І.Ж.).

ҒАРЫШТЫ БАҒЫНДЫРҒАН ҚАЗАҚТАР

Адам өзінің мақсатында сыртқы табиғатқа бағынышты болғанмен, өзінің құралдары арқылы үстемдікке ие болады.

Гегель

1-тапсырма. Суреттен кімдерді таныдыңдар? Бұл тұлғалар жайлы не білесіңдер?

А Мәтінді оқыңдар. Мәтіннің стильдік ерекшеліктерін қолданылған тілдік құралдар арқылы анықтаңдар.

1991 жылғы 2 қазан – Токтар Әубәкіровтің ғарышқа ұшқан күні. Қазақ ғарышының тарихы осы күннен басталады. Сол үшін де бұл күн – қазақ үшін тарихи күн. Қазақтың ғана емес, күллі түркі халқының

4-бөлім

тұңғыш ғарышкері Токтар Әубәкіровке 2001 жылы Түркия елі Стамбұл қаласында «Түріктің тұңғыш ғарышкері» атағын берді.

Талғат Амангелдіұлы Мұсабаев – қазақтың екінші, ал әлемнің 309-ғарышкері. Ол 1994 жылғы маусымның 1-інен қарашаның 4-іне дейін «Союз-ТМ» ғарышкемесінің борт инженері ретінде ғарышта болып, 2 рет ашық ғарыш кеңістігіне шықты. Ұшу кезінде қазақстандық ғылыми зерттеулердің 2 бағдарламасын орындады. 25-негізгі экспедиция бағдарламасы бойынша 1998 жылы қаңтардың 29-ы мен тамыздың 25-і аралығында «Союз-ТМ-27» және «Мир» ғарышкемелерінің командирі ретінде ғарышта болды. Ұшу кезінде 5 рет ашық ғарыш кеңістігіне шықты.

Айдын Аканұлы Айымбетов – қазақтың үшінші ғарышкері. Айдын Айымбетов ғарышқа «Союз ТМА-16М» кемесімен 2 қыркүйек күні аттанып, 4 қыркүйек күні «Союз» халықаралық ғарыш стансысына автоматты режимде сәтті түйісті. Сапар барысында ол өзінің көңіл күйімен, әсерімен Twitter парақшасында ¹ бөлісіп отырды, тіпті суреттер мен видеолар салды. Айдын Айымбетовтің ғарышқа сапары он күнге созылды – қыркүйектің 2-сінен 12-сіне дейін. Он күнге созылған сапар барысында ол бірқатар физикалық-ғарыштық эксперимент пен Арал және Каспий теңіздерінің экологиясына мониторинг жүргізіп, шанды дауылды зерттеді. Сонымен қатар қазақтың ұлттық тағамдарын салмақсыздықта дегустациялады ².

Ғ.Қожабеков

Ә «Сандар сөйлейді» ойынын ойнап көрелік.

1991 жыл, 2 қазан	1994 жыл	309
2001 жыл	1998 жыл	2–12

Б Ізден! Төмендегі сұрақтарға жауап табыңдар.

1. Токтар Әубәкіровтің Гиннес рекордтар кітабына енген қандай ерлігі бар?
2. Қазақтың ұлттық киімдері мен тағамын дәріптеген ғарышкер кім?
3. Үш ғарышкердің қайсысы қазақтан шыққан тұңғыш спорт шебері?
4. Гиннестің үздік табыстар кітабына бір айдың ішінде 5 рет барлығы 30 сағат 8 минут ұзақтығымен ашық ғарышқа шыққаны үшін есімі айшықталып жазылған қазақ ғарышкері кім?
5. 10 жасында слесарьдың көмекшісі болып жұмыс істеген ғарышкер кім?

¹ *Twitter парақшасы* (ағылш. *Twitter – сайрау*, ауыспалы мағынасы – көп сөйлеу) – қысқа мәтіндік жазбалар жазуға арналған веб-сайт.

² *Дегустациялау* – бір нәрсенің (тағамның) дәмін тату, бағалау.

В «Радио жүргізушісі» ойынын ойнаңдар. Ғарышты бағындырған 3 қыраннан сұхбат алыңдар.

Г Қалаған бір ғарышкерге хат жазыңдар. Хаттарыңда оларға алғыс айтыңдар, олармен қазақ елі қалай мақтанатынын жеткізіңдер.

Ф Қазақтың ғарышқа ұшқан 3 қыраны туралы түсірілген деректі фильмдерді тауып, тамашалаңдар. Ойларыңмен бөлісіңдер.

Меңгеру

Бағыныңқы сөздің басыңқы сөзбен атау, ілік септіктерінен басқа септік жалғауларының бірінде тұрып байланысуы *меңгеру* деп аталады. Меңгеріле байланысқан екі сөздің меңгеруші сыңары көбінесе етістік болады. Мысалы: *сырттан оқу, жұмыста болу, мақта теру, жолмен жүру*.

Меңгеруде есім сөздер де басыңқы сөздің барыс, шығыс, көмектес септіктерінде келуін керек етеді. Мысалы: *Жақсы – ісімен жақсы, іске мықты, орындауға міндетті, бәріне бірдей, бізге жақсы, естімеген елде көп, сенімен сырлас, жерге бай, еңбекке ортақ*.

Барыс, табыс септіктерінде келіп меңгерілген сөздердің жалғаулары кейде айтылмайды. Мысалы: *шөп шабу, трактор айдау* т.б. Меңгерудің жай және күрделі түрі бар. Дара сөздердің өзара меңгеріле байланысуы жай меңгеруге жатады. Мысалы: *уәдеге берік, қалаға кету, суыққа төзімді, зауытта істеу* т.б.

Есте сақта!

Меңгеріле байланысқан сөздердің бір сыңары не екі сыңары да дара сөзден емес, бірнеше сөзден (кемінде екі сөзден) жасалуы мүмкін. Мұны *күрделі меңгеру* дейміз. Меңгерудегі күрделі сыңарлар көбінесе өзара іштей матаса, қабыса, меңгеріле байланысқан күрделі сөздер мен тұрақты сөз тіркестерінен де жасалады. Мысалы: *Үйге дейін бардық. Көпірдің үстінен өте бастадық. Оқып отырғанда көңілді басқа жаққа бұрмау керек. Қас пен көздің арасында жоқ болды*.

2-тапсырма. Күрделі меңгеруге 10 мысал тауып, оларға морфологиялық талдау жасаңдар.

3-тапсырма. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың Айдын Айымбетовке арнаған сөздерінен алынған үзіндіні оқыңдар.

Айдын Айымбетов Тәуелсіз Қазақстанның үшінші ғарышкері атанды. Мен **халқымды** еліміз бағындырған жаңа жетістікпен құттықтаймын. Біздің қазіргі заманғы тарихымыздағы осы ұлы **оқиғаға** **кәсіби** тұрғыдан үлес қосқандардың бәріне алғыс айтамын.

Жердің тартылыс күшін еңсеруге деген ұмтылыс адамның ең ұлы ерлігінің бірі болды, солай болып қала береді. Ол ең батыр әрі

4-бөлім

лайықтының ғана қолынан келеді. Осындай батырлардың бірі – Айдын Айымбетов. Сондықтан мен оған «Халық Қаһарманы» және «Қазақстанның ғарышкер- ұшқышы» атағын, сондай-ақ «Алтын жұлдыз» бен «Отан» орденін беру туралы жарлыққа қол қойдым. Мұндай жоғары марапаттар оның Қазақстан халқының игілігі үшін жасаған ерлігін айғақтай түседі.

«Егемен Қазақстан» газетінен

А Мәтіннен меңгеріле байланысқан сөз тіркестерін табыңдар. Бағыныңқы сыңарының қай сөз табынан екенін түсіндіріңдер.

Ә Тырнақшаның қойылу себебін түсіндіріңдер.

Б Қарамен жазылған сөздерге дыбыстық талдау жасандар.

АДАМ АЯҒЫ АСТЕРОИДКЕ ҚАШАН ТИЕДІ?

Табиғатты танудың ең сенімді құралы – бақылау мен тәжірибе.

Галилео Галилей

1-тапсырма. Бұрын-соңды «астероид» сөзін естігендерің бар ма? Білімдеріңмен бөлісіңдер.

А Мәтінді оқыңдар. Мәтіннен алынған үзінділерге сүйене отырып, көтерілген мәселені болжаңдар.

Астероид газ-тозанды бұлттардың эволюциясы барысында пайда болады. Оларды Күн жүйесіндегі кіші денелер немесе кіші ғаламшарлар деп те атайды.

2025 жылы NASA¹ астронавтарды «Ogion» ғарышкемесін жерден аса қашық орналаспаған 1999AO10 астероидіне қондырмақшы. Оған барып қайтуға бес ай уақыт кетеді екен.

«Ogion» бортында төрт маман болады. Ғарышкеме Флорида штатындағы Канаверал ғарышайлағынан аттанады. Бес күнде «Ogion» айды бір айналып, 1999AO10 астероидіне қарай бет түзейді. Олар дйттеген жеріне екі айда жетеді де, ол жерде екі апта болады. Астероид бетіне қону мүмкін болмас, өйткені бұл ғарыш денесінде жер бетіндегідей тартылыс күші жоқ. Экипаж мүшелері өз кемелерін астероид бетіне жанастырып бекітіп, оның бетінен сынақ үшін минерал үлгілерін алуы мүмкін. Қайтар кезде 1999AO10 астероиді жайлап жерге жақындай түсетіндіктен жол қысқарады. Жер орбитасына кіргеннен кейін капсула кемеден ажырап, мұхитқа түсетін болады.

massaget.kz сайтынан

Ә Мәтіннің мазмұнын ашатын 2 сөйлемді көрсетіп, морфологиялық талдау жасаңдар.

Б Ғалымдар арасындағы қалыптасқан пікірлер мен зерттеулерге сүйеніп, астероид туралы ғылыми эссе жазыңдар.

В Мәтіннен сөз тіркестерін табыңдар. Кестені толтырыңдар.

Есімді тіркестер	Етістікті тіркестер

2-тапсырма. Сөйлемдерден сөз тіркестерін тауып, байланысу түрлері мен тәсілдеріне ажыратыңдар.

1. Еламан күрсінді де, балық салған қапты көтеріп нығына салды (Ә.Нұрт.).

2. Кескенге жұмсақ болғанмен, жер мен суға берік сар кемік тастың ортасын ойып, шыр айнала қырнап, тоқаштан аударып алғысыз тығырық кейіпке келтіреді (Ә.К.).

3. Балкия үйіне жетсе де, ішіне кіре алмай тәлтіректеп барып босағаға отыра кетті, нығындағы зіл көтерім күрегі де ұшып түсті (Ә.Ә.).

¹ NASA – Америка Құрама Штаттарының аэроавтика және ғарыш кеңістігін зерттеу жөніндегі ұлттық басқармасы.

4-бөлім

А Семантикалық картамен жұмыс.

Сөздер тізбегі	Қиысу	Матасу	Қабысу	Жанасу	Менгеру
Ашы тер Мұрадан шыққан Ұқыпты әйел Баласының төсегі Ашынған ана Төмен қарады Оған айтты Әймен ашты Сендер сөйлендер Жел соқты Сәуленің күлкісі Мал табады Менің хақым Өздеріне әкеледі Ашығырақ айт қанда					

Ә Берілген сөздердің ішінен сөз тіркестерін, тұрақты тіркестерді, күрделі сөздерді топтап жазыңдар.

Қара торы, кітап оқыды, үйде қалды, сары ала кой, жұмған аузын ашпау, он сегіз, жетпіс жыл, асығып-үсігіп келді, сіркесі су көтермеді, мөддір су, зыр жүгіру, жолдан өту, әдемі жүзі, ит өлген жер, ала жаздай, көз салды, бауыр басты, сурет салды, көзді ашып-жұмғанша, жиырма екі, селк етті, мұзға отырғызып кету.

Б Көп нүктенің орнына қажетті тіркесті қойып жазыңдар. Сөз тіркестері сыңарларының қандай қатынаста тұрғанын табыңдар.

... .. адамдарын білемін ғой. Олар менің енді көздері әбден жетпейінше, біздің үйдің отын Әрбір адамның туған жерінде жүрегіне ыстық Отаны – Ол ошақтағы әрқашан қол бұлғап, несін өзіне шақырады да тұрады. Сондай оттың қоныс еткен үйде де әлі күнге жанып тұрғанына кәміл сенемін. Ол – сонау көгілдір, менің алғашқы мен жабырқаулы балалық шағым өткен өлкеде.

Ә.Әлімжанов

Тіркестер : балғын қуанышым, жарқыраған от, қайтып оралмасыма, туған ауылымның, ешқашан сөндірмейді, ошағы болады, менің ата-анам, таудың етегінде.

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Сөз тіркестерінің сыңарлары арасындағы синтаксистік қатынастарды атаңдар.
2. Сөз тіркестерінің байланысу тәсілдерін атаңдар. Мысал келтіріңдер.
3. Есімді және етістікті тіркестердің ерекшеліктерін айтыңдар.
4. Сөз тіркестерінің байланысу формаларын атаңдар. Мысал келтіріңдер.
5. Сөз тіркестерінің фразеологиялық тіркестерден айырмашылығы мен ерекшеліктері туралы айтыңдар.
6. Қысудың өзге байланысу түрлерінен ерекшелігін атаңдар.
7. Изафет дегеніміз не? Мысал келтіріңдер.
8. Сатылай қабысуға мысал келтіріңдер.
9. Жанаса байланысқан сөздердің басынқы сыңары көбіне қай сөз табынан болады?
10. Менгерудің жай және күрделі түрлеріне мысалдар келтіріңдер.
11. Есімді сөз тіркестеріне мысал келтіріңдер.
12. Етістікті сөз тіркестеріндегі басынқы сыңарға негіз болатын сөз табы қандай?

Өзіңді тексер!

1. Менгеру арқылы байланысып тұрған тіркесті табыңдар.

а) жолаушылар келді;	б) сыныпта отыр;
ә) мектеп үйі;	в) таулы өлке.
2. Қабыса байланысып тұрған тіркесті табыңдар.

а) әдепті оқушы;	б) Омар сөйледі;
ә) үйдің төбесі;	в) сегізінші сынып.
3. Жанаса байланысып тұрған тіркесті табыңдар.

а) қалаға барды;	б) әдейі келді;
ә) кілтпен ашты;	в) бес жыл.
4. Сөз тіркесіндегі қысуды табыңдар.

а) сен келдің;	б) қара жер;
ә) анаммен бірге;	в) кітап оқу.
5. Сөз тіркесіндегі матасуды табыңдар.

а) айтып бер;	б) мен жаздым;
ә) атаның баласы;	в) қой аузынан шөп алмас.
6. Менгеру арқылы байланысып тұрған тіркесті табыңдар.

а) ананың тілегі;	б) ертеңі бітпес;
ә) алғыр оқушы;	в) Абайға қарады.

4-бөлім

7. Сөздердің қосымша арқылы байланысын көрсетіндер.
 а) әкім болу; б) Гүлшаттың қызы;
 ә) әйгілі әнші; в) әдеби кеш.
8. Анықтауыштық қатынастағы есімді сөз тіркесін көрсетіндер.
 а) аяулы жан; б) қоян жүрек;
 ә) жылы киінді; в) ол берді.
9. Сөздердің септеулік шылау арқылы байланысын көрсетіндер.
 а) бас сүйек; б) мектептен соң келді;
 ә) балаға үйрету; в) оқудан келді.
10. Сөздердің септеулік жалғау арқылы байланысын табындар.
 а) айтқан сайын түсінді; б) әтір себу;
 ә) Астанаға барды; в) олар үшін босатылған.

4-тапсырма. Осы бөлімде берілген кез келген эпиграфты негізге алып, «Мен үшін беймәлім ғарыш» тақырыбында ойларыңды ортаға салыңдар.

Ғалым болам десеңіз...

1. *Жанайдаров О.* Менің елім – Қазақстан. Балаларға арналған энциклопедия. Алматы: Балауса, 2003.
2. *Сайрамбаев Т.* Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. Алматы: Мектеп, 1981.
3. *Балақаев М.* Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. Алматы: Ана тілі, 1992.
4. *Әбілқасов А.* Қазақ тілі оқулығына арналған әдістемелік нұсқау. Алматы: Рауан, 1994.
5. *Әмір Р.* Жай сөйлем синтаксисі. Алматы: Санат, 1998.

СИНТАКСИС

БИОАЛУАНТҮРЛІЛІК. ҚЫЗЫЛ КІТАПҚА ЕНГЕН ЖАНУАРЛАР МЕН ӨСІМДІКТЕР

БИОЛОГИЯЛЫҚ АЛУАНТҮРЛІЛІК

Ең алдымен биологиялық әралуандықтың компоненттерін сақтауды және тұрақты пайдалануды ынталандыратын экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан нақты шаралар қажет.

Қасым-Жомарт Тоқаев

1-тапсырма. Мәтінді оқып, қажетті ақпаратты табындар.

Қазақстанның экожүйесі ерекше. Мемлекет аумағында өсетін өсімдіктің 500-ге жуық түріне жоғалып кету қаупі төніп тұр. Қазақстанда ұя салған құстардың 14 түрі жаһандық маңызы бар құстар болып табылады. Қазақстанда тіркелген омыртқалылардың 236 түрі Қызыл кітапқа енген. Республикада 2004–2015 жылдарға арналған Қазақстанның Экологиялық қауіпсіздігі туралы концепция қабылданған. Биоалуантүрлілікті сақтап қалудың тиімді шарасы ерекше күзетілетін табиғи аумақтар құру болып табылады.

Қазақстанда оның аумағы 13,5 миллион гектарды немесе барлық аумақтың 4,9 пайызын құрайды. Экологиялық тепе-теңдікті сақтауға бұл жеткіліксіз. Әлемдік стандарт – 10 пайыз. Дамыту және орналастыру концепциясы бойынша ерекше күзетілетін табиғи аумақтарды 17,5 миллион гектарға дейін арттыру көзделген.

Биологиялық алуантүрлілік – Жердегі тіршіліктің тұрақтылығының басты шарты. Осы алуантүрлілікке байланысты Жердегі тіршілік миллиардтаған жыл бойы сақталып келеді.

Табиғи және антропогендік¹ жүйелердің тұрақтылығына нұқсан келтіретін биологиялық алуантүрліліктің төмендеуіне жол бермеу керек.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясынан

А Биологиялық алуантүрліліктің сақталуы ғаламдық проблемаларға жата ма? Тағы қандай ғаламдық проблемаларды білесіңдер?

Ә Жаңа тақырып бойынша тұжырымдамалық карта жасаңдар. Картаға сурет, кесте, ойдың түйінді идеясы, график т.б. салуға немесе тақырып бойынша дайын материалдарды жапсыруға болады.

¹ *Антропогендік* – табиғат құрамдарына (өсімдіктер, жануарлар, өзен-көлдер т.б.) адамның шаруашылық әрекеттерінен туындайтын факторлар тобы.

5-бөлім

Б Берілген мәтіннің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, «Биологиялық алуантүрлілік – Жердегі тіршіліктің тұрақтылығының басты шарты» атты шағын мақала жазыңдар.

В «Сандар сөйлейді».

14	500	236	2004–2015
13,5	МІЛЛИОН	10	4,9 17,5 МІЛЛИОН

Бастауыш

Бастауыш және оның өзіне тән белгілері. Бастауыш – екі негізді сөйлемдегі бас мүшенің бірі. Сөйлемде айтылған ойға негіз болатын, баяндауыш арқылы айтылған қимылдың не басқа сапаның иесі болатын мүшені *бастауыш* дейміз.

Бастауышқа тән белгілер мыналар:

- 1) сөйлемдегі бас мүше;
- 2) құрылымдық жағынан басқа мүшелерге тәуелсіз;
- 3) сөйлемде атау септігі тұлғасында қолданылады;
- 4) сөйлемдегі орны – баяндауыштың алды;
- 5) айтылған ойдың, қимылдың субъектісі (иесі).

Сөйлемде *кім? не?* деген сұраққа жауап беретін сөзді бастауыш деп тану үшін бастауышқа тән осы белгілерді ескеріп отыру қажет.

Бастауыштың жасалу жолдары. Бастауыш қызметінде жеке сөз, сөз тіркесі, тіпті үйірлі мүше ретінде сөйлем де жұмсала алады. Бастауыш қызметінде жұмсалатын сөздер атау септігінің нөлдік, көптік және тәуелдік жалғауымен келеді. Бастауыш қызметінде ең көп жұмсалатын сөз таптары – зат есім мен есімдік.

Бастауыш қызметінде жұмсалатын сөз таптары мен сөз топтары мыналар:

- 1) зат есімдер: *Кәтібақ, Көкше* де аз болған жоқ (*М.Ә.*);
- 2) есімдіктер: Асқардың олай еткенін *ешкім* сезген жоқ (*С.М.*);
- 3) субстантивтенген сын есімдер: *Жақсы* – ісімен жақсы (*Абай*);
- 4) сан есімдер: *Алтау* ала болса, ауыздағы кетеді, *Төртеу* түгел болса, төбедегі келеді (*мақал*);
- 5) түрленбейтін сөз таптары (үстеу, одағай т.б.): *Үгілеулер* үдей түсті. *Қиқулары* тынық ауаны толқытып тұр (*Ғ.Мұст.*);
- б) есімше мен қимыл есімі: *Жығылған* күреске тоймас (*мақал*). *Сауысқанның* тамағы шоқуменен табылған (*Ы.А.*);
- 7) сөз тіркесі мен тұрақты тіркестер: *Құлагердей ерен жүйрік* Ақаннан басқа бір адамда да болмайды (*А.Ж.*). *Лаж жоқ, кісідегінің кілті аспанда* деген осы (*Б.Мом.*).

Есте сақта!

Бастауыш пен баяндауыш – жай сөйлемді құрайтын бас мүшелер.
Жай сөйлемнің предикативтік негізі тұрлаулы мүшелердің – бастауыш пен баяндауыштың тіркесуінен жасалады.

СӨЙЛЕМНІҢ ТҮРЛАУЛЫ ЖӘНЕ ТҮРЛАУСЫЗ МҮШЕЛЕРІ

Г Мәтіннен бастауыштарды тауып, құрылысына қарай бөліңдер. Бастауыштардың қандай сөз табынан екенін түсіндіріңдер.

2-тапсырма. Бастауыштың 7 түрлі жасалу жолының әрқайсысына көркем әдебиеттен мысал келтіріңдер.

А Ережедегі бастауышқа тән 5 белгіні тарқатып айтып беріңдер.

3-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті сөздерді қойыңдар. Ол сөздердің қай сөз табынан екенін анықтаңдар.

Өтеген катерге кіргенде ... Сүйегенді жайлы орынға орналастыру ойында болған. ... катердің іші күткендегідей болмай шықты. Балық аулаған ескі катер ... іріп-шіріп жатқан, тазартылмаған, сасық ііс қолқанды тауып, тұншықтырып барады. ... де лоқсып зорға шыққан. Содан соң Сүйегенді ... уақыт болса да тыста таза ауада тұрсын, сонынан кірсе де кеш қалмайды деп ойлады. Үлкен катер ішінде он тоғыз бала ... аунаймын десе де жетерлік болғандықтан да, ол Сүйегенді соңына қалдыра тұрған да, өзге балаларды кіргізе берген. Ол ... сонынан келгенде көңілі қалған Сүйеген ашудан жарылардай еді...

С.Сагманов

Тиісті сөздер: алдымен, ең, аз, іші, бірақ, өзі, қалай.

А Мәтіннің алғашқы үш сөйлеміне синтаксистік талдау жасаңдар.

Ә Мәтіннен бастауыштарды тауып, жасалу жолдарын түсіндіріңдер.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАНУАРЛАР ДҮНИЕСІ

Мал төлімен жарасар, жер гүлімен
жарасар.

Мақал

1-тапсырма. Қазақстанда мекендейтін, өздерің ұнататын жануар туралы әңгімелеп, суретін салыңдар.

А Мәтінді оқыңдар. Перифраздың түрлі тәсілдерін қолдана отырып сұрақтар құрастырыңдар.

Қазақстан Еуразия материгінің орталығында орналасқан, оның жер көлемі – 2 миллион 715 мың шаршы шақырым. Қазақстанның батысында Каспий теңізінен, шығысында Алтай тауларына дейін – 2925 шақырым. Осыған байланысты Қазақстанның табиғат жағдайлары да әртүрлі.

5-бөлім

Қазақстан жерінде алуан түрлі жануарлар мен өсімдіктер әлемі кездеседі. Мұнда омыртқалы жануарлардың 835 түрі бар. Соның ішінде сүтқоректілердің 178, құстың 500-ге жуық, бауырымен жорғалаушылардың 49, қосмекенділердің ¹ 12, балықтың 104 түрі тіршілік етеді. Атап айтқанда, кез келген адамға таныс аю, қасқыр, түлкі, қоян, кірпі, үйрек, тырна, қаз, аққу, бүркіт, улы сұр жылан, бақа, алабұға, шортан және тағы басқалар кездеседі.

Қазіргі жануарлар дүниесі. Таралуы жағынан олардың мекендері бірнеше зоогеографиялық ауданға бөлінеді:

- дала жануарлары;
- орманды дала жануарлары;
- шөл даланың жануарлары;
- таулы аймақ жануарлары;
- көлді аймақ, тоғайлы және бұталы жер жануарлары.

«Қазақстанның физикалық географиясы» оқулығынан

Ә Берілген кестеге өздерің білетін, елімізде кездесетін жануарлардың аттарын жазыңдар.

Жабайы жануарлар	
Сүтқоректілер	
Құстар	
Үй жануарлары	
Бауырымен жорғалаушылар	
Жәндіктер	

Б Мәтін мазмұны бойынша сұрақ-жауап құрастырыңдар.

В Суретте берілген құстар мен жануарлардың сипатын перифраз тәсілімен көркемдей отырып, «Қазақстандағы жануарлар дүниесі» деген тақырыпта диалог құрастырыңдар.

¹ Қосмекенділер – құрғақ жерде де, суда да өмір сүре беретін жан-жануарлар.

Баяндауыш

Баяндауыш және оған тән белгілер. Баяндауыш – бастауыштың ісін, қимылын білдіріп, сөйлемдегі ойды тиянақтайтын мүше. Ол бастауышқа бағынып, онымен жақ жағынан жекеше, көпше түрде үйлесіп айтылады.

Баяндауышқа тән белгілер:

- 1) сөйлемдегі негізгі мүше;
- 2) құрылымдық жағынан бастауышқа бағынышты;
- 3) етістік, зат есім, сын есім т.б. сөз таптарымен келіп, жіктік тұлғада қолданылады;
- 4) сөйлемдегі қалыпты орны – сөйлемнің соңы;
- 5) логикалық предикатпен сәйкес.

Баяндауыштың жасалу жолдары.

1. Баяндауыш қызметінде барлық сөз табы жұмсала береді. Семантикасы жағынан осы қызметке бейім сөз табы – етістік. *Күн бесінде Теріс өзенінен өттік (Ш.М.).*

2. Зат есім. *Аяның бар байлығы – кітап. Тәттімбеттің көкейін кесетін дауасыз арманы – Сарыжайлау (Т.Әлім.).*

3. Сын есім. *Маңай көзге түртсе көргісіз қараңғы (Д.Д.).*

4. Сан есім. *Жолаушы екеу екен (Т.Әлім.). Тінәнің ағаш үйі сегіз бөлме (Т.Әлім.).*

5. Есімдік. *Мәшеке бұлақ басында бұйығып отырған төрт-бес қораш үй мынау (Т.Әлім.). Ана жылы Керімбердінің тойында қолыңызға су құйып қызмет қылған бала – мен. Ал жүріс сіздікі (Д.И.).*

6. Үстеу. *Тінәнің қыстаудағы ауылы бірталай жер (Т.Әлім.). Наданның жарлы болуы бір сәтте (Қабуснамеден).*

7. Еліктеуіш. *Айнала құлаққа ұрған танадай тым-тырыс (Д.И.). Кеше ғана алып таудың қасат қарын бұған бұздырып, өздері соңынан еретін дос-жаран бұғылар да зым-зия (О.Б.).*

8. Модаль сөздер. *Толағай баста ми болмаса, екі аяққа зор түседі деген тегі рас екен. Түбі бізге сүйексіз қызыл тілден гөрі, ырзықты іс керек-ау (О.Б.).*

9. Тұрақты тіркестер. *Шал үндемеген соң, біз де тіл қышқатпадық. Мен еститінмін: осы Сарқынды шал өзінің бір ғасырлық ғұмырында тышқан мұрнын қанатпаған екен (О.Б.).*

Есте сақта!

Модальдық-шақтық мағынаның берілу жолына байланысты баяндауыштар дара, құрама және күрделі болып бөлінеді. Баяндауыштардың осылай бөлінуін құрылымдық түрлері дейміз, себебі баяндауышты құрайтын сөзтұлғалар құрамы және саны жағынан әртүрлі болады.

Баяндауыш		
Дара баяндауыш	Құрама баяндауыш	Күрделі баяндауыш
мен келдім	ол ән салды	біз тыңдап отырмыз
сен әдемісің	сен естіген жоқсың	бөлме іші алакөлеңке
ол отызда	біз құлақ түрдік	бұл – ағамның бөлмесі

Баяндауыштар мағыналық жағынан *етістік баяндауыш*, *есім баяндауыш* болып бөлінеді. Етістік баяндауыш қимыл-әрекет пен қалыпты, есім баяндауыш заттық, сындық, сандық сапаны, қасиетті білдіреді. Мысалы: *Түнергенде – түнмін, күлгенде – күнмін. Сөзім – шекер, тілім – бал, лебізімнен алған нәр (Ғ.Мұстафин).*

 Г Мәтіннен баяндауыштарды табыңдар. Етістіктен болған баяндауыштың қай шақта және райдың қай түрінде тұрғанын анықтаңдар.

 Ф Мәтіннің соңғы екі сөйлеміне синтаксистік талдау жасаңдар.

 2-тапсырма. Баяндауыштың әр құрылымдық түріне көркем әдебиеттен 5 мысалдан табыңдар.

 А Мына сөздерді баяндауыш қызметіне қойып, сөйлем құраңдар.

Белгілі, бар, болатын, жоқ, осы, көріп, еді, сақталған, ерекше.

 Ә Сөйлемдерді аяқтаңдар. Сөйлемдерден баяндауыштарды табыңдар. Сөйлемдердің қандай райда тұрғанына назар аударыңдар.

Үлгі : Сабақ уақытылы бітсе, дүкенге барып келемін.

1. Егер мені көргіңіз келсе, 2. Қолың босаса, 3. Егер мен Айға ұшсам, 4. Ұйқың келсе, 5. Көп ақша тапқың келсе, 6. Сенің орнында болсам, 7. Егер мен жұлдыз болсам,

 3-тапсырма. Өлеңді тыңдап, неше аңның аты аталатынын айтыңдар (13-аудио).

 А Өз өңірлеріңде аңдардың қандай түрлері мекендейді? Тірі, жабайы аңды қашан, қайдан кездестіргендерің жөнінде әңгімелеңдер.

 4-тапсырма. Қазақ ақын-жазушыларының жануарлар туралы жазған шығармаларын еске түсіріңдер. Қысқаша мазмұнын баяндап беріңдер.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨСІМДІКТЕР ӘЛЕМІ

Жасыл бағым жайнаған,
 Ну болады айналам.
 Жазда барып орманға
 Жатып алып ойланам.

Мұқағали Мақатаев

1-тапсырма. Қазақстан аумағында өсетін қандай өсімдіктерді білесіңдер? Өздеріңе ұнайтын өсімдіктерің қандай? Ойларыңмен бөлісіңдер.

А Мәтінді оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселе бойынша ой тұжырымдаңдар.

Қазіргі Қазақстанның өсімдік жамылғысы 6000-дай өсімдік түрінен тұрады. Басқа көрші елдермен салыстырғанда бұл онша көп емес. Оған Қазақстан жерінде шөлді, шөлейтті аймақтардың көптігі, топырақ пен климат әсер етеді. Сондай-ақ Қазақстанның едәуір бөлігі геологиялық тарихы жағынан жас. Каспий маңы ойпаты мен Тұран ойпаты теңіз астынан неоген дәуірінде ғана босаған. Үстірт пен Бетпақдаланың босауы одан сәл ғана ертерек. Сол себептен бұл өлкелердің өсімдік жамылғысы әлі толық қалыптасып үлгермеген.

Өсімдігі жағынан бай өлке Қазақстанның таулы аймақтары болып саналады.

Солтүстіктен оңтүстікке дейін 1600 шақырымға созылып жатқан Қазақстанның кең жазиралы жазығында дала мен шөл өсімдіктері басым. Шөлді аймақтарда сексеуіл, өзендер бойында жыңғыл, жиде, торанғы¹ тоғайлары кездеседі.

Қазақстан дүниежүзі бойынша орманы аз елдердің қатарына жатады. Бүкіл аумағының 11,4 миллион гектар жерін ғана ормандар алып жатыр.

Қазақстандағы қазіргі өсімдіктер түрлері қылқанжапырақты ормандар, ұсақжапырақты орман-тоғайлар, бұталы тоғайлар, даланың бұталы өсімдіктері, сексеуіл, шөлдің бұталы өсімдіктері, дала өсімдіктері, субтропиктік өсімдіктер, шалғындар, тақырлар, шөлдің біржылдық өсімдіктері болып бөлінеді.

«Қазақстанның физикалық географиясы» оқулығынан

Ә Өткен және бүгінгі сабақтағы мәтіндердің тақырыбын, түрлерін (әңгімелеу, сипаттау, талқылау), құрылымын салыстыра талдаңдар.

Б Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазіргі Қазақстанның өсімдік жамылғысында өсімдіктердің неше түрі бар?

2. Басқа көрші елдермен салыстырғанда Қазақстанда өсімдік түрлері неліктен аз?

¹ *Торанғы* – діні жуан әрі қысық-қыныр болып келетін шөлейт аймақтарда, өзен аңғарларында өсетін, терек туысына жататын ағаш.

5-бөлім

3. Қазақстандағы өсімдігі жағынан бай өлкені атаңдар.
4. Қазақстанның бүкіл аумағының қаншасын ормандар алып жатыр?
5. Қазақстанның өсімдік және орман әлемін байыту үшін қандай шаралар қолдану керек деп ойлайсыңдар?

В Кестені толтырыңдар.

Дәрілік өсімдіктер	Улы өсімдіктер

Г «Адамзат тіршілігінде өсімдіктер әлемінің маңызы өте зор» деген тақырыпта «РАФТ» әдісі бойынша мәтін жазыңдар.

Анықтауыш

Анықтауыш, оған тән белгілер. Сөйлемде зат есімнен не зат есім орнына жұмсалған басқа сөз таптарынан болған мүшелерді түрлі қырынан сипаттап тұратын сөйлем мүшесін **анықтауыш** дейміз.

Анықтауышқа тән белгілер:

- 1) сөйлем негізін құрамайды (тұрлаусыз мүше);
- 2) сын есімнен және ілік септік тұлғасындағы зат есімнен жасалады;
- 3) анықтайтын сөзі (анықталатын сөз) – зат есім немесе заттанған сөз;
- 4) анықтайтын сөзімен қабыса да, матаса да байланысады;
- 5) анықтайтын сөзінің алдында орналасады;
- 6) заттық белгілерін нақтылайды.

Анықтауыштың жасалу жолдары.

1. **Сын есім.** *Боз биенің сүтіне шомылдырып, алдымызға астау-астау жал-жая қояр еді (О.Б.).*
2. **Зат есім.** *Тақ ошақтағы оттың сәулесі тас қабырғаларға түсіп, қоңырқай тартады (О.Б.).*
3. **Сан есім.** *Екі қап шөп келгелі ешкілер бақырып жылағанын қойды (Ш.М.).*
4. **Есімдік.** *Өмірде осы тәрізді әділетсіздіктер толып жатыр (Б.С.).*
5. **Есімше.** *Бақан сүйреткен бала бізге назарын енді аударды (Б.С.).*
6. **Еліктеуіш сөз.** *Жаңбыр толастар емес, құлаққа тасқа тиіп тайғанап жатқан сыбдыр-сыбдыр үн естілді (О.Б.).*

Есте сақта!

Анықтауыштар құрылысына қарай үшке бөлінеді:

- 1) *дара анықтауыштар: Кешке Есіркептің үйінде үлкен той болды (Д.И.);*
- 2) *күрделі анықтауыштар: Көп жасаған адам білмес, көп көрген адам біледі (мақал);*
- 3) *үйірлі анықтауыштар: Он саусағы өнер апам босаға көрген бірер жылында-ақ маңғаз, инабатты, пысық келін атанады (О.Б.).*

Ф Мәтіннен анықтауыштарды тауып, қай сөз табынан болғанын түсіндіріңдер. Оларды қатыстырып сөйлем құраңдар.

СӨЙЛЕМНІҢ ТҮРЛАУЛЫ ЖӘНЕ ТҮРЛАУСЫЗ МҮШЕЛЕРІ

А Өсімдігі жағынан бай өлке Қазақстанның таулы аймақтары болып саналады деген сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

2-тапсырма. Өлеңді тыңдап, неше өсімдік атауы кездесетінін анықтаңдар (14-аудио).

А Кім көп табады? Б.Қалиевтің «Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары» деген сөздігін пайдаланып, өлеңде кездескен өсімдік атауларының түсіндірмесін тауып келіңдер.

3-тапсырма. Берілген нұсқа бойынша сөйлем құраңдар.

Кім? Нені? Не істеді?
Не? Неден? Не істеді?
Кім? Қайда? Не қылды?

А Өлеңдерді мәнерлеп оқып шығыңдар.

Жазы бар жалынмен жандырған,
Қысы бар аязға қардырған.
Көктемі – балауса, балдырған,
Ал күзі – алып бір ақ қырман,
Ақ дәннен ақ нөсер жаудырған,
Күрең нан жаңа алған тандырдан,
Көлденең көлбеген көкжиек
Қыранның канатын талдырған...

М.Мақатаев

Сапырулы сап-сары тұр ма қымыз?
Сылқылдатып жұтыңыз,
Бір қаныңыз!
Жалғыз атын киналмай түсіп берер,
Жомарттықтың қалған бір
жұрнағымыз.

Түгі қашып тозса да кілеміміз,
Төр ұсыну,
Тілдесу – тілегіміз,
Сүйеріміз – сұлу ән,
Сылқым күйлер,
Серіліктің қалған бір сілеміміз.

Қ.Мырза Әлі

Ә Өлеңдерден анықтауышты тауып, астын сызыңдар.

Б Қарамен жазылған сөздерге лексикалық талдау жасаңдар.

4-тапсырма. Берілген сөйлемдерді аяқтаңдар. Анықтауышты тауып, құрылысына қарай талдаңдар.

1. Балаларды үнемі мектепте ұстап отырмай, сырттағы жұмыстарға да _____ (Ж.А.). 2. Кәмеш шақырды ма, әлде өзі келді ме, онысын білгенім жоқ, әйтеуір, есіктен бір жас бала мен сары ала ит

5-бөлім

_____ (Ж.С.). 3. Бір кезде оның ойын бөлген, терек тұлғасын көз алдына елестетіп жіберген құдіретті күштің сыры _____ (Х.Е.). 4. Қожабек шын құлап кетпейін дегендей, қолымен жер тіреп жылжып төсегіне _____ (Т.Ә.). 5. Жас жігіттің даусы аңсағанын көргендей _____ (Т.А.).

Керекті сөздер: кіріп келді, қосуға болады, кісайды, басқада жатыр, қуанышты шықты.

А «Кім жүйрік?» ойыны. Берілген кесте бойынша өз ойларыңнан мысалдар ойлап табыңдар. Кестені ең бірінші толтырған оқушы «жүйрік» атанады.

Дара анықтауыш	Күрделі анықтауыш	Үйірлі анықтауыш

Ә Ілік септігіндегі зат есімнен болған анықтауышқа көркем әдебиеттен 5 мысал келтіріңдер.

5-тапсырма. Мұқағали Мақатаевтың «Гүлдер семіп барады» өлеңін тауып оқыңдар. Өлеңнің идеясын түсіндіріңдер.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОРЫҚТАР ¹

Қорықтар ұйымдастыру, ол жердегі аң-құстарды мазаламау, өсіп-өнуіне еркіндік, мүмкіндік жасау ғана оларға жақсы жағдай туғызады.

Отыншы Көшбайұты

1-тапсырма. 2 топқа бөлініп, «Қорықтар керек» және «Қорықтар керек емес» деген тақырыптарды қамтып, пікірталас ұйымдастырыңдар.

А Мәтінді оқыңдар. Мәтін бойынша бір-бірлеріңе сұрақ қойыңдар.

Қазақстан қорықтар саны жөнінен ТМД-ға кіретін республикалар арасында он алтыншы орын алады. Дегенмен республика жерінің көлеміне шаққанда қорықтар үлесі жөнінен **он үшінші** орында. Бұл Қазақстан секілді ұлан-байтақ республика үшін қорықтар көлемінің әлі де болса аз екендігін көрсетеді. Қазіргі кезде нақты 10 қорық жұмыс істейді.

Ақсу-Жабағылы қорығы 1926 жылы ұйымдастырылды. Бұл – Қазақстандағы ертеден келе жатқан қорық. Қорық Оңтүстік Қазақстан облысының Талас Алатауы мен Өгем жотасында 131,9 мың гектар жерді алып жатыр.

¹ *Қорық* – сирек кездесетін аңдар мен жануарларды, әр алуан құнды өсімдіктерді қорғап өсіретін аймақ.

Наурызым қорығы 1934 жылы ұйымдастырылған. Қостанай облысының Наурызым ауданында орналасқан. Оның аумағы 191,4 мың гектар жерді алып жатыр.

Алматы қорығы 1964 жылы құрылған. Аумағы 71,7 мың гектарға жуық, әртүрлі ландшафт¹ зоналарында жатыр.

Барсакөлмес қорығы Арал теңізінің солтүстік-батыс бөлігіндегі өзі аттас шөлейтті аралда орналасқан. Қорық 1939 жылы ұйымдастырылған. Жалпы көлемі – 160,8 мың гектар.

Қорғалжың қорығы 1968 жылы құрылған. Қорық Ақмола облысының 259 мың гектар жерін алып жатыр. Оған тың даланың (38 мың гектар) қол тимеген, түрен түспеген жерлері, сондай-ақ Қорғалжың және Теңіз (199 мың гектар) көлдері кіреді.

Марқакөл қорығы 1976 жылы құрылған. Қорық солтүстігінде Қазақстан Алтайының Күршім жотасы мен оңтүстігінде теңіз деңгейінен 1447 метр биіктіктегі Азутау жотасы аралығындағы аса әсем Марқакөл шегінде орналасқан. Қорықтың жалпы ауданы – 75 мың гектар, оның 44 мыңын көл айдыны құрайды.

Үстірт қорығы Маңғыстау облысында 1984 жылы құрылды. Ауданы 223,3 мың гектар республикадағы ең үлкен бұл қорық Үстірт жерінде орналасқан.

Батыс Алтай қорығы 1992 жылы құрылған. Ауданы – 56 мың гектар. Қорық Шығыс Қазақстан облысы, Глубокое ауданында орналасқан.

Алакөл қорығы, 1998 жылы құрылған. Ауданы – 197,1 мың гектар. Қорық Алматы облысындағы Алакөл ауданында орналасқан.

Қаратау қорығы 2004 жылы құрылды. Көлемі – 34,3 мың гектар. Қорық шөлді ландшафт зонасының қоңыржай белдеуіндегі таулы жерде орналасқан.

«Қазақстанның физикалық географиясы» оқулығынан

Ә Қазақстан Республикасының картасынан қорықтарды белгілеңдер. Қорығы бар өңір жайында тарихи, ғылыми деректер келтіре отырып баяндаңдар.

¹ *Ландшафт* – белгілі бір аймақтың жалпы көрінісі, жер бедері.

5-бөлім

Б Мәтін мазмұны бойынша сәйкестендіріңдер.

Ақсу-Жабағылы қорығы	2004 жылы құрылды. Көлемі – 34,3 мың гектар. Қорық шөлді ландшафт зонасының коңыржай белдеуіндегі таулы жерде орналасқан.
Наурызым қорығы	1976 жылы құрылған. Қорықтың жалпы ауданы – 75 мың гектар, оның 44 мыңын көл айдыны құрайды.
Алматы қорығы	1968 жылы құрылған. Қорық Ақмола облысының 259 мың гектар жерін алып жатыр.
Барсакелмес қорығы	1992 жылы құрылған, ауданы – 56 мың гектар. Қорық Шығыс Қазақстан облысы, Глубокое ауданында орналасқан.
Қорғалжың қорығы	1926 жылы ұйымдастырылды. Бұл – Қазақстандағы ертеден келе жатқан қорық. Қорық Оңтүстік Қазақстан облысының Талас Алатауы мен Өгем жотасында 131,9 мың гектар жерді алып жатыр.
Маркакөл қорығы	1934 жылы ұйымдастырылған. Қорық Қостанай облысында орналасқан. Аумағы 191,4 мың гектар жерді алып жатыр.
Үстірт қорығы	1998 жылы құрылған. Ауданы – 197,1 мың гектар. Қорық Алматы облысында орналасқан.
Батыс Алтай қорығы	Ауданы – 223,3 мың гектар. Үстірт жерінде орналасқан. Маңғыстау облысында 1984 жылы құрылды.
Алакөл қорығы	Арал теңізінің солтүстік-батыс бөлігіндегі шөлейтті аралда орналасқан. Қорық 1939 жылы ұйымдастырылған.
Қаратау қорығы	1964 жылы құрылған. Аумағы 71,7 мың гектарға жуық. Өртүрлі ландшафт зоналарында жатыр.

В Мәтінді негізге ала отырып, *қорық, ландшафт, зона, жота, тың дала, гектар* терминдерін, ғылыми деректерді орынды қолданып, диалог құрыңдар. Өз ойларыңды дәлелді, жүйелі жеткізіңдер.

Толықтауыш

Толықтауышқа тән белгілер. Толықтауыш – сөйлемде етістіктен, сын есімнен, үстеуден жасалған баяндауышты, яғни іс-әрекеттің немесе сапаның нысаны ретінде сөйлемді жайылмаға айналдыратын тұрлаусыз мүше.

Толықтауышқа тән белгілер:

- 1) сөйлемнің негізін құрауға қатыспайды (тұрлаусыз мүше);
- 2) зат есімнен, есімдіктен, заттанған есімдерден жасалады;
- 3) бағыныңқы сыңар ретінде өз басыңқысымен меңгеріле байланысады;
- 4) толықтайтын сөзінің алдына орналасады;
- 5) сөйлемде бастауышты толықтырып тұрады;
- 6) толықтайтын сөзімен нысандық қатынаста тіркеседі.

Толықтауыштың түрлері және жасалу жолдары. Толықтауыштар сөйлемдегі баяндауышпен байланысуы мен мағыналық қатынасына қарай *тура толықтауыш* және *жанама толықтауыш* деп бөлінеді.

Тура толықтауыш сабақты етістікпен табыс септігінің нөлдік немесе ашық тұлғасында тіркесіп келеді: *Әкем қарттың қолындағы жез мойын мүйіз сап пышаққа қадала қарады: «мен бұл пышақты білемін» (О.Б.).*

Жанама толықтауыш – сөйлемдегі салт немесе сабақты етістіктермен барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінде тіркесіп, баяндауыш арқылы айтылған әрекеттің не сапаның жанама нысаны қызметінде жұмсалатын сөз немесе сөз тіркесі.

Барыс септігі. *Түс ауа бригадир мені атқа мінгестіріп алды да, жұмыс жаққа қарай алып жүрді (Д.И.).*

Жатыс септігі. *Адамда осындай мінез бен махаббат та кездесе береді екен-ау! (Д.И.)*

Шығыс септігі. *Мен аңамнан сендей кезімде ажырағанмын (Д.И.).*

Көмектес септігі. *Ол қалта фонарімен жарық қылып отырды да, мен қағазды канистрдің үстіне қойып жаза бастадым (Д.И.).*

Есте сақта!

Толықтауыштар құрамы жағынан дара да, күрделі де болып келеді. Күрделі толықтауыштар тұрақты сөз тіркестерінен немесе сөйлемдік дәрежедегі күрделі оралымдардан тұрады. Сөйлемдік дәрежедегі күрделі оралымдардан тұратын толықтауыштарды өз ішінде сөйлем мүшелеріне ажыратуға болады.

Г Мәтіннен толықтауышты табыңдар. Кестені толтырып, оларды құрамына қарай талдаңдар.

Тура толықтауыш	Жанама толықтауыш

2-тапсырма. Берілген сөйлемдерді сөйлем мүшесіне талдай отырып, толықтауыш қызметінде тұрған сөздердің мағынасын, жасалу жолын анықтаңдар.

1. Мәкіш те Абайдан осы жөннен жауап естімекке ынтық сияқты (М.Ә.). 2. Мен әжемді дүниедегі ең бақытты ананың бірі санайтынмын (С.Мұр.). 3. Ажар күндегі әдетінше Асанбайдың қолына торлама дорбаны ұстата берді (Ғ.М.). 4. Мен Абайды ақын деп қана емес, ойшыл, философқа балап оқыдым (Ә.Н.). 5. Өмірінде мұндай қорлықты көрмеген қасқыр жанталасып тулап жатыр (Ә.Ә.).

А Қарамен жазылған сөздерге лексикалық талдау жасаңдар.

5-бөлім

Ә Берілген мақалдарға морфологиялық талдау жасай отырып, толықтауыштық қатынастағы сөз тіркестерін табыңдар. Байланысу түрін анықтаңдар.

Қоянды қамыс өлтіреді,
Жігітті намыс өлтіреді.

Ақ көңілден арамдық шықпас,
Арамдық шықса да, жамандық
шықпас.

Ішің ауырса – аузыңды тый,
Көзің ауырса – қолыңды тый.

Көзі соқырдан қорықпа, көңілі
соқырдан қорық.

3-тапсырма. Кім көп табады? Күрделі толықтауыштарға мысалдар келтіріңдер.

Керек дерек!

Толықтауыш болатын сөз таптары

Зат есім. *Балаларды мектепке шақырды.*

Сын есім. *Жаманға сырыңды айтпа.*

Сан есім. *Жүз – жиырма беске бөлінеді.*

Есімдік. *Бұған көмектесе біл.*

Тұйық етістік. *Енді оған сөйлеуді қойдым.*

Есімше. *Білгенге – маржан, білмеске – арзан.*

Көмекші етістік. *Мен өтірік айту дегенді білмеймін.*

А Толықтауыш болатын сөз таптарының әрқайсысына көркем әдебиеттен мысалдар табыңдар.

4-тапсырма. Кім көп табады? Күрделі толықтауыштарға мысалдар келтіріңдер.

А Сөйлемдерден қате жазылған сөздерді тауып, синтаксистік-кешенді талдау жасаңдар. Толықтауыштың қай сөз табынан болып тұрғанын түсіндіріңдер. Дара және күрделі толықтауыштарды табыңдар.

1. Токио газеттері сөз күнделігін үзбей жазып тұрды (С.Е.). 2. Қалың қарды таспаша тіліп келе жатқан темір табанның бір ғалыпты сырылы төбеге ұрғандай тынды да, жолаушылардың алды-артын орай соққан бұрқасын шананың қуыс-қуысына лап қойды (С.Ж.). 3. Шіріген тактайдан жасалған есіктің жақтаулары дауылды желге төтөп бере алмады (С.М.). 4. Бір топ адам жылыстан бөлініп, ездерінің отырған үйлеріне қарай кетті (С.К.).

5-тапсырма. Табиғатқа байланысты тұйым сөздерді тауып келіңдер. Қазақ халқы мен табиғат үйлесімі жөнінде әңгімелендер.

6-тапсырма. «Ойлан, тап!»

1. Қырық үш қызғыш құсқа,
Қырық үш қызғыш қосса,
Қанша қызғыш құс болады?

2. Арқада алты арқар бар,
Қырда қырық арқар бар,
Бір карт арқар бар. | Алты арқарға қырық арқарды,
Қырық арқарға кәрі арқарды
Қосса, қанша арқар бар? |
|--|--|

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚЫЗЫЛ КІТАБЫ

Қызыл кітап – бұл өзі қызық кітап,
Тысы жұқа, астары қалынырақ!

Қадыр Мырза Әлі

1-тапсырма. Қадыр Мырза Әлінің «Қызыл кітап» өлеңін тауып оқыңдар. Ұнаған шумақтарын жаттап алыңдар. Өлеңнен алған әсерлеріңмен бөлісіңдер.

А Мәтінді оқып, қажетті ақпаратты табыңдар.

Қазақстанның Қызыл кітабының әрі танымдық, әрі тәрбиелік мәні зор. Ол жастарды табиғатты аялай білуге, оның қамқоршысы болуға тәрбиелейді.

Қазақстанның Қызыл кітабы – Қазақстан Республикасы аумағында жойылып кету қаупі төнген және сирек кездесетін жануарлар мен өсімдіктердің сипаттамасы берілген арнайы басылым. Кітап 1978 жылдан шығарыла бастады.

Қазақстанның Қызыл кітабының үшінші басылымы қайта өңделіп әрі толықтырылып, 1996 жылы қазақ тілінде шықты. Бұл үшінші басылымның бірінші томы «Жануарлар», оның бірінші бөлімі «Омыртқалылар» деп аталды. Онда омыртқалы жануарлардың 125 түрі мен түр тармағы туралы деректер берілген. Қазақстанның Қызыл кітабының үшінші басылымында тіркелген жануарлар түрлері 5 категория бойынша:

- 1-категория – жойылып бара жатқан;
- 2-категория – саны жылдан-жылға күрт азайып бара жатқан;
- 3-категория – сирек кездесетін;
- 4-категория – ғылыми тұрғыдан толық зерттелмеген;
- 5-категория – қалпына келтірілген түрлер деп берілген.

Қазақстанның Қызыл кітабының үшінші басылымында тіркелген омыртқалы жануарлар түрінің қандай отрядқа, қандай тұқымдасқа жататыны және әрбір жеке түрге қысқаша қазақша, ағылшынша деректер берілген. Сонымен бірге әрбір тіркелген түрдің суреті, Қазақстан аумағында таралуын көрсететін карта және сол жануардың түріне қатысты ақпарат көздері (кітаптар, мақалалар) көрсетілген.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясынан, 6-том

5-бөлім

Ә Сан есімдер кездескен сөйлемдерді көшіріп жазып, синтаксистік талдау жасаңдар.

Б Суреттегі қандай жануарлар? Олардың Қызыл кітапқа енгендігі туралы деректер жинаңдар.

В Тілдік құралдарды орынды қолданып, «Қазақстанның Қызыл кітабы» атты зерттеу мақала жазыңдар.

Пысықтауыш

Пысықтауышқа тән белгілер. Пысықтауыш – сөйлемде етістіктен жасалған баяндауыштың сапасын, мезгілін, мекенін, мақсатын, себеп-салдарын сипаттайтын тұрлаусыз мүше.

Пысықтауышқа тән белгілер:

- 1) сөйлемнің негізін құрауға қатыспайды (тұрлаусыз мүше);
- 2) үстеуден, көсемшеден және жанама септік тұлғалы зат есімнен жасалады;
- 3) бағыныңқы сыңар ретінде өз басыңқысымен қабыса, жанаса байланысады;
- 4) пысықтайтын сөзінің алдына орналасады;
- 5) өзі тіркескен сөзімен пысықтауыштық қатынаста болады.

Пысықтауыштың жасалу жолдары.

1. Сөйлемде пысықтауыштың қызметін көбінесе үстеу атқарады. Мысалы: Біз *ілгері* жүріп кеттік. *Ертеңіне* екі өзен аралығына екі бірдей тікұшақ келіп қона қалды.

2. Барыс, жатыс, шығыс және көмектес септіктерінде тұрған сөздер мекен, беталыс, бағыт, мезгіл, сын-қимыл мағыналарын білдіріп, пысықтауыш болады. Мысалы: Мен *ауылға беттеп* келемін. *Қырман басынан* электр жарығы жымыңдайды.

СӨЙЛЕМНІҢ ТҮРЛАУЛЫ ЖӘНЕ ТҮРЛАУСЫЗ МҮШЕЛЕРІ

3. Мезгіл мәнді зат есімдер ыңғайына қарай пысықтауыш болады. Мысалы: *Сол күні Тілеуқабыл түні бойы ұйықтай алмады.*

4. Септеулік шылаулы есім сөздер пысықтауыш болады. Мысалы: *Күні бүгінге шейін елдің жаз жайлауы – Қарақұм. Халық Абай үшін алысады.*

5. Пысықтауыш етістіктің көсемше түрінен болады. Мысалы: Шешесі баласының бетінен *мейірлене* сипады.

6. Еліктеуіш сөзден болады. Мысалы: Бұл сөзіме Шаймерден *кеңк-кеңк* күлді.

7. Сын есімнен болады. Мысалы: Айнала жұрт сөзге *қатты* сүйсінді. Біз сізді *жақсы* танимыз.

8. Кейде сан есімнен болады. Мысалы: Жанбота туды *екі* алды.

9. Есімдіктен болады. Мысалы: Шай *әлдеқашан* жиналған.

Есте сақта!

Пысықтауыш құрамына қарай *дара* және *күрделі* болып бөлінеді. *Дара пысықтауыш* бір сөзден болады. Мысалы: Шопанның үні *мейірімді* естілді. Мен бұл екі егіннің қаншадан беретінін *әлдеқашан* білгенмін. *Күрделі пысықтауыштың* құрамында екі я одан да көп сөз болады. Мысалы: Толғанбай *Алакөлден Есік көліне* келді. Бұлар *әуежайдың шетінде тұрған ақша бұлт түстес ұшақтың қасына* келіп тоқтады.

2-тапсырма. Берілген сөздер мен сөз тіркестерінен пысықтауыш болатын сөйлемдер құраңдар. Кестені толтырыңдар.

Табиғатты қорғау, Қызыл кітап, өсімдіктер, жануарлар, балықтар, құстар, саңырауқұлақтар, туған жер, сүйіспеншілік, сұлулық, байлық, болашақ.

Дара пысықтауыш	Күрделі пысықтауыш

A Пысықтауыштың жасалу жолының әр түріне мысалдар келтіріңдер. Соңғы сөйлемге фонетикалық талдау жасаңдар.

3-тапсырма. Кім көп табады? Төмендегі үлгі бойынша сөз тіркестерін құраңдар (бағыныңқы сыңары пысықтауыш болатындай).

Үстеу + етістік

Сын есім + етістік

Есімдік + етістік

A Пысықтауыштың қандай сұрақтарға жауап беретінін топтастырып жазыңдар.

Ә Пысықтауыштың бағыныңқы сыңар ретінде өз басыңқысымен қабыса және жанаса байланысуына мысалдар келтіріңдер.

5-бөлім

Б Кестедегі сөздер анықтауыш және пысықтауыштың рөлін атқаратындай сөйлем құраңдар.

Мысалдар	Анықтауыш	Пысықтауыш
қатты жақсы арыстандай түзу қиық ұзын		

Керек дерек!

Қызыл кітап атауы қайдан шықты?

Қызыл кітап... Неге дәл қызыл түс? Халықаралық табиғатты қорғау одағы 1948 жылы кеудесінде жаны бар тіршілікті қорғауды қолға алды. Бір жылдан соң сирек кездесетін түрлерді қорғайтын комиссия құрылды. Комиссияның қызметі жойылып кетудің аз-ақ алдында тұрған өсімдіктер мен жануарларды зерттеп-зерделеп, қорғауға алып, оларды бір кітапқа топтастыру болатын. Комиссия төрағасы Питер Скотт адамдардың қып-қызыл түске назар салып, сәл де болса ойлануы үшін тізімді «Қызыл кітап» деп атауды ұсынды. Ең алғашқы Қызыл кітап 1963 жылы жарық көрді. Бұл адамзаттың табиғатты қорғау үшін жасаған алғашқы қадамдарының бірі болды. Қызыл кітап өмірлері қыл үстінде тұрған тіршілік иелерінің төлқұжаты іспетті. Қызыл кітапқа енген тіршілік түрлері жойылып бара жатқан түр, сирек кездесетін түр, анықталмаған түр, қайтып қалпына келе жатқан түр деп бөлінеді. Қызыл кітаптың ішінде Қара кітап немесе қара тізім бар. Жер бетінен мүлде құрып, жойылып кеткен тіршілік иелері осы кітапта хатталып қалған.

massaget.kz сайтынан

4-тапсырма. «Керек дерек!» мәтінінен пысықтауыштарды тауып, оларды мағыналық түрлеріне қарай ажыратыңдар.

А Мәтіндегі көп нүктенің орнына тиісті сөздер мен сөз тіркестерін қойып жазып, қандай сөз табынан екенін табыңдар.

1. Күшік әбден тынығып, қайта қутындай бастаған кезде ... бір кішкене бала келді (М.М.). 2. Түрі кенет өзгеріп кететіндей, айнаға сәт сайын сүзіле, өзгеше бір ... қарайды (Б.Нұр.). 3. ... бұл арадан еткомбинаты салынған (Д.И.). 4. Көкірегін бұлқан-талқан еткен ашуын баса алмай, ол тағы ... жүре бастады (І.Е.). 5. Ақбілек орталарында ... төмен қарап келе жатып, әңгімелеріне құлақ салды (Ж.А.). 6. Тасболат басын ... салып, бірсыпыра жерге шейін ойланумен отырды (Б.М.).

Тиісті сөздер: өзгеріс іздеп, малы көп болған соң, төмен, жорғақ-татып, алыстан, ерсілі-қарсылы.

Ә Сөйлемдерді сөйлем мүшесіне қарай талдаңдар, пысықтауышқа тән белгілерді атаңдар.

5-тапсырма. Қызыл кітаптың маңызы мен рөлі туралы ойтолғау жазыңдар.

ЗАҢСЫЗ АҢ АУЛАУ

Бір мерген бозша құсты атып алды,
(Қоймады өлтіріп-ақ жалғыз жанды).
Басында бір ағаштың үш баласы
Шырылдап ұясында жетім қалды...

Ахмет Байтұрсынұлы

1-тапсырма. Жоғарыдағы өлең жолдарында айтылған ойды өрбітіңдер. Заңсыз аң аулау туралы білетіндеріңді ортаға салыңдар.

А Мәтінді оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселе бойынша ой тұжырымдандар.

Заңда белгіленген ережені бұзып, балықты, теңіз аңдарын, өзге де су жануарларын немесе өсімдіктерді өз бетінше, рұқсатсыз, лицензиясыз ¹, **тыйым салынған жерлерден**, тыйым салынған уақытта, сондай-ақ оларды аулауға қолдануға тыйым салынған құралдар мен тәсілдерді пайдаланып заңда көрсетілген заттарды алу *заңсыз алу* деп танылады.

Қылмыстық кодекстің 286-бабына сәйкес: а) ірі зиян келтіріп; ә) механикалық көлік құралын немесе әуе көлігін, жарылғыш заттарды, газдарды және құстар мен аңдарды жаппай қырып-жоюдың өзге әдістерін қолданып; б) аулауға толық тыйым салынған құстар мен аңдарға қатысты ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен төтенше **экологиялық ахуал** аймақтарында жасалған әрекет заңсыз аңшылық деп саналады. Аулауға тыйым салынған құстар мен аңдардың тізімі, аңшылықта қолдануға тыйым салынған қарулар мен әдістердің тізбегі Қазақстан Республикасы арнаулы **нормативтік актілерінде** көрсетілген.

Орман ағаштары мен бұталарын, сондай-ақ оларға кірмейтін басқа да ағаштар мен бұталарды немесе кесуге тыйым салынған ағаштар мен бұталарды кесу арнаулы рұқсат құжаттарының: лицензияның, ағаш кесу билетінің, ордердің, орман билетінің негізінде жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасы Қызыл кітабына жануарлар мен өсімдіктердің сирек кездесетін, құрып кету қаупі төнген түрлері жазылады. Оларды заңсыз олжалауға, алуға, өткізуге, сондай-ақ жоюға заң мүлдем тыйым салады.

С.Ихсанова

Ә Перифраздың түрлі тәсілдерін қолдана отырып, мәтін бойынша сұрақтар құрастырыңдар.

Б Қазақ – ежелден аң аулаудың қыр-сырын жетік меңгерген халық. Ендеше, халқымыздың саятшылық өнері туралы ой өрбітіңдер.

¹ *Лицензия* (лат. *licentia* – рұқсат, құқық), *рұқсатнама* – экспортты, импортты және валюта қозғалысын бақылау мақсатымен экспорт-импорт операцияларын жүзеге асыруға мемлекет беретін рұқсат.

5-бөлім

В Мәтіннен бастауыш пен баяндауыштарды теріп жазыңдар. Олардың қай сөз табынан болғанын түсіндіріңдер.

Г Мәтіндегі қарамен берілген сөздердің түсіндірмесін айтыңдар.

Сөйлемнің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелері

Сөйлем құрауға негіз болатын, өзара предикаттық қатынаста жұмсалатын сөйлем мүшелерін тұрлаулы (бас) мүшелер дейміз.

Бағыныңқы сыңар – баяндауыш басыңқы сыңар – бастауышқа жақ және сан жағынан үйлесіп, қиыса байланысады. Бастауыш сөз қай жақта тұрса, баяндауыш та сол жақтық тұлғада болады.

Тұрлаусыз мүшелер тұрлаулы мүшелердің айналасына топтасып, оларда айтылатын пікірді анық, дәл, толық жеткізу үшін сөйлемді семантикалық жағынан кеңейтіп тұрады.

Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің қызметі әртүрлі: атрибуттық қатынастағы сөздер анықтауыш қызметін; нысандық қатынастағы сөздер толықтауыш қызметін; кеңістік, уақыт, себеп, мақсат қатынасындағы сөздер пысықтауыш қызметін атқарады.

Есте сақта!

Тұрлаулы мүшелер		Тұрлаусыз мүшелер		
Бастауыш	Баяндауыш	Анықтауыш	Толықтауыш	Пысықтауыш

Ф Мәтіннен тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерді тауып, кестені толтырыңдар.

Тұрлаулы мүшелер	Тұрлаусыз мүшелер

Д Мәтіннің соңғы екі сөйлеміне синтаксистік талдау жасаңдар.

Керек дерек!

Сөйлем құрамындағы сөздер тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелерден және оқшау желіде келген түрлі синтаксистік оралымдардан тұрады. Сөйлем құрылымын түзуші және оның предикаттық мазмұнын ұйымдастырушы негіз – тұрлаулы мүшелер. Алайда сөйлем мазмұнын тек тұрлаулы мүшелер арқылы жеткізе беру мүмкін емес. Жалаң тұрлаулы мүшелер сөйлем мазмұнын түгел камти алмайды. Сөйлем мазмұнының толықтығы тұрлаулы мүшелермен бірге тұрлаусыз мүшелердің қатысуын керек етеді. Тұрлаусыз мүшелер сөйлемдегі тұрлаулы мүшелерді және бірін-бірі анықтап, ондағы айтылмақ ойдың қажетті мәнін жеткізеді.

«Қазақ мунотуациясының теориялық және практикалық мәселелері» оқу-әдістемелік кешенінен

СӨЙЛЕМНІҢ ТҮРЛАУЛЫ ЖӘНЕ ТҮРЛАУСЫЗ МҮШЕЛЕРІ

2-тапсырма. «Керек дерек!» мәтінін негізге ала отырып, тұрлаулы мүшелер мен тұрлаусыз мүшелерге ереже құрастырыңдар.

А Мәтіндегі «синтаксистік оралым» деген тіркесті өз сөздеріңмен түсіндіріп көріңдер.

Ә Кестені толтырыңдар.

Мақал-мәтелдер	Тұрлаулы мүшелер		Тұрлаусыз мүшелер		
	Бастауыш	Баяндауыш	Толықтауыш	Анықтауыш	Пысықтауыш
Шәкіртсіз ұстаз – тұл.					
Ұстаздан шәкірт озар.					
Ұстазынды ұлы әкеңдей сыйла.					

3-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар. Өлең мазмұнын өз сөздеріңмен аңгімелеңдер.

Қансонарда ¹ бүркітші шығады аңға,
 Тастан түлкі табылар аңдығанға.
 Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет,
 Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға...
 Томағасын тартқанда бір қырымнан,
 Қыран құс көзі көріп самғағанда.
 Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп,
 Қандыкөз қайқаң қағып шықса аспанға.
 Көре тұра қалады қашқан түлкі,
 Құтылмасын білген соң құр қашқанға.
 Аузын ашып, қоқақтап, тісін қайрап,
 О да талас қылады шыбын жанға.
 Қызық көрер, көңілді болса аңшылар,
 Шабар жерін қарамай жығылғанға.
 Қырық пышакпен қыржындап тұрған түлкі,
 О дағы осал жау емес қыран паңға...
 Көкіректе жамандық еш ниет жоқ,
 Аң болады кеңесің құс салғанда.
 Ешкімге зияны жоқ, өзім көрген
 Бір қызық ісім екен сұм жалғанда.
 Көкірегі сезімді, көңілі ойлыға
 Бәрі де анық тұрмай ма ойланғанда.
 Ұқпассың үстірт қарап бұлғактасаң,
 Суретін көре алмассың, көп бақласаң.

¹ Қансонар – жанадан қар түскеннен кейінгі аң іздерін кесуге мүмкіндік беретін кез.

5-бөлім

Көленкесі түседі көкейіңе,
 Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң.
 Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын,
 Біле алмассың, құс салып дәм таппасаң.

Абай

А Өлеңнен етістіктерді тауып, райдың қай түрінде тұрғанын дәлелдеңдер.

Ә Өлеңге пунктуациялық талдау жасаңдар.

Б Өлең мазмұны бойынша сурет салыңдар.

4-тапсырма. Сөйлемдерді көшіріп жазыңдар. Тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерін табыңдар.

1. Қазан қайнап, марқаның еті пісуге айналғанда, оқыған азаматтардың ішінен жырылып шыққандар ошақ басына келе бастады (І.Ж.). 2. Ірі қара төбет қора түбінен бой көрсетіп үріп келеді (Ә.Нұрп.). 3. Араларына терең құздар тастап, биік таудай жоталана көтерілген бітеу толқындар кенет салдыр-гүлдір шалқалай құлап, теңіз бетіне су борасынын шашып жатты (Ә.С.). 4. Екпінді үлкен мәшинелер өткен кезде терезе әйнегі шылдырап, дір-дір еткендей болады (Б.С.).

5-тапсырма. Берілген етістіктер мен есім сөздерді қатыстырып сөйлемдер құраңдар. Тұрлаусыз мүшелердің астын сызыңдар.

Есім сөздер: аң, аңшы, мерген, дәрі, күш, уақыт, дала, табиғат, адам.

Етістіктер: аулау, қорғау, пайдалану, шығу, қолдану, қайту, бару, көтеру.

КӨШПЕЛІЛЕР МЕН ТАБИҒАТ ТҮТАСТЫҒЫ

Әр халықтың мінезі, қылығы, салты,
 пейілі, талабы, жігері өз манайындағы
 табиғат әсерінен пайда болады.

Мұхтар Әуезов

1-тапсырма. Көшпелілер және олардың мәдениеті туралы өткен сабақтарда алған білімдеріңді еске түсіріңдер.

А Мәтінді оқыңдар. Мәтіндегі ақпаратты сурет арқылы көрсетіңдер (өздерің салыңдар).

Шексіз далада бір орында тоқталып қалу көшпелілік тіршілікке сәйкес келмейді. Ол мезгілдік, вегетациялық ¹ заңдылықтарға бағынып, қозғалыс шеңберінен шықпайды. Әрине, бұл қозғалыс, негізінен,

¹ *Вегетация* – өсімдіктің өсіп-жетілу кезеңі.

қайталанбалы, тұрақты сипатта болады. Қуаң даланы игеру табиғатты өзгертуге емес, қайта оның ажырамас бір бөлігіне айналуға бағытталған.

Көктем шыға көшпелі қазақ ауылы қыстаудан көктеуге келіп қонады. Көктеудегі маңызды атқарылатын шаруа – мал төлдету. Малдың төлдерін аман сақтап қалу – малшы ауылдың тіршілігіндегі ең жауапты кезеңнің бірі.

Малдар төлдеп болғаннан кейін қозылар отығып, көш сонынан еруге жарай бастасымен жайлауға көшу басталады. Жайлауға келген соң шөп мол болғандықтан мал бағу жеңілдеп, малшылардың қолы босап, демалып қалады.

Қыркүйектің екінші жартысында жауын-шашын басталмай тұрып, қара суық түсісімен күзеуге ¹ көшу басталады.

Күн суыта ауыл қыстауға келіп қонады. Қазақтың қыстауы да әр жерде әртүрлі болды. Жартылай көшпелі, егін егетін, таза көшпелі қазақтардың қысты өткізуі бір-біріне мүлде ұқсамайды. Егін егетін жартылай көшпелі қазақтардың қыстауында адам тұратын үй, мал қора сияқты құрылыстар болған. Бұлар аз да болса малға жемшөп дайындаған. Олардың малы жұт сияқты апатта түгел қырылып қалмайды. Бірақ оларда таза көшпелі қазақтардікіндей мал саны көп бола қоймайды. Бірақ қыста бір жерде ұзақ отыруға келмейді, себебі шөптің маңызы кетеді. Сондықтан манайды барлап, шөбі, суы малға 1-2 аптаға жететін жер тауып, сонда қоныс ауыстырып отырады. Негізінен, құмның арасына, күншуақ, ықтасын жерлерге, қалың қамысты көлдің жағасына, ну тоғайлы өзен арнасына т.б. орындарға қоныстануға тырысады. Осылай, жұт ² болмаса, қазақ малын аман-есен көктемге жеткізетін болған.

«Мәдениеттану негіздері» оқулығынан.

Ә Мәтіндегі негізгі ойды табындар. Бірнеше сұрақ құрастырындар.

Б Мәтін мазмұны бойынша деректерді рет-ретімен, желісімен орналастырындар.

Жартылай көшпелі, егін егетін, таза көшпелі қазақтардың қысты өткізуі бір-біріне мүлде ұқсамайды.

Бірақ қыста бір жерде ұзақ отыруға келмейді, себебі шөптің маңызы кетеді. Сондықтан манайды барлап, шөбі, суы малға 1-2 аптаға жететін жер тауып, сонда қоныс ауыстырып отырады.

Көктем шыға көшпелі қазақ ауылы қыстаудан көктеуге келіп қонады.

Қуаң даланы игеру табиғатты өзгертуге емес, қайта оның ажырамас бір бөлігіне айналуға бағытталған.

¹ Күзеу – жайлаудан қайтқан елдің күзде отыратын жері, қонысы.

² Жұт – ауа райының қолайсыздығынан болатын экономикалық күйзеліс, апат; жазғы қуаңшылық пен қатты қыстан аштыққа ұшыраушылық, ашаршылық.

5-бөлім

В Мәтіннің соңғы азатжолын көшіріп жазып, кестені толтырындар.

Тұрлаулы мүшелер	Тұрлаусыз мүшелер

Г Кім көп табады? 3 топқа бөлініп, ең көп мысал келтірген оқушыны анықтаңдар.

Есімдіктен болған анықтауыш:

Жанама толықтауыш:

Етістіктің көсемше формасынан болған пысықтауыш:

Ф Мәтіннен баяндауыштарды теріп жазыңдар.

Дара баяндауыш:

Құрама баяндауыш:

Күрделі баяндауыш:

2-тапсырма. «Табиғат. Өмір. Адам» деген тақырыпта ойтолғау жазыңдар.

А Бір пікірге келіңдер. Сонымен, қорыта айтқанда, адам табиғатқа бағына ма, әлде табиғат адамға табына ма?

3-тапсырма. Мәтінге синтаксистік-кешенді талдау жасаңдар. Семантикалық картаны толтырыңдар.

Қарай-қарай көзі де бұлдырап кетіпті. Итендей-итендей белі де талып қапты. Ат суытып алайын деп, жусаны мен жапағы қалың көлдеу ойдың ортасындағы төмпектің қасына кеп тоқтады. Атын тұсап, отқа жіберді. Сосын төңірегіне қарады. Ұрының жүзіндей жымпынып жатқан кең алқап. Ойына бірдене түсіргендей негін қасыды. «Қап, мынау ойға бекер тоқтаған екенмін, анау кара жалға көтеріліп кідірsemші», – деп өкінді.

Сосын әлгі отырған жерінен жел жаққа қарай қырық қадам ұзап, шалқасынан түсіп жата кетсін... Көз алдына тағы да тайқазан ет пен мөлтендеген сірке сорпаның тұра қалғаны. Қапелімде, жер түбінен түйдек-түйдек көрінген қою шаңды да аңдай қоймапты...

Әбіш Кекілбаев

Мәтін сөйлемдері	Анықтауыш	Толықтауыш	Пысықтауыш

4-тапсырма. «Шаттық лебізін» құрып, бір-бірлеріңе жылы лебіздеріңді етістіктерді ғана пайдаланып білдіріңдер. Көңіл күйлеріңді сын есімдермен жеткізіңдер.

5-тапсырма. Мәтіннен сөйлемнің тұрлаулы мүшелерін табыңдар. Олардың қандай сөз табынан жасалып тұрғанын түсіндіріңдер.

...Ал енді ол жүнді неғыласың дейсіз ғой. О, ол жүннен шекпен тоқымаймыз, киіз де бастырмаймыз. Ол жүннен қолдың басындай доп жасаймыз.

СӨЙЛЕМНІҢ ТҮРЛАУЛЫ ЖӘНЕ ТҮРЛАУСЫЗ МҮШЕЛЕРІ

Оның өз технологиясы бар. Өлі жүнді ыстық суға малып алып, қос қолдап укалай берсең, басы бірігеді. Үстемелеп тағы жүн қосып укаласаң, біраздан соң доп болып шыға келеді. Қолдоп. Салмақтырақ болуы үшін өзегіне тас салып қойсаң, тіптен әйбат.

Ол допка таяқ керек. Құдайға шүкір, сол кезде Мыңбұлақтың бойында әлі әдемі сәмбі талдың тамтығы бар болатын. Содан тұмсығы қайқы бір-бір таяқ кесіп аламыз. Содан соң – ойын дайын.

Осы күні ойласам, ол ойынымыз – кекірігі азған бай ел – Америкада «гольф» дейтіннің сыңары сияқты. Ортадан бір шұңқыр қазып қойып, әлгі киіз допты алыстан ұрып, соған түсіру керек. Кім түсірсе, сол ұтады, кім түсіре алмаса, белгілі бір мәреге дейін кашуы керек...

Ш.Мұртаза. «Ай мен Айша»

A Қайталауға арналған сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Сөйлем мүшелері құрамына қарай нешеге бөлінеді?
2. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелерін атаңдар.
3. Тұрлаусыз мүшелерді атаңдар.
4. Сөз тіркесі немесе тұрақты тіркестен болған бастауышқа сөйлеммен мысал келтіріңдер.
5. Баяндауыштың құрылымдық түрлерін атаңдар. Мысал келтіріңдер.
6. Анықтауыш құрылысына қарай нешеге бөлінеді? Мысал келтіріңдер.
7. Толықтауыш баяндауышпен байланысуы мен мағыналық қатынасына қарай қалай бөлінеді? Мысал келтіріңдер.
8. Күрделі толықтауышқа мысал келтіріңдер.
9. Пысықтауыштың жасалу жолдарына мысал келтіріңдер.
10. Пысықтауыштың мағыналық түрлерін атаңдар. Оларға мысалдар келтіріңдер.

6-тапсырма. Эпиграфтағы М.Әуезовтің пікіріне сәйкес өз мінездеріңді туған өлкелеріңнің табиғатымен байланыстырып, мақала құрастырыңдар.

Ғалым болам десеңіз...

1. Қазақстанның Қызыл кітабы. 3-басылым. Алматы, 2006.
2. Қазақстан қорықтары. Марқакөл. Жер жайнаты – Жетісу. Алматы, 2007.
3. Сайрамбаев Т. Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. Алматы: Қазақ университеті, 1991.
4. Исаев С. Қазақ тілі. Алматы: Қайнар, 1993.
5. Ермекова Т. Қазіргі қазақ тіліндегі есім баяндауыштар. Алматы, 1995.
6. Досқараев Ж. Сөйлем мүшелері туралы. Халық мұғалімі, 1939.
7. Басымов Х. Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері. Халық мұғалімі, 1939.

СИНТАКСИС ҚОРШАҒАН ОРТА ЖӘНЕ ЭНЕРГИЯ РЕСУРСТАРЫ

БІЗДІ ҚОРШАҒАН ОРТА

Табиғатпен жауықпа, онымен бірге өмір сүр. Оны бағындырам деме, табиғаттың өзіне оған аса қажет «тіршілік өрісін» қалдыр. Даланы, тауларды, жазықтық пен көлдерді таптай берем деме, олардың өзіне сініп кет.

Нұрсұлтан Назарбаев

1-тапсырма. Бізді қоршаған ортаға нелерді жатқызасындар?

Жанды

Жансыз

А Мәтінді тыңдаңдар (15-аудио).

Ә Мәтіннен тірек сөздерді табыңдар. Оларды пайдаланып, мәтіндегі негізгі ойды үш сөйлемге сыйдырып айтыңдар.

Б «Бұлақ көрсең – көзін аш» тақырыбында эссе жазыңдар.

В Кім көп табады? Табиғат туралы өздерің білетін мақал-мәтелдер мен ақындар өлеңдерін айтып, жарыс ұйымдастырыңдар.

Г «Қолтырауын» ойынын ойнайық. Табиғат құбылыстарын қимылмен көрсетіп түсіндіріңдер. Бүгінгі көңіл күйлеріңді жыл мезгіліне, ауа райына, табиғат құбылыстарына ұқсатыңдар. Мәселен, қобалжуды түнерген аспанмен т.б. көрсетулеріңе болады.

Сөйлемнің бірыңғай мүшелері

Сөйлемнің бірыңғай мүшелері – сөйлемнің бір ғана мүшесінің қызметін атқаратын, бір ғана сұраққа жауап беретін, көбінесе бір тұлғада, бір сөз табынан жасалып, бір ғана сөзге қатысты болатын сөздер тобы. Сөйлемнің барлық мүшесі де сөйлемнің бірыңғай мүшелері бола алады.

Бірыңғай мүшелердің алдында немесе соңында жалпылауыш сөздер болады. Ондай қызметті есімдіктер, сондай-ақ сан есімдер де атқарады: *Арқаға аяқ салып түскен барып, Екі оттың – орыс, қытай арасына (М.Ж.).*

Есте сақта!

Жалпылауыш мүше бірыңғай мүшелермен қызметтес, тұлғалас болып, олардың ортақ жинақтау мәнін білдіреді. Жалпылауыш мүше қызметінде жеке сөз де, сөз тір-

кесі де жұмсала береді. Жалпылауыш мүше қызметінде жалпылау, сілтеу есімдіктері, жинақтық сан есім, зат есім қолданылады. Жалпылауыш мүше бірыңғай мүшелердің алдында келсе, одан кейін қос нүкте қойылады. Егер бірыңғай мүшелерден соң келсе, оның алдына сызықша қойылады.

Ғ Мәтіннен бірыңғай мүшелермен тіркесіп тұрған сөздерді тауып, оларға морфологиялық талдау жасаңдар.

2-тапсырма. Табиғат құбылыстарын жасырып тұрған жұмбақтардың шешуін табыңдар.

1. Кейде әнге басады айқайлы,
Орманды, суларды шайқайды.
Жер шарлап, гүлдеп өседі,
Аударып қонысын көшеді.	4. Қара бура өкірді,
Мазасын жұрттың кетірді.
Қамшылап атам зекірді,
Ауылдан айдап кетірді.
2. Көзге көрінбейді,
Қолыңды темір тұтқаға желімдейді.	5. Теңізді шайқайды,
Егісті жайлайды.
3. Қақпақты тарс-тұрс жабады,
Терезені қағады.
Үілдейді ыскырып,
Қорқытады баланы.	6. Аспаннан жауды ақ бидай,
Үйге қарап жүгірдім.

А Жұмбақтардан анықтауышты табыңдар. Оның қай сөз табынан болғанын түсіндіріңдер. Оларды қатыстырып сөйлем құраңдар.

Ә «Ең, ең, ең...» ойынына кезек берейік. Бізді қоршаған ортадағы «ең...» заттар мен құбылыстарды атаңдар.

3-тапсырма. Берілген өлең бойынша бірыңғай сөйлем мүшелерінің тыныс белгілерін қойып шығыңдар.

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды қоян жақ бөкен қабақ,
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үнірейген болса сағақ.
Теке мұрын салпы ерін ұзын тісті,
Қабырғалы жоталы болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті.
Жуан такыр бақайлы жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ,
Жер соғарлы сіңірлі аяғы тік,
Жауырыны етсіз біткен тактайдай-ақ.

— Абай

6-бөлім

А Берілген сөйлемдердің ішінен бірыңғай сөйлем мүшелерін тауып, оларға талдау жасаңдар. Тапсырманы орындап болған соң, жұмыстарыңды бір-біріңмен ауыстырып, жұптық бағалау жүргізіндер.

1. Ертеде каракесек пен кыпшақ руларының арасында бір дау болады. Қызыл тарланбас өзі құтты, өзі сүтті бие еді («Шешендік шиырлары»). 2. Бұлар Қазан, Уфа, Бұхара, Ташкент, Түркістанның медреселерінде, мешіттерінде оқыған («Қазақ әдебиеті» газетінен). 3. Адамзаттың қайғысы мен қуанышы мені жеке адамның өзінен артық қызықтырады. Адамдардың жаман екенін ажыратушы мен емеспін. Өйткені өзім де солардың бірімін. Қаласа да, қаламаса да жұрт мені акын ретінде түсінеді. Мейірбандықпен, жұмсақтықпен жауыздықты жеңуге болмайды (М.М.).

4-тапсырма. Бірыңғай мүшелі мақалдар, нақыл сөздер, өлең үзінділерін жазыңдар.

Үлгі: Ащы менен тұщыны татқан білер, алыс пенен жақынды жортқан білер.

5-тапсырма. Төменде берілген сөйлемдерден бірыңғай мүшелерді тауып, астын сызыңдар. Олардың сөйлемдегі қызметтерін анықтап, талдау жасаңдар.

1. Ел жата Есбол, Еламан, Рай келді. Шиделі күпілі, сеңсең тымақты бұжыр кара кісі ат үріккен жакқа жылан көзін жылдам тастады да, тізгінін сәл тежеді (Ә.Нұрт.). 2. Құланиек танды, шашырап шыққан күнді оған биік таулар көрсетпеді (Ғ.Мұст.). 3. Бет-аузына адам тура қарай алмайтын кара шұбар орта бойлы Есенеіге ағасұлтан әрі таңдана, әрі қауіптен қарайтын еді (Ғ.М.).

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗБА БАЙЛЫҚТАРЫ

Қазақстанның жер қойнауы өте бай. Қазақстан уран өндірісі бойынша көш-басшы саналады. Әлем бойынша мұнай қоры бай мемлекеттердің үштігіне енеді. Бұл – өте жақсы мүмкіндік.

Франсуа Фийон

1-тапсырма. Сурет бойынша «Қазақстан – жер қойнауы бай мемлекет. Бұл – өте жақсы мүмкіндік» тақырыбын талқылаңдар.

А Мәтінді оқындар. Мәтіннің баяндау желісін сақтап, әр бөлігінен алынған ақпараттардан жинақы мәтін жазындар.

1. Қазақстан қазына, қазба байлығы жағынан дүниежүзіндегі ең бай деген он елдің қатарына кіреді. 2. Қазақстан әлемде қазба байлықтар қорынан мынадай орын алады (186 елдің ішінде): вольфрам, корғасын, барий қорынан бірінші орын, хромит, күміс және мырыштан екінші орын, марганец қорынан үшінші орын, мыс мөлшерінен төртінші орын, уран кендерінен бесінші орын, алтыннан алтыншы орын, темір кендерінен жетінші орын, қалайы мен никельден сегізінші орын, көмір, газ қорынан тоғызыншы орын, мұнай қорынан он үшінші орын. Бұл – ғаламат байлық. 3. Каспий жағасындағы құрлықта 2,2 миллиард тонна, ал су астында (шельф) 4,5 миллиард тонна мұнай қоры жатыр. 4. Арал аймағындағы мұнай қоры – 350 миллион тонна. 5. Көмір қоры 200 миллиард тоннадан асады. 6. Қазақстандағы уран қоры – 900 мың тонна, әлемдік қоры – 3,5 миллион тонна, демек, әлемдегі уранның төрттен бірі бізде. 7. Қазір табылған, ашылған қазба байлықтың барлық құны 3,7 триллион АҚШ доллары болады екен.

Е.Қадашұлы

Ә «Сандар сөйлейді» ойынын ойнайық. Мәтінде сандардың не туралы айтып тұрғанын табындар.

900 мың тонна

3,5 миллион тонна

3,7 триллион

4,5 миллиард

200 миллиард тонна

350 миллион тонна

Б Қазақстан Республикасының картасын пайдаланып, Қазақстанның қай аумағында қандай пайдалы қазбалардың өндірілетіні туралы айтындар.

Бірыңғай бастауыштар мен баяндауыштар

Бірыңғай бастауыштар біркелкі синтаксистік қызмет атқарады, белгілі бір баяндауышқа біркелкі қатынаста тұрады. Бірыңғай бастауыштар жасалған сөзінің құрамына қарай дара, күрделі не үйірлі бола алады. Бірыңғай бастауыштардың соңғысының сөйлем құраудағы синтаксистік қызметі басым, салмақты болады.

Бірыңғай баяндауыштың бәрі бірдей бастауышқа бағынады. Бірыңғай баяндауыштардың барлығының мағыналық салмағы бірдей болғанмен, негізінен, ең соңғы баяндауыштың сөйлем құрауда синтаксистік қызметі ерекше болады. Бірыңғай баяндауыштар етістікті және есімді болып келеді. Етістікті бірыңғай баяндауыштар қимылдың бірінен соң бірі болып жатқан үдетпелілігін және мезгілдестігін білдіреді: *Мұң мен назы аралас Мұстапаның зарлы әні, жорғадай тайпалып, құйындай екпіндеген Жарылғантың «Алтыбасары» Дәрменді де қыздырды, екілендірді (Ж.А.).*

Есте сақта!

Бірыңғай мүшелер мынадай тәсілдер арқылы байланысады: интонация, жалғаулықтар, орын тәртібі. Олардың арасындағы мағыналық байланыс ыңғайластық жалғаулық, талғаулықты жалғаулық, қарсылықты жалғаулықтар арқылы іске асады.

В Мәтіннен бірыңғай мүшелерді тауып жазып, сөз құрамына қарай талдаңдар.

2-тапсырма. Өлеңді оқып, бірыңғай мүшелерді табыңдар. Қай сөйлем мүшесі екенін анықтаңдар.

Самырсындар

О, тәкаппар, тәңір шындар,
Сал қарағай, самырсындар.
Ұшып келген Алатаудың
Қарлығашын танырсындар.
Сылаң қаққан сырлы өзендер,
Сағым құшқан нұр белеңдер,
Сырнай самал, кырмызы гүл,
Саған қалай құр келем мен?!
Акку бұлттар үлпілдеген
Үрке көшіп жүрсің неден?!

О, сикыр тау, ертеке емген,
Жастық жалын, өртенем мен.
Мен – бір титтей жыршы құсын
Жүрек күйін шерте келген.
Тау да, тас та, самырсын да,
Сөйлеп жатыр бір тілменен.
О, тәкаппар, тәңір шындар,
Сал қарағай, самырсындар,
Ұшып келген Алатаудың
Қарлығашын танырсындар.

Марфуға Айтхожина

А Кім жүйрік? Бірыңғай мүшелерге ең көп мысал келтірген оқушыны анықтаңдар.

Бірыңғай бастауыштар	Бірыңғай баяндауыштар

Ә «Аяқталмаған сөйлем» ойыны. Төмендегі берілген сөйлемдерді бірыңғай мүшелерді қатыстыра отырып аяқтаңдар.

Менің ойымша, мен
Өзгелер мені
Мен келешекте

Б Мәтінді көшіріп жазып, қарамен жазылған сөздерге морфологиялық талдау жасаңдар.

Далабай – кедей жігіт. Етінің тірілігімен ол кедей болса да ерте үйленген. Оның үйінде әйелі, үйелмелі-сүйелмелі **арасы** жасқа толмайтын үш ұлы бар. Оның **отауындағы** аяқты мал: бір ат, бір лақты ешкі. Осындай шаруасы шағын болғасын, сол жылғы көктемде қазақтың бір байына егін салысуға жалданды. Соқа соңына он шақты

СӨЙЛЕМНІҢ БІРЫҢҒАЙ МҮШЕЛЕРІ, АЙҚЫНДАУЫШ МҮШЕЛЕР

күн түскеннен кейін, ол кенеттен қалпақтай түсіп ауырды да, жұмысқа жарамады. Далабайды үйіне апарып тастауға байдың «қолы тимеді». Байдың асқа тіккен құрым үйінің босағасында ол ыңырсып екі-үш күн жатты...

С. Мұқанов

3-тапсырма. «Ғалым болам десеңіз...» Өздеріңді болашақ ғалым деп елестетіңдер. Қазақстанның өздерің қалаған бір аймағының қазба байлықтарына зерттеу жұмыстарын жүргізіңдер. Жұмыстың барысы мен нәтижесін қағазға түсіріңдер.

А Кім тапқыр? Қазақстанның қазба байлықтарын зерттеген ғалымдардың есімдерін айтыңдар.

4-тапсырма. Тез әрі дұрыс жауап беріңдер.

1. Еліміздің жер қойнауынан Менделеев кестесіндегі қандай элементтерді таба аламыз? Кім көп табады?

2. Өздерін тұратын жерде қандай пайдалы қазбалар кездеседі?

3. Дауыссыздан басталып, дауыссызға аяқталатын пайдалы қазбаларды атаңдар.

4. Дауыстыдан басталып, дауыссызға бітетін пайдалы қазбаларды атаңдар.

5. Адамдар үй салғанда қандай құрылыс материалдарын пайдаланатынын байқадыңдар?

ТАБИҒИ РЕСУРСТАР

Жарлы емес қой жаратылыс.

Тар емес қой табиғат.

Ұқсатып же, жаратып іш.

Тек бүлдірме, жамағат.

Мұсафар Әлімбаев

1-тапсырма. Сурет пен сызба бойынша әңгіме құрастырыңдар.

6-бөлім

А Мәтінді оқындар. Мәтіндегі ақпаратты сызба арқылы сызып көрсетіндер.

Табиғи ресурстар – адамның өз мұқтажын қамтамасыз ету және көздеген мақсатына жету үшін пайдаланатын қоршаған ортадағы заттардың, құбылыстардың, табиғи денелердің жиынтығы. Оларға ауа, күн, жел, су, жер, орман, табиғи құрылыс материалдары, пайдалы қазбалар және т.б. жатады.

Адамдар ерте заманнан табиғат ресурстарын өздерінің керегіне жаратып келеді. Ол кезде табиғат байлықтары мол, ал оны жұмсау аз болғандықтан, адамдар олардың орнын толтыру, қалпына келтіру сияқты мәселелерге көп көңіл бөлмейтін. Қазір адамдардың саны да көбейіп, табиғат байлықтарын пайдалану да бірнеше есе өсті. Адамдардың іс-әрекеті миллиондаған жыл бойы қалыптасқан теңдестікті бұзып, қоршаған ортаны аздырып, өмірге қауіпті бола бастады.

Табиғи ресурстардың бірінші белгісі – олардың түрі. Бұл белгіге сәйкес олар табиғи құбылыстар (күн энергиясы, жел, мұхиттардағы судың келуі мен қайтымы), өсімдіктер әлемі, жануарлар әлемі, табиғи заттар (су, ауа, топырақ) және пайдалы қазбалар (мұнай, алтын т.б. әртүрлі рудалар) болып бөлінеді. Сонымен қатар пайдалы қазбалар пайдалануға дайын (көмір, бағалы тастар, тұз) және өңдеуді қажет ететін (мұнай, синтетикалық тыңайтқыштар) болуы мүмкін.

Табиғи ресурстардың екінші белгісі – олардың қоры. Бұл белгісі бойынша оларды *сарқылатын* және *сарқылмайтын* деп бөледі.

«Экология және табиғатты тиімді пайдалану» оқулығынан

Ә Мәтінде көтерілген мәселені талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

Б Мәтін мазмұны бойынша төмендегі сұрақтарға жауап беріндер:

1. Табиғи ресурстар дегеніміз не?
2. Табиғи ресурстардың бірінші белгісі қандай? Олар қалай бөлінеді?
3. Пайдалы қазбалардың қандай түрлері бар?
4. Табиғи ресурстардың екінші белгісін атаңдар.
5. Екінші белгісі бойынша табиғи ресурстар қалай бөлінеді?

В Табиғатты тиімді пайдалану үшін не істеу керек деп ойлайсыңдар? Екі топқа бөлініп, ойларыңмен бөлісіңдер.

Г Табиғи ресурстардың маңызды түрлерінің бірі – орман ресурстары, яғни ағаштар. Орман алқаптарының азаюы және оның алдын алу туралы проблемалық эссе жазыңдар.

Бірыңғай толықтауыштар, анықтауыштар және пысықтауыштар

Бірыңғай толықтауыштар. Бірыңғай толықтауыштар заттық ұғымы бар сөздерден жасалатындықтан, бірыңғай бастауыштар сияқты салаласады: *Кешкі астың алдында Абай Зере мен Ұлжанға Камшат жайын айтты (М.Ә.).* Бірыңғай бастауыштар ыңғайластық, талғаулықты жалғаулықтар арқылы және интонация арқылы байланысады. Бірыңғай толықтауыштар да дәл осы тәсілдер арқылы сыйысып отырады.

Бірыңғай анықтауыштар. Бірыңғай анықтауыштар жалпы бірыңғай мүшелер сияқты әрқайсысы толық мағыналы және тұлғалас сөздерден жасалады. Бірақ етістіктен болған анықтауыштар үнемі бірыңғай тұлғада келе бермеуі мүмкін. Олардың *есімше + есімше* немесе *көсемше + есімше* тұлғаларында да салаласуы кездеседі.

Бірыңғай пысықтауыштар. Бірыңғай пысықтауыштар қимылдың орындалу жағдайын әр қырынан жан-жақты, толымды етіп беру үшін жұмсалады. Әсіресе туынды үстеулерден, көсемшелерден болған пысықтауыштардың бірыңғай болу қабілеті күшті.

Есте сақта!

Тұрлаусыз мүшелердің бірыңғай болып салаласу амалдары әртүрлі болып келеді. Мәселен, толықтауыштар бірде жалғаулықтар арқылы, бірде интонация арқылы байланысады. Ал пысықтауыштар мен анықтауыштар, негізінен, интонация арқылы байланысады.

Б Мәтіннен бірыңғай толықтауыштарды, анықтауыштарды және пысықтауыштарды табындар.

Д Төмендегі сөздер құрамындағы буын түрлерін анықтаңдар.

Табиғат, ресурстар, орман, өсімдіктер, жануарлар, адамдар.

2-тапсырма. Кім көп табады? Бірыңғай тұрлаусыз мүшелерге мысал ойлап табындар.

А Берілген сөздерді пайдаланып, толықтауыш болатындай етіп сөйлем құраңдар.

Егу, ағаш, табиғи байлықтар, денсаулық, Жер шары, пайдалану.

Ә 3 топқа бөлініп, берілген сөздерге сөзжұмбақ құрастырындар.

Т	А	Б	И	Ғ	А	Т
---	---	---	---	---	---	---

А	Д	А	М
---	---	---	---

Э	К	О	Л	О	Г	И	Я
---	---	---	---	---	---	---	---

3-тапсырма. Берілген сөйлемдерден бірыңғай мүшелерді тауып, тыныс белгісін қойып жазындар.

1. Осы жетінші күні Құнанбайлар Төлепберді мен Қамысбай Бурахан үшеуін қуып жетті (М.Ә.). 2. Осының бәрін бір сұмдықпен қулықпен

6-бөлім

істемейді (С.С.). 3. Атын да кісісін де болжай алмады (М.Ә.). 4. Өзі әнші, өзі сұлу Байтасқа екеуі де – бірі кәрі бірі жас бала – қызғана да тамашалай да караған еді (М.Ә.). 5. Абай былтыр боқырауда күзем үстінде қалаға оқуға кеткенде дәл осы қоныстан Есембайдан кеткен болатын (М.Ә.). 6. Біздерге қарттарға жастар сияқты өмір сүруге тура келеді (Н.Ост.).

А Бірыңғай мүшелерді сөйлем мүшелеріне ажыратып, семантикалық картаны толтырыңдар.

Мысал	Бірыңғай бас-тауыш	Бірыңғай баян-дауыш	Бірыңғай толық-тауыш	Бірыңғай анық-тауыш	Бірыңғай пысық-тауыш
Бай бейілін, мейірін, Сән, салтанат сейілін, Ақыл күшін, зейінін, Ен ақыры төбетін, Күймен, жырмен мадақтап, Бәйіт қылып беретін (Ж.Ж.).					
Ол мойнын бұрып жан-жағына қарады да, түйсін табанындай аяқ-қолдарын асықпай, тырбаңдата сермен жүзіп жүре берді (Б.М.).					
Жаз келер, қыстыгүні қысым кетіп, Қар, суық, аяз, боран – бәрі кетіп (Ш.Қ.).					
Тапқыр, адал, ақниет адамдардың, Алданбайсын артынан ере берсең (Ш.Қ.).					
Ат міндім, атан алдым, шекпен кидім, Жөнім жоқ сені мақтай сөйлемеске (Ж.Ж.).					

Керек дерек!

Әр тілдің сөздерді тіркестіру, олардан сөйлем құрау жолдары бар. Басқа тілдердегі сияқты қазақ тілінде де сөйлемнің негізгі екі түрі (жай сөйлем, құрмалас сөйлем) бар. Бұлар өзара әлденеше жолдармен жасалады. Сөйлемнің түр-түріне және сөйлемдегі сөздердің қолданылуына қарай әртүрлі тыныс белгісі қойылады. Мәселен, хабарлы сөйлемдерден кейін (мейлі ол жай сөйлем не құрмалас сөйлем болсын, мейлі толымды не толымсыз сөйлем болсын т.б.) нүкте қойылады, сұраулы сөйлемнен кейін сұрау белгісі, лепті сөйлемнен кейін леп белгісі қойылады. Сөйлем ішіндегі қаратпа, одағай сөздер, онашаланған мүшелер сөйлемнің басқа мүшелерінен белгілі бір тыныс белгісі арқылы, жалпылауыш сөздер сөйлемнің бірыңғай мүшелерінен не қос нүкте, не сызықша арқылы ажыратылады. Тыныс белгісі сөйлемнің түрлеріне,

СӨЙЛЕМНІҢ БІРЫҢҒАЙ МҮШЕЛЕРІ, АЙҚЫНДАУЫШ МҮШЕЛЕР

құрылысына, сөйлем мүшелерінің жасалу жолдарына, сөйлемдегі сөздердің тіркесу тәсілдеріне байланысты қойылады. Мұны тыныс белгісінің сөйлемнің синтаксистік ерекшелігіне байланысты қойылуы дейміз.

*«Қазақ пунктуациясының теориялық және практикалық мәселелері»
оқу-әдістемелік көшенинен*

4-тапсырма. Осы жаңа сабақтың тақырыбы шығатындай ребус құрастырындар. Сыныптағы ең қызық әрі астарлы ребусты анықтаңдар.

А Бірыңғай мүшелерді қатыстырып достарыңның портретін жасаңдар.

Үлгі: Айгүл деген құрбым бар. Ол – ұзын бойлы, акжарқын қыз. Қалың кара шашы, қою қасы, қоңыр көзі, қыр мұрны – бәрі де Айгүлдің жүзіне жарасып тұрады.

САРҚЫЛМАЙТЫН ТАБИҒИ РЕСУРСТАР

Судың да сұрауы бар.

Мақат

1-тапсырма. Табиғатта сарқылмайтын ресурстарды пайдаланудың өзіндік жобасын ойлап табындар.

А Мәтінмен танысындар. Мәтіндегі стильдік ауытқуларды, орынсыз қолданылған сөз оралымдарын талдап, стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

Сарқылмайтын ресурстарға, негізінен, біздің **ғаламшарға** қатысты сыртқы процестер мен құбылыстарды жатқызуға болады. Ең алдымен бұған ғарыштық ресурстар, соның ішінде күн сәулеленуінің энергиясы және одан туындайтындар – жылжымалы ауаның энергиясы, су толқыны, **Ай** мен **Күннің** тарту күшіне байланысты теңіз суының толысуы мен қайтуының энергиясы, космостық шаң, климаттық ресурстар – атмосфералық ауа, жауын-шашын, **жел**, сонымен қатар жер қойнауындағы жылу жатады.

Сарқылмайтын қор адам баласына тәуелсіз болып келеді. Соның бірі – су. Жер шарындағы судың үлесі барлық жердің 2/3-сін алып жатыр. Сондықтан оның қоры үздіксіз айналымға түсіп, қалпына келіп отырады. Ресурстардың ішінде судың орны ерекше. Су ластану нәтижесінде уақытша (сапалық жағынан) сарқылады, бірақ сандық жағынан сарқылмайтын ресурс.

«Экология және табиғатты тиімді пайдалану» оқулығынан

6-бөлім

Ә Сөздіктерді пайдаланып, төмендегі сөздердің мағынасын ашыңдар.

Ресурстар, процестер, энергия, су толқыны, тарту күші, космостық шаң, атмосфералық ауа.

Б Мәтін мазмұны бойынша төмендегі сөйлемдердің шын (Ш) немесе жалған (Ж) екендігін анықтаңдар.

1. Сарқылмайтын ресурстарға біздің ғаламшарға қатысты процестер мен құбылыстарды жатқызуға болады.
2. Ең алдымен табиғи ресурстарға ғарышты, Айды, толқындар мен теңіздерді жатқызуға болады.
3. Сарқылмайтын қор адам баласына тәуелді болып келеді.
4. Жер шарындағы судың үлесі барлық жердің 2/3-сін алып жатыр.
5. Су ластану нәтижесінде сарқылады да, сарқылатын ресурстарға айналады.

Айқындауышқа тән белгілер

Сөйлемнің грамматикалық құрылымында зат есімнен жасалған кез келген мүшені мағыналық жағынан нақтылай, айқындай түсетін сөзді немесе сөз тіркесін айқындауыш дейміз.

Айқындауышқа тән белгілер:

- 1) зат есімнен жасалады;
- 2) айқындайтын сөзінен кейін орналасады;
- 3) айқындайтын сөзімен сөз тіркесін құрамайды, оны мағыналық жағынан нақтылайды;
- 4) сөйлемдегі қызметі нақты емес, өзі айқындап тұрған сөзбен тұлғалас келіп, сол мүшенің қызметін бірге атқарады.

Есте сақта!

Айқындауыш – қазіргі қазақтың әдеби тілінде өте жиі қолданылатын анықтауыштың ерекше бір түрі. Ол сөйлемде берілетін ойды нақты, дәл жеткізуде аса маңызды.

В Берілген сөйлемдердегі белгілі бір сөйлем мүшесінің мағынасын тиісті айқындауыш мүше арқылы толықтырып, тыныс белгісін қойып жазыңдар. Сөйлем мүшесіне талдаңдар.

Біз ... қыс болса, ол кісінің отынын жарып беруге, жаз болса, бұзауын айдап келуге таласып жүреміз (F.M.). Абай бұл сырдың шет жағасын досына ... сездірді. Құнанбайдың қасындағылар – ... – осы сөзге тоқтасты. Мағаш пен Кәкітай бұл күндерде орысша кітаптарды ... көп оқитын (M.Ә.).

Керекті сөздер: Байсал, Қаратай, Сүйіндіктер; Ерболға ғана; әсіресе жеңіл тілмен жазылған романдарды; ауыл балалары.

Г Мына айқындауыштарды қатыстырып сөйлемдер құраңдар.

Абылай хан, Жәнібек батыр, Қаздауысты Қазыбек би, әйел-ана, күйші Құрманғазы, би-шешендер, Ер Тарғын, ғалым-ұстаз, әнші Күләш.

2-тапсырма. Судың адам өміріндегі маңызы туралы эссе жазыңдар.

А Екі топқа бөлініп, адам өміріндегі маңызды тіршілік көзі туралы пікірталас ұйымдастырыңдар.

Су тобы

Ауа тобы

3-тапсырма. Кім көп табады? Айқындауышқа мысал келтіріңдер.

4-тапсырма. Сыныптарыңмен театрға барып, спектакль тамашалаңдар. Алған әсерлеріңді қағазға түсіріңдер.

А Ребусты шешіңдер. Шыққан сөзге фонетикалық талдау жасаңдар.

,

”

”””

САРҚЫЛАТЫН РЕСУРСТАР

Бір тал кессең, он тал ек.

Мақат

1-тапсырма. «Бір тал кессең, он тал ек» мақалын қалай түсінетіндерің туралы ойларыңды ортаға салыңдар. Сарқылатын ресурстарға нелер жатады деп ойлайсыңдар? Пікірлеріңмен бөлісіңдер.

А Мәтінді мәнерлеп оқыңдар. Көтерілген мәселені талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

Сарқылатын ресурстар қалпына келетін және қалпына келмейтін болып бөлінеді. Қалпына келмейтіндерге ғаламшардың қойнауындағы пайдалы қазбалар – металл (қара, түсті, асыл және сирек кездесетін, радио активті металдар) кендері, бейметалды қосылыстар (өнеркәсіптің металлургиялық, химиялық және басқа салаларына арналған шикізаттар), жерасты сулары, құрылыс материалдары (мәрмәр, құм, гранит және т.б.), энергиясақтағыш көздері (мұнай, газ, көмір,

6-бөлім

жанғыш сланец, жертезек ¹⁾ жатады. Бұл ресурстардың қайтадан орнына келу қабілеті жоқ, себебі олар өткен геологиялық дәуірде бірнеше **миллиондаған** жыл бойында түзілген. Мысалы, таскөмір – мезозой дәуірінде болған өсімдіктер фотосинтезінің ²⁾ өнімі. Қазіргі кезеңде кен байлықтар түзетін процестердің жүруіне бұрынғыдай жағдай жоқ, сондықтан олардың орнының тез арада толуы мүмкін емес.

Саркылатын және қалпына келетін жағынан қарайтын болсақ, жер және орман ресурстарына ерекше тоқталуға болады. Топырақтың негізгі қасиеті – оның құнарлылығы, яғни өсімдіктер өнімі осы қабілетіне байланысты. **Топырақтың түзілуі** – өте күрделі және ұзақ, үздіксіз жүретін процестердің бірі. Топырақ қалпына келетін ресурс болғанмен, оны тек қатаң қолдану тәртібін ұстап күту арқылы ғана қалпына келтіріп немесе бұзбай **отыруға** болады.

«Экология және табиғатты тиімді пайдалану» оқулығынан

Ә Өткен сабақ пен бүгінгі сабақтағы мәтіндердің тақырыбын, түрлерін (әңгімелеу, сипаттау, талқылау), құрылымын салыстыра талдаңдар.

Б Мәтін мазмұны бойынша және қосымша іздену арқылы кестені толтырыңдар.

Саркылатын ресурстар	
Қалпына келетін	Қалпына келмейтін

В Мәтін мазмұны бойынша 5 сұрақ-жауап құрастырыңдар.

Г Тыныс белгілерінің принциптерін еске түсіріңдер.

Ғ Қарамен жазылған сөздерді құрамына қарай талдаңдар.

Айқындауыштың түрлері

Айқындауыш құрылысына қарай үшке бөлінеді: 1) қосалқы айқындауыш; 2) қосарлы айқындауыш; 3) оңашаланған айқындауыш.

Қосалқы айқындауыш зат есімдерге қатысты болады: *О баста Исатай батырдың сенгіштігінен Жәңгір ханға он күн мәулет беріп сазға бір отырса, бертінде рубасылардың солқылдақтығынан Баймағамбет сұлтанның басын шаба алмай қайтуы – қияметтік қапиялық (Т.Әлім).*

¹⁾ Жертезек – батпақты жерлерде болатын отындық зат: торф.

²⁾ Фотосинтез – жапырақтардағы хлорофилдерде күн сәулесінің көмегімен органикалық емес заттардан, яғни көмірқышқыл газы мен судан органикалық заттардың түзілу процесі.

СӨЙЛЕМНІҢ БІРЫҢҒАЙ МҮШЕЛЕРІ, АЙҚЫНДАУЫШ МҮШЕЛЕР

Қосарлы айқындауыш анықтайтын сөзімен қосақталып, одан кейін тұрады: *Әйел-ана барлық қиындықты жеңетін сарқылмайтын күш, көзді бұлақ емес пе? (Ғ.М.)*

Оңашаланған айқындауыш өзі айқындайтын сөзден кейін тұрады: *Ұлыма, бүгінгі ұрпаққа, тарихтың жықпыл-жықпылында жатқан, тарихтың қойнау-қойнауына өз қолыңызбен тығып жіберген асылдарымызды көрсетуге бола ма, жоқ па? (О.Б.)*

Есте сақта!

Анықтауыш сын есімнен жасалып, заттың сынын, сапасын анықтаса, айқындауыш зат пен затты өзара қатыстылығы, ұқсастығы жағынан салыстыра айқындайды.

Айқындауыш сөйлемнің ортасында келсе, екі жағынан, соңында келсе, алдынан үтір қойылады. Кей жағдайда айқындауыш мүшелерде баяндауыштық реңк басым болса, алдынан сызықша қойылып, соңы үтірмен бөлінеді.

2-тапсырма. Төмендегі сөйлемдерде оңашаланған айқындауыш бар ма? Бар болса, қандай сөйлем мүшесін айқындап тұрғанын анықтаңдар.

Екі жақтан да көп кісі тұтқынға алынды. Көкшетаудағы саудагер құдасының жәрдемімен тергеу және сот орындарын сатып алды да, үкімде жазаға Курчанов ілікті, каторгіге айдалатын болды. Бірақ ол жауаптарында да, сот процесінде де айыпты мойнына алып, абақтыға өзімен бірге жабылған Нұрмағамбетті ақтады, босаттырып жіберді...

Қалың көпшілік – арбалылар да, салттылар да, жаяулар да – соның соңынан шұбап, қыртысы қалың, жасыл көделі жердің шаңдағын аспанға шығарды.

С.Мұқанов

3-тапсырма. Оңашаланған айқындауыштары бар сөйлемдерді бір бөлек, қосалқы, қосарлы айқындауышы бар сөйлемдерді бір бөлек көшіріп жазыңдар.

Оңашаланған айқындауыш	Қосалқы айқындауыш	Қосарлы айқындауыш

1. Тобықты ішіне ең алғаш келген арба осы Зеренін, Құнанбайдың кәрі шешесінің, көк арбасы десе де болады (М.Ә.). 2. Біз, мұғалімдер, ауыл мәдениетін көтеруді өз қолымызға алғымыз келеді (М.И.). 3. Анам – оқымаған, қарапайым қазақ әйелі – бүкіл ауылға ортақ ана сияқты болатын (С.К.). 4. Бірақ біздер, жиырмасыншы ғасырдың азаматтары, көп ретте асылымызды байқамай өтер едік... (О.Б.) 5. Әйелді аттандырған бойы түрегеп тұрған Жалпақ балуан күрс етіп құлап түсті (Ғ.М.). 6. Ауыл әлі жайлауда, мына Ұзынбұлақтың басындағы Шұрықта отырған кезіміз. 7. Біраздан кейін үйге Максұттың тағы бір-екі жолдасы – Жұмағұл мен Ақтай кірді (М.Ә.).

4-тапсырма. Кім жылдам? Кім көп табады? Алдыңғы бөлімдері мәтіндерден айқындауыш мүше қатысқан сөйлемдерді теріп жазыңдар.

6-бөлім

Керек дерек!

Сөйлемнің ішінде жеке тұрғанда дербес мағынасы бар және дербес мағынасы жоқ сөздердің тобы бар. Кейбір дербес мағынасы бар сөздердің өздері сөйлемде мүше бола бермейді. Сөйлем ішінде келетін окшау сөздер, айқындауыштар, дербес мағыналы сөздер бола отырып, белгілі бір сөйлем мүшесі бола алмайды. Бүкіл сөйлемге немесе жеке бір сөзге қатыстылығымен ғана ерекшеленеді. Сонда қаратпа, қыстырма, одағай, қосарлы, қосалқы және оңашаланған айқындауыш қызметіндегі сөздердің барлығы да дербес мағынасы бар сөздер. Бірақ бұл топтағы сөздер сөйлемнің ішінде қолданылғанмен, әдеттегі бес сөйлем мүшесі сияқты сөйлем мүшесі бола алмайды. Сондықтан сөйлемнің ішінде жұмсалатын дербес мағынасы бар сөздердің өзін де екшеп, қайсысы сөйлем мүшесі бола алады, қайсысы сөйлем мүшесі бола алмайды деп топтау да сөйлем түрлерін жіктеуге көмектеседі.

Т.Сайрамбаев

5-тапсырма. Семантикалық картаны толтырыңдар.

Мысалдар	Дербес мағынасы бар сөздер	Дербес мағынасы жоқ сөздер
әрине		
жоқ		
және		
батыр-ұшқыш		
Наурызбай батыр		
алақай		
көп		
дейін		
таман		
Ақан сері		
бәрі		
Жер-Ана		
жылдам		
секілді		
өзі		

А Айқындауыштың 3 түріне 2 мысалдан келтіріңдер (сөйлем құраңдар). Тыныс белгілеріне назар аударыңдар.

Ә БББ кестесін толтырыңдар.

Білемін	Білдім	Білгім келеді

ҚОРШАҒАН ОРТА: ТЕРМИНДЕР МЕН АНЫҚТАМА

Табиғат ... тіршілігін тұнып тұрған!
 Сен күнсің!
 Көтерілген күліп қырдан.
 Сен көлсің! Сен – орман!
 Сен бұлақсың!
 Адамды сұлулыққа құнықтырған!

Садықбек Хангелдик

1-тапсырма. Өздерің туған жыл мезгілін суреттейтін әңгіме құрастырыңдар.

А Қоршаған ортаға не жатады?

Ә Мәтінді оқыңдар. Әр азатжолда берілген анықтаманы салыстырыңдар.

Қоршаған орта – табиғи объектілердің, оның ішінде өзара қарым-қатынастағы атмосфералық ауаны, суды, топырақты, жер қойнауын, жануарлар мен өсімдіктер дүниесін, сондай-ақ климатты қоса алғанда, табиғи ресурстардың жанды әрі жансыз жиынтығы.

Қоршаған ортаны қорғау – табиғат пен адамның өзара үйлесімді іс-қимылына, қоршаған ортаның сапасын жақсартуға, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен молықтыруға бағытталған мемлекеттік және қоғамдық шаралар жүйесі.

Қоршаған ортаны қорғау объектілері – қоршаған ортаның заңдармен қорғалатын құрамдас бөліктері.

Табиғи ресурстар – қоғамның материалдық, мәдени және басқа қажеттерін қанағаттандыру үшін қоршаған ортаның шаруашылық т.б. қызмет процесінде пайдаланылатын құрамдас бөліктері.

Табиғатты пайдалану – адамның шаруашылық және өзге де қызметінде табиғи ресурстарды пайдалануы.

Қоршаған ортаның сапасы – қоршаған ортаның құрамы мен қасиеттерінің сипаттамасы.

Қоршаған ортаның мониторингі – адамды қоршаған табиғи ортаның жай-күйін бақылау және адамдардың денсаулығы мен өзге де тірі организмдерге зиянды немесе қауіп туғызатын қатерлі ахуалдар туралы ескерту.

6-бөлім

Қоршаған ортаның сапасын нормалау – адамның өмір сүруі үшін қоршаған ортаның жарамдылығын айқындайтын және биологиялық алуантүрліліктің сақталуы мен экологиялық жүйелердің тұрақты пайдаланылуын қамтамасыз ететін қоршаған орта сапасының көрсеткіштерін белгілеу.

Қоршаған ортаны ластау – қоршаған ортаға ықтимал қауіпті химиялық және биологиялық заттардың, радиоактивті материалдардың, өндіріс пен тұтыну қалдықтарының түсуі, сондай-ақ қоршаған шудың, тербелістің, магниттік өрістердің және өзге де зиянды физикалық ықпалдардың әсері.

«Экология» кітабынан

Б Мәтін мазмұны бойынша төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қоршаған орта дегеніміз не? Анықтамасын айтыңдар.
2. Қоршаған ортаның заңмен қорғалатын құрамдас бөліктерін қалай атаймыз?
3. Қоршаған ортаның құрамы мен қасиеттерінің сипаттамасы.
4. Қоршаған ортаның сапасын нормалау дегенді қалай түсінесіңдер?
5. Табиғи ресурстар дегеніміз не?
6. Қоршаған ортаны ластау қандай зардаптарға алып келеді деп ойлайсыңдар?
7. Қоршаған ортаны қорғауға кім міндетті?

В Терминдер сөздігін пайдаланып, қоршаған ортаға байланысты тағы қандай терминдер бар екенін табыңдар. Олармен танысыңдар.

Г Мәтінде берілген терминдерді, ғылыми деректерді орынды қолданып, «Қазақстан экологиясы» тақырыбы бойынша өз ойларыңды дәлелді, жүйелі жеткізіңдер.

Ф Мәтіннен бірыңғай мүшелерді табыңдар. Олардың қандай қызмет атқарып тұрғанын түсіндіріңдер.

Сөйлемнің үйірлі мүшелері

Үйірлі мүше кемінде екі сөзден құралатын күрделі құрамды болады. Үйірлі мүшенің ерекшеліктері мыналар:

- 1) үйірлі мүшені құрайтын сөздер іштей бастауыш-баяндауышқа бөліне алатын предикаттық бірліктер;
- 2) үйірлі мүше құрамындағы «баяндауыш» есім сөздер, есімдік, есімше болады;
- 3) бұл құралым (конструкция) сөйлемнің кез келген мүшесіне тән.

Үйірлі бастауышты сөйлемдер: *Оқығаны көп білмейді, тоқығаны көп біледі. Аяғы жаман төрді былғар, аузы жаман елді былғар.*

Үйірлі баяндауышты сөйлемдер: *Үндемесең – дау алар, жата берсең – жау алар. Біреудің қолымен от көсеме.*

СӨЙЛЕМНІҢ БІРЫҢҒАЙ МҮШЕЛЕРІ, АЙҚЫНДАУЫШ МҮШЕЛЕР

Үйірлі анықтауышты сөйлемдер: *Ұстазы жақсының ұстамы жақсы. Еңбегі жоқ ғалым – ыстығы жоқ жалын.*

Үйірлі толықтауышты сөйлемдер: *Құлақ естігенді көз көреді, көз көргенді қол ұстайды. Сөз тапқанға қолқа жоқ.*

Есте сақта!

Үйірлі мүше мақал-мәтел құрылымдарында көп кездеседі. Үйірлі мүшелі құрылыммен сөйлеу – ықшамдау амалының бір түрі.

2-тапсырма. Үйірлі мүшесі бар мақал-мәтелдер тауып жазыңдар. Оларды қатыстырып мәтін құраңдар.

А «Қоршаған орта және мен» тақырыбына бейнеролик жасаңдар.

Ә «Ең, ең, ең...» Бізді қоршаған ортадағы өздерің қызық көретін «ең...» заттар мен құбылыстарды, өсімдіктер мен жануарларды т.б. тауып келіңдер. Мысалы, ең биік сүтқоректі – ? Ең кішкентай құс – ?

3-тапсырма. Үйірлі мүшелердің түрін ажыратып, семантикалық картаны толтырыңдар.

Мысал	Үйірлі бас-тауыш	Үйірлі баяндауыш	Үйірлі толықтауыш	Үйірлі анықтауыш	Үйірлі пысықтауыш
Жаз шыға қойшылар жайлауға қарай бет алды.					
Ұстазы жақсының ұстамы жақсы.					
Сіздің ауыл бұрынғыдай емес: өзгеріпті, жанарыпты, үлкейіпті.					
Құлақ естігенді көз көреді.					
Білімі күшті мынды жығады.					

4-тапсырма. Мәтінге синтаксистік талдау жасаңдар.

Ақпанның ақ бура бораны болдырып, жынынан айырылған бақсыдай басылған соң, аспан ашылып, пердесіз терезеден ай сәулесі себезгілеп тұратын болды. Екі қап шөп келгелі ешкілер бақырып жылағанын қойды. Ұйқымыз тыншынын деді. Бәрібір түн ұзақ.

Сонда үш жетімін ұйықтату үшін Айша неше алуан ертегі, қиссаларды айтады. Біз үшін бұл бір қадір түндері – Алланың ақ нұры жауған түндер. Анда-санда Айша осылай өзгереді. Ұзақ түнде бізге әртүрлі әңгіме айту арқылы өзі де азаптан арылып, уайымы жеңілдеп қалатын сияқты.

Ш. Мұртаза

А Мәтінді өз ойларыңнан жалғастырып, ат қойыңдар.

6-бөлім

Ә Мәтіннен пысықтауыштарды теріп жазып, оларға фонетикалық талдау жасаңдар.

5-тапсырма. Тақырыпты «Бес жолды өлең» әдісі бойынша қорытындылаңдар.

БАЛАМАЛЫ ЭНЕРГИЯ ҚОРЛАРЫ

Жерге еткен жақсылық жерде қалмайды.

Мақал

1-тапсырма. Эпиграфта берілген мақал туралы ойларыңмен бөлісіңдер.

А Мәтінмен танысыңдар. Мәтінде көтерілген мәселені талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

Күнделікті өмірде энергияның алатын орны ерекше. Қазіргі кезде күнделікті ауылшаруашылығы, өнеркәсіп және т.б. салалар, тіпті зымырандардың ғарышқа ұшуының өзі энергияның дамуымен тығыз байланысты болып отыр. Адамзаттың энергияны пайдалануы күн сайын күшейіп, мұнай, көмір, табиғи газ сияқты дәстүрлі энергия байлықтарының қоры Жер шарында барған сайын азайып барады. Сондықтан сарқылмайтын жаңа энергия көзін ашу – бүгінгі таңда адамзаттың алдына қойылып отырған ортақ міндет. Күн сәулесі адамзат үшін мәңгілік сарқылмайтын ұшан-теңіз энергия байлығы болып саналады. Қайта қалпына келіп отыратын энергия болғандықтан, оны пайдаланудың маңызы зор.

Көптеген сарапшы 2010–2020 жылдары көмірсутек шикізатын ұсынудың төмендеуі байқалатынын болжайды. Осының салдарынан 2025 жылға қарай әлемдік энергетикалық теңгерімдегі энергияның жаңғыртылатын көздерінің үлесі қазіргі 5 пайыздан 10 пайызға дейін, ал 2050 жылға қарай 50 пайызға дейін өседі.

Қазіргі кезде баламалы энергия көздерінің негізгі үш түрі бар. Олар: су, жел және күн энергиялары. Бірақ су мен жел энергиялары бұрыннан бері қолданысқа алынса, күн энергиясы бертінде ғана қолданысқа енді.

Күн сәулесі энергиясы арқылы жанатын көше шамдары өте тиімді. Оған ешқандай ток және ток сымдарының қажеті жоқ. Ол табиғатқа ешқандай ластандыру тудырмайды. Күн сәулесімен жанатын көше шамдарын бақтарда, жол бойын көгалдандыру жағаларын жарықтандыруға қолдануға болады.

Қ.Оңғарбаев

СӨЙЛЕМНІҢ БІРЫҢҒАЙ МҮШЕЛЕРІ, АЙҚЫНДАУЫШ МҮШЕЛЕР

Ә Мәтіннің әр азатжолындағы ойды бір сөйлеммен баяндандар.

Б Мәтіннің жазылу үлгісін анықтаңдар (баяндау, суреттеу, пайымдау және т.б.).

В 3 топқа бөлініңдер. «ЭКСПО-2017» көрмесінің мақсаты мен идеясын пайдалана отырып, әр топ өз тақырыптарыңды қорғап шығыңдар.

Су энергиясы

Күн энергиясы

Жел энергиясы

Г Сөздіктерді пайдаланып, *геотермалды энергия, биомассалық энергия* сөздерінің анықтамасын табыңдар.

2-тапсырма. Мәтіндегі бірыңғай мүшелерді, айқындауыш мүшелерді және үйірлі мүшелерді табыңдар.

Өзінді тексер!

1. Бірыңғай пысықтауышты табыңдар.
 - а) Ерболға да, Шұбарға да сыр мәлім болды.
 - ә) Кәкітай да, Дәрмен де ұзақ хаттар жазды.
 - б) Атам атәбзелдерін оюлап, өрнектеп, өріп жасайды.
 - в) Айжан біресе маған, біресе Әмірге қарады.
 - г) Орта бойлы, бірақ толықша сұр жігіт еді.
2. Бірыңғай анықтауышты табыңдар.
 - а) Жылқы – казактың кәделі, бағалы, қымбат қазынасы.
 - ә) Қазақстандағы ірі өзендер мыналар: Ертіс, Жайық, Сырдария.
 - б) Күз аспаны күнгірт, бұлыңғыр.
 - в) Алыстағы жоталар мен айналадағы өлкелер де панасыз, жүдеу.
 - г) Бнылғы қыстың басы адамға да, малға да әзір аса жайлы боп тұр.
3. Бірыңғай толықтауышты табыңдар.
 - а) Сүйеу – ел ішіне сыйымсыз, тікбақай, тентек шал.
 - ә) Ақын жастайынан әнге, өленге, домбыраға әуес болады.
 - б) Айтарың да, тапсыларың да, өтініштерің де мол екен.
 - в) Ел сөзі әрі мақтан, әрі міндет.
 - г) Мәкіш Абайға кінәлай да, сынай да қарады.
4. Бірыңғай баяндауышты табыңдар.
 - а) Қатық – әрі тағам, әрі сусын.
 - ә) Мұнда шай, лимон, мандарин өсіріледі.
 - б) Құда жігіт жалтақтап, ыңғайсызданып отыр.
 - в) Оспан мырза, бейіліңе де, сөзіңе де біз ырзамыз.
 - г) Әбіш Абайдан үлкен, сапалы, терең жауап күтті.

6-бөлім

5. Айқындауыштың түрлерін белгілеңдер.
 а) 2; ә) 5; б) 6; в) 4; г) 3.
6. Айқындайтын мүшесіне қосалқы атау болатын сөзді табыңдар.
 а) қосарлы айқындауыш; в) күрделі айқындауыш;
 ә) үйірлі айқындауыш; г) оңашаланған айқындауыш.
 б) дара айқындауыш;

3-тапсырма. Түсіп қалған сөздерді тауып, мақал-мәтелдерді толықтырыңдар.

Су – ... көзі,

Еңбек – ... көзі.

... көркі – құрақ,

... көркі – бұлақ.

Алпыс күн тасыған су ... қайтар.

... жер көгереді,

... ел көгереді.

Тау мен тасты су бұзар,

... қу бұзар.

Ағаш ... мықты,

Адам ... мықты.

... таудың алыстығы жоқ.

А Мақалдардан тұрлаусыз мүшелерді табыңдар. Оларды құрамына қарай талдаңдар.

4-тапсырма. Осы бөлімдегі өздеріңе ұнаған эпиграфты әрі қарай диалог түрінде ербітіндер.

Ғалым болам десеңіз...

1. *Байбатша Ә.Б.* Пайдалы қазбалар. Астана: Фолиант, 2008.
2. *Сихимбаева С.М.* Дүниетану теориясы мен технологиясы. Оқу құралы. Шымкент: Нұрлы бейне, 2008.
3. *Аманжолов С., Сауранбаев Н.* Қазақ тілінің синтаксисі. Синтаксис. Алма-Ата: Қаз. мемл. баспасы, 1939.
4. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. Астана: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016.
5. *Есенов Қ.* Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. Алматы: Ғылым, 1974.

СИНТАКСИС

ЖАСӨСПІРІМ ЖӘНЕ ЗАҢ

ЖАСӨСПІРІМ ФИЗИОЛОГИЯСЫ

Бүкіл адамзаттың келешегі – жас жеткіншектердің қандай идеал негізінде тәрбиеленіп, қалай өсуіне, кемелденуіне байланысты.

Ғабит Мүсірепов

1-тапсырма. «Қар кесегі» әдісі бойынша эпиграфтағы Ғ.Мүсіреповтің ойын тарқатыңдар. Өз тұжырымдарыңды жасап, ортаға салыңдар.

А Мәтінді оқып, оқылым стратегияларын қолданыңдар (комментарий жасау, іріктеп оқу, талдап оқу).

Жасөспірімдер ересек жасқа әлі жетпегенмен, жеткіншек жастағы қылықтарын қойып, өзгелерге дұрыс қатынаса бастайды. Сырттай қарағанда мәдениетті, көмектесуге даяр тұрады. Осы уақытқа дейін ойнап, тапсырмаларды дұрыс орындамай жүрсе, осы жаста келешегін ойлап, мамандық таңдауға кіріседі. Оқуға салмақты қарап, жақсы оқуға тырысады. Ақыл-ойы едәуір дамып, өз ісіне, ойына дәлелді талдау жасап, рефлексиясы ¹ дамиды. Негізгі әрекеті – оқу мен еңбек. Кейбіреулері мектепте қалса, енді біреулері мамандық таңдап, қалаған оқу орындарына барып оқиды. Жауапкершілігі ұлғаяды, өздері, туғандары және өзгелер жайлы ойлап, қамқоршы болады.

Жеткіншек жаста бойдың дамуы тоқтайды. Бірақ кеудесі, қол-аяғының бұлшық еттері әлі өсетін болады. Қыздардың бойы 17 жасқа, ұлдардың бойы 18 жасқа дейін өседі. Егер жеткіншек кезде қыздардың салмағы мен бойы ұлдардан басым келетін болса, жоғары сыныптарда ұлдар қыздардың бойын қуып жетеді.

Баланың психикалық, анатомия-биологиялық дамуына оның әлеуметтік орны да көп әсерін тигізеді. Сонымен қатар оның айналысатын

¹ *Рефлексия* – адамдардың өз зейінін өз әрекетінің ішкі және сыртқы мән-мазмұнына аудару білу қабілеті.

7-бөлім

жұмысы да өз әсерін тигізбей қоймайды. Мысалы, 50 жыл бұрын өмір сүрген бала мен қазіргі баланың арасынан көп айырмашылық табуға болады.

Г.Абрамова

Ә Мәтін мазмұны бойынша бірнеше сұрақ әзірлендер.

Б Мәтіндегі жас жеткіншектер бойында болатын өзгерістер жайлы айтылған оймен өз бойларыңда болып жатқан өзгерістердің сәйкестігі бар ма?

Хабарлы сөйлем

Айтылу мақсаты хабарлау, суреттеу, баяндауды білдіретін сөйлемдерді хабарлы сөйлем дейміз. Сөйлем соңында нүкте қойылады: *Бүгін мен ерте ояндым.*

Есте сақта!

Х.Арғынов хабарлы сөйлемді мағынасына қарай үш топқа бөледі.

1. Біреуге бір нәрсе туралы хабарлау: *Өз елімізге қолдан келгенше қызмет ету – әрқайсысымыздың міндетіміз.*

2. Адамның ойын, көзқарасын білдіретін сөйлем: *Құлағын салмас, Тіліңді алмас, Көп наданнан түңілдім.*

3. Бейнелеу: *Аспан шайдай ашық.*

2-тапсырма. Мәтіннің тек хабарлы сөйлемдерден құралғанына назар аударыңдар. Әр сөйлемнің мақсаты мен мағынасын түсіндіріңдер.

3-тапсырма. Берілген сөздерден хабарлы сөйлемдер құрап, синтаксистік талдау жасаңдар.

Қыздар, ұлдар, жасөспірімдер, өмір, жұмыс, жауапкершілік, мектеп, көмек.

Керек дерек!

Шартты райшын *-са, -се* жұрнағы мен «*игі еді*» қолданысы арқылы жасалған хабарлы сөйлемдер субъектінің тілегін, қалауын білдіріп, құптау ренкін білдіреді: *Ол тез келсе игі еді (Ә.Нұрш.).*

Есімшенің *-ар, -ер, -р* формалары арқылы сөйлемнің хабарлы-болжау ренкі беріледі: *Қыздың көмейіне оның ар жағы не болды деген сұрақ та келген болар (Ә.Нұрш.).*

4-тапсырма. Көркем әдебиеттен *-са, -се* жұрнағы мен *игі еді* қолданысы арқылы жасалған хабарлы сөйлемдерді тауып, баяндауыштарының қай сөз табынан болып тұрғанын айтыңдар.

5-тапсырма. «Кім шапшаң?» ойынын ойнаңдар. Берілген үлгі бойынша «Пирамида» құрастырыңдар.

- A - A _____ Ана
- A - - A _____ АлМА
- A - - - A _____ АртТА
- A - - - - A _____ Астана
- A - - - - - A _____ Айдында
- A - - - - - - A _____ Атырауда
- A - - - - - - - A _____ Айдынында
- A - - - - - - - - A _____ ...

БАЛАЛАРДЫҢ ЖАС ЕРЕКШЕЛІГІ

Жастық шағын – жарқын жаздың бейнесі,
Құтты жаздың ала алсаң жоқ бермесі.

Сәбит Мұқанов

1-тапсырма. Суреттен нені байқадыңдар? Бұл адам өмірінің қандай кезеңдері? Берілген екі суреттің қандай байланысы бар деп ойлайсыңдар?

А Мәтінді тыңдаңдар (16-аудио). Тыңдалған мәтіннің мазмұнын түсініп, ұсынылған ақпараттан астарлы ойды анықтаңдар.

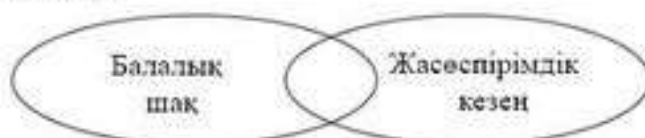

Ә Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Жас ерекшеліктері деген ұғымның анықтамасы қандай?
2. Балалар мен жасөспірімдердің өсіп-жетілуі қандай кезеңдерден тұрады?
3. Жасөспірімдік кезең қай жас кезеңдерін қамтиды?

Б Балалар мен жасөспірімдер арасында қандай ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар деп ойлайсыңдар?

7-бөлім

В «Адасқан әріптер» ойынын ойнаңдар. Адасқан әріптерді тез әрі дәл орындарына қойып шығыңдар.

ріөпасжсім, алба, кінжешект, өірм, метепк, бқалыла шқа

Сұраулы сөйлем

Сұраулы сөйлемдер бір нәрсе жайында сұрап білу мақсатында айтылады. Ерекшелігі – сұрақ интонациясы, сұраулы есімдіктер, (?) белгісі қойылады.

Жасалу жолдары:

1. Сұрау есімдіктері арқылы: кім? не? қанша? қайда? т.б.
2. Сұраулық шылаулар арқылы: ма, ме, ба, бе, па, пе, ша, ше т.б.
3. Оқшау, көмекші сөздер арқылы: ә, иә, сірә, қайтеді, шығар т.б. Мысалы: *Сен бүгін келесің, иә? Ол кеше барды ғой, ә? Оған өлең ұнады білем, сірә?*
4. Интонация: *Сен намыстанып қалғанбысың?*

Г Мәтіндегі 5 хабарлы сөйлемді сұраулы сөйлемге айналдырыңдар. Жасалу жолына назар аударыңдар.

2-тапсырма. Суреттер бойынша әңгіме-диалог құрастырыңдар. Сұраулы сөйлемдерді көбірек қолдануға тырысыңдар.

3-тапсырма. Суреттер бойынша құрастырған әңгіме-диалогтеріңді «Керек дерек!» айдарында берілген сұраулы сөйлем түрлерінің қайсысына жатқызатындарыңды айтыңдар.

Керек дерек!

Т.Сайрамбаев сұраулы сөйлемдерде қойылатын сұрақтарды мазмұнына қарай төмендегідей бірнеше түрге бөлген.

1. **Ашық сұрақ** біреудің ойын немесе біреудің я бірдененің жайын, бар-жоқтығын білу мақсатында айтылады.

Дәурен: Өзіңіз қандай ақыл бересіз?

Богданов: Барлық күшті осы төбеге салыңдар дегеннен басқа айтарым жоқ (Ә.Әбішев).

2. Сұраққа сұрақ түрінде жауап берілгенде **қарсы сұрақ** қойылады.

– Ой, мынау тамаша емес пе?

– Несі тамаша? (Т.Нұртазин.)

3. Күмәнді сұрақ. *Сол жаққа мен де барсам ба екен? (Ғ.Сланов.)*
4. Таңырқаулы сұрақ. *Сізде де арман бар ма екен? (Ғ.Сланов.)*
5. Риторикалық сұрақ жауап күту мақсатында емес, бірдененің жабын хабарлау мақсатында қойылады: *Халық ұстазынан айырылса, не татақ? Ел несімен ел? Жақсысымен ел. Басшысы болмаған елде елдік бар ма? (М.Әуезов.)*

4-тапсырма. Сұраулы сөйлемдерді көшіріп жазыңдар.

1. – Аға, кәзит қайдан келеді? – деп сұраймын.
– Алматыдан келеді, өкімет шығарады.
– Алматы жер түбі, үлкен қала екенін білем. Ал өкімет не?
– Өкімет – ол осы жұрттың бәрін билейді. Байларды кәмпеске жасайды. Түсіндің бе?..
2. – Әже, анау алыстағы будақ-будақ толқын немене?
Әжем оның сағым екенін айтады.
– Сағым деген немене? Түтін бе?
Әжем күледі. Сағымның түтін емес екенін түсіндірген болады.
– Қасына барып, қолмен ұстауға бола ма?..

Б.Соқпақбаев. «Балалық шаққа саяхат»

А *Кәзит, сағым* сөздерінің мағынасын ашыңдар.

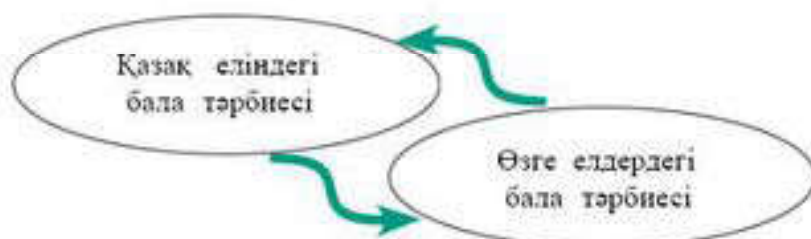
ӨЗГЕ ЕЛДЕР ТӘЖІРИБЕСІ

Балаларды тәрбиелеу – еңбек әрі борыш.

Ф.Достоевский

1-тапсырма. Халқымыздың бала тәрбиелеуге ерте заманнан-ақ ерекше көңіл бөлгендігі баршаға мәлім. Қазақ халқының бала тәрбиелеудегі өзге елдерден қандай ерекшеліктері мен ұқсастықтары бар деп ойлайсыңдар?

А Мәтінді оқыңдар. Интернет, энциклопедия, газет-журналдар, оқулықтардан алынған деректерді дәлел ретінде қолданып, авторына сілтеме келтіре отырып, мәтіндегі ақпаратты толықтырыңдар.

Еуропа, Дания. Бұл елдің балалары еркін әрі өз құқықтарын қорғай білетіндей тәрбиеленеді. Жасының кішілігіне қарамастан, отбасында баланың пікірі ескеріледі. Мемлекет пен ата-аналардың бала тәрбиесіндегі басты қаруы – ойын. Сол себепті балабақшалар мен өзге де мекемелерде ойындардың түрлі нұсқалары қарастырылған.

7-бөлім

Ал Бельгия елінің халқы болса балаларын жастайынан қоғамның мүшесі болуға үйретеді. Олар небәрі 2,5 жасында мектеп қабырғасында жүреді. Сыныптағы барлық пәнді бір ғана ұстаз жүргізеді. Ұстаздары тату болып, әрдайым бір-біріне көмектесе білуге тәрбиелейді.

Нидерланд елінің басты заңы «Балалар барынша еркін өсуі тиіс» деген атау алған. Балаларға денсаулығына зияны тимейтін дүниелердің барлығына рұқсат береді. Танертеннен кешке дейін бір нәрселерді жасасын, сындырсын, құлатсын, оларға ешкім ұрыспайды. Сол секілді мектеп те балаларға барынша еркіндік сыйлауы тиіс. Мектепке бара жатқанда тек түскі астарын ғана апарады. Ал қалған қажет заттар сол жерден беріледі.

АҚШ-та бала тәрбиесімен аналар айналысады. Балалар тәрбиесінде барынша салмақты әрі тең дәрежелі қарым-қатынаста болуға тырысады. Әдеттегі отбасыларда жаман қылық жасағаны үшін екі түрлі тәсілмен жазалайды. Біріншісі – ойыншықтарын алып қойып, теледидар көруден шектеу, екіншісі – орындыққа отырып, өзінің қате жасаған іс-әрекеті жайында ойлану. Отбасында баланы ұру қатаң түрде заңмен қудаланады.

Куба елінде бала тәрбиесімен аналар немесе әжелер айналысады. Олардың уақыттары болмаған жағдайда, көмектесетін балабақшалар бар. Ал тәрбиешілерді шақырмауға тырысады. Қыз балаларды үй шаруасына икемді етіп тәрбиелесе, ұл балаларды мықты болуға үйретеді. Балалар ата-аналарымен сыр бөліскенді ұнатады.

Қ.Бүйенбай

Ә Бірнеше сұрақ құрастырып, мәтіннің мазмұнын айтыңдар.

Б Мәтіннің жазылу үлгісін анықтаңдар (баяндау, суреттеу, пайымдау және т.б.).

В Мәтінде кездескен бірыңғай мүшелерді теріп жазып, оларға морфологиялық талдау жасаңдар.

Г Тақырып бойынша материал жинақтап, тезистік жоспар құрыңдар.

2-тапсырма. Кім жылдам? Абай Құнанбаевтың «Қыс» өлеңін тыңдап, «Түртіп алу» әдісі бойынша ішінен бірыңғай мүшелерді теріп жазыңдар (17-аудио).

Сұраулы сөйлем түрлері

Сұраулы сөйлемдер негізгі сұрақты, жетек сұрақты, анықтауыш сұрақты білдіреді.

Бір нәрсе, оқиға, іс туралы мәлімет алу үшін қойылған бастапқы сұрақты негізгі сұрақ дейміз. Мысалы: *Сен ертең нешеге келесің?*

Негізгі сұраққа жауап алу үстінде қосымша туған ойға байланысты сұрақты жетек сұрақ дейміз. Мысалы:

- *Кеште кімдер өлең айтты?*
- *Ұлдар өлең айтты.*
- *Қыздар ше?*

СӨЙЛЕМНІҢ АЙТЫЛУ МАКСАТЫНА ҚАРАЙ ТҮРЛЕРІ

Екінші жақтың сөзін анықтап алу үшін қойылған сұрақты *анықтауыш сұрақ* дейміз. Мысалы:

- Бұл кісілер қай жердікі?
- Жетісудікі.
- Жетісудікі?
- Иә, Жетісудікі.

3-тапсырма. Сұраулы сөйлемнің түрлеріне мысал келтіріңдер.

А Өлеңді оқып шығып, сөйлемнің айтылу интонациясын ескеріңдер. Лепті сөйлемдерді сұраулы сөйлемге айналдырыңдар.

Әйел, еркек, жалпы жас,
Көтеріл, көрін, көзінді аш!
Жаңбырлы жазғы жапырақтай,
Көркей, көгер, гүлің шаш!..
Оян, ойлан, ұрандас!
Қаһарлан, теңел, құрал жас...
Оқы, ортақтас, ұйымдас,
Бірік, бірлес, жиыл жас!

І.Жансүгіров

Ә Сұраулы сөйлемнің әр түріне көркем әдебиеттен мысал келтіріңдер.

Б «Тыныс белгілердің айтысы» деген тақырыпқа шағын ертегі құрастырыңдар.

Керек дерек!

Профессор Р.Әмір сұраулы сөйлемдерді қызметіне қарай төмендегіше топтастырады.

1. Сұраулы сөздердің, шылаулардың қатысуымен негізгі сұрақты білдіретін сөйлемдер жасалады.

– *Әй, сен бала директордың шопыры емессің бе? (А.Нұрманов.)*

2. Кейде негізгі сұраққа жауап алу үстінде қосымша сұрақ қойылып жатады. Мұндай жетек сұрақтар толымсыз болып құралып, көбіне тек сұрақ мағыналы сөзден ғана тұрады.

– *Естіп пе ең, келді ғой?*

– *Кім?*

– *Әділ.*

– *Қайда?*

– *Осында (Б.Майлин).*

3. Анықтауыш сұрақты білдіретін сөйлемдер екінші жақтың сөзін анықтап алу үшін қойылған сұрақты білдіреді.

– *Бұл кісілер қай елдікі?*

– *Сабынкөлдікі.*

– *Сабынкөлдікі?*

– *Иә, Сабынкөлдікі (Б.Майлин).*

Мағынасына қарай:

1. Ашық (жалпы) сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер: *Олар не үшін қалды? Қанша кісі жұмысқа шықты?*

7-бөлім

2. Альтернативтік сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер: *Мынау егіс күздік пе, жаздық па?*
3. Риторикалық сұрақты білдіретін сөйлемдер: *Содан бері талай жылдар өтті емес пе?*
4. Түрткі сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдер: *Үй құрғыр азынап кетті ғой, тағы бірдеме тауып жағасың ба?*

4-тапсырма. «Керек дерек!» мәтінінен лингвистикалық терминдерді теріп жазып, мәнін түсіндіріңдер.

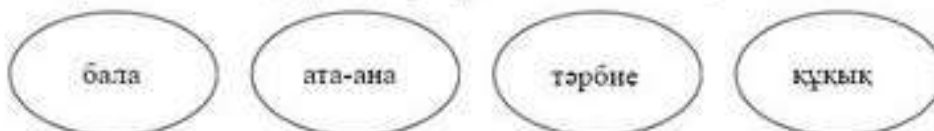
5-тапсырма. «Бала тәрбиесіндегі ұлттық құндылықтардың маңызы» тақырыбына эссе жазыңдар.

АДАМ ҚҰҚЫҒЫ БАЛА ҚҰҚЫҒЫН ҚОРҒАУДАН БАСТАЛАДЫ

Бала – көңілдің гүлі, көздің нұры.
Мақал

1-тапсырма. Мына сөздердің бір-бірімен мағыналық байланысын табыңдар.

А Мәтінді оқып, оқылым стратегияларын қолданыңдар: комментарий жазыңдар, іріктеп оқыңдар, талдап оқыңдар.

Адам құқығы бала құқығын қорғаудан басталады. Адамның шыр етіп жерге түскен минутынан бастап оның өмірін, денсаулығын, тыныштығын қорғап отырған заң бар. Бұл заң 1948 жылы 10 желтоқсанда қабылданған «Адам құқығының жалпыға бірдей декларациясы», сонымен қатар 1959 жылы қабылданған «Бала құқығы декларациясы». Міне, осы декларациядан кейін 1989 жылы 20 қарашада 61 ел қол қойған «Балалар құқығы туралы конвенция» қабылданды. Қазірде бұған 191 мемлекет кірген. Конвенция деген – арнаулы мәселелер жөніндегі келісімшарт. Осы Конвенция негізінде 2002 жылы тамызда Қазақстанда «Балалар құқығы туралы» Заң қабылданды. Бұл Заң 9 тарау, 53 баптан тұрады. Осы ережелерді бұлжытпай орындау – біздің Отанымыз, еліміз, халқымыз алдындағы парызымыз.

Заң дегеніміз – қоғамның негізгі тірегі. Қоғам деп отырғанымыз – мына біздер. Н.Ә.Назарбаев: «Конституция – бұл да ел рәміздерінің бірі. Сондықтан негізгі заңды елдің туы, әнұраны, елтаңбасы секілді қадірлеу, құрметтеу – біздің парызымыз», – деген. Сондықтан әрбір адамның заң талабына бағынып, жат қылықтардан аулақ болып, өрескел тәртіпбұзушылыққа бармай, өзіне жүктелген міндетті уақытылы орындауын еліміздің Ата Заңын, халықты құрметтеуі деп білуіміз керек.

Құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін баланың құқығы заңмен бекітіледі. Құқық қорғауды ата-аналар, бағып-қағу және

СӨЙЛЕМНІҢ АЙТЫЛУ МАҚСАТЫНА ҚАРАЙ ТҮРЛЕРІ

камқорлыққа алу органдары, сот, прокурор жүзеге асырады. Заң баланы озбырлықтың түрлерінен, оның абыройын төмендетуден және т.б. қиянаттан қорғайды.

Бала құқықтары туралы Конвенцияға сәйкес, олардың әрқайсысы өзінің даралығын сақтауға құқылы.

bilimdiler.kz сайтынан

Ә Мәтіннің жазылу үлгісін анықтаңдар.

Б Сендер өздеріңнің қандай құқықтарыңды білесіңдер? Санамалап айтып шығыңдар.

2-тапсырма. «Адам құқығы бала құқығын қорғаудан басталады» деген тақырыпқа аргументативті эссе жазыңдар.

А «Бала құқығы – асыл қазына» тақырыбында интервью ұйымдастырыңдар.

Лепті сөйлем

Лепті сөйлем сөйлеушінің көңіл күйін (қуану, ренжу, өкіну т.б.) білдіру мақсатында айтылады. Сөйлем соңында леп белгісі қойылады.

Жасалу жолдары:

1) одағай сөздер арқылы: *қап, әттеген-ай, пай-пай* т.б.;

2) күшейткіш мәнді сөздер арқылы: *не деген, не еткен, қандай, шіркін, ғажап* т.б.;

3) демеулік шылаулар арқылы: *-ақ, -ау, -ай;*

4) интонация арқылы.

3-тапсырма. «Олжалы бестік» ойынын ойнаңдар. 5 сөз дайындап, олардың артына сұрақ жасыру және бір сөздің артына тек қана «5» бағасын қою керек.

Үлгі :

«Мықты болсаң, тауып көр» – *Сөйлем мүшесі деген не? Сөйлем мүшелерін ата.*

«Жүйрік болсаң, шауып көр» – *Бірыңғай мүшелер дегеніміз не?*

«Алғыр болсаң, алып көр» – *Бірыңғай тұрлаусыз мүшелерге мысал келтір.*

«Тапқыр болсаң, тауып көр» – *Айқындауыш деген не? Мысал келтір.*

«Ойлы болсаң, озып көр» – *Айқындауышқа тән белгілерді ата.*

«Зерек болсаң, айтып көр» – *М.Мақатаевтың бір өлеңін айтсаң, «5» аласың!*

Керек дерек!

А.Байтұрсынұлы лепті сөйлемге былайша тоқталады: «... адам көңіл күйі жан жайымен сөйлегенде, мәселен, жан ауырғанда не кенелгенде, танданғанда, сұқтанғанда, кейігенде, есіркегенде, күйінгенде, сүйінгенде, қорыққанда, қуанғанда айтылатын сөйлемдер».

7-бөлім

4-тапсырма. Сөйлемдерді мәнерлеп, дауыстап оқыңдар.

1. – Жолдастар, мен сіздерді құттықтаймын! Сіздер адамзат тарихында тұңғыш рет жанды метеориттер жауынын көріп отырсыздар. Кибер, дереу биомагнитті іске қос! – деп дауыстап жіберді ол (Т.Сұлт.).
 2. – Енді естияр азамат болдың. Мына таяқты қолыңа ал, осы ауылдың снырын енді сен бағасың! – деп, ағам Айдынғали таяғын маған ұстатты да, өзі еңбек іздеп қалаға кетті (F.M.).
 3. – Өзім барып қайттым! Бәрі дұрыс екен! Бердім ризалығымды! Бүгіннен бастап «Қайрақты» деген ауыл жоқ дүниеде. «Қайрақты» деген колхоз боласыңдар! – деді (F.M.).

А Лепті сөйлемдердің жасалу жолдарын түсіндіріңдер.

Ә «1000 пойыз жаңалық және кемелдік» әдісі бойынша «Сен нені басқалардан он есе сапалы әрі жылдамырақ білесің?» деген сұраққа жауап беріңдер.

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ БОС УАҚЫТЫН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУЫ

Жастық шақ – бұл тамаша нәрсе;
оны рәсуа ету қылмыс...

Бернард Шоу

1-тапсырма. Төмендегі суреттерден нені байқадыңдар? Бос уақыттарыңда немен айналысқанды ұнататындарыңды айтып, ойларыңмен бөлісіңдер.

А Мәтінді тыңдандар (18-аудио).

Ә Мәтін мазмұны бойынша сұрақ-жауап құрастырыңдар.

Б «Жастар бос уақытында немен айналысуы керек?» деген тақырыпта пікірталас ұйымдастырыңдар.

В Қазіргі жастар арасында кеңінен танылған қандай жастар ұйымдарын білесіңдер?

Г Күн тәртібін қалай жоспарлайсыңдар? Бос уақыттарыңды көбіне қандай іске арнайсыңдар? Сұрақтарға жауап ретінде айқындауыш мүшелерді молынан қатыстырып, аргументативті эссе жазыңдар.

Бұйрықты сөйлем

Бұйрықты сөйлем бұйыру, тілек-өтініш ету мақсатында айтылады. Сөйлем соңына леп белгісі қойылады.

Жасалу жолдары:

- 1) баяндауышы екінші жақтағы бұйрық рай арқылы;
- 2) баяндауышта *-шы, -ші* жұрнақтары байқалады;
- 3) баяндауышы қалау рай арқылы.

Мысалы: *Тыныш отыр! Сен айтпа! Келші, қалқам, менің қасыма отыршы!*

2-тапсырма. Көркем әдебиеттен 10 бұйрықты сөйлем тауып жазыңдар. Сөйлемдерге синтаксистік талдау жасандар.

3-тапсырма. Жасөспірімдерге берілетін бұйрықтарды қатыстырып мәтін құрастырыңдар.

Керек дерек!

М.Балақаев бұйрықты сөйлемдердің диалог түрінде ықшам келіп, кейде қаратпа сөзді болып келетін ерекшеліктеріне қарай бұйрықты сөйлемдердің бірнеше мағыналық түрін атап көрсетеді.

1. Қатал бұйрықты: *Өшір үніңді! (Ә.С.)*
2. Солғын бұйрық: *– Қарындасым, ондай өтірікті айтушы болма! (Ә.Ә.)*
3. Сес көрсету, қорқыту мәнді бұйрық: *– Балам, жөніңді айтшы! (М.Ә.)*
4. Өспет, үндеу мәнді бұйрық: *– Темірді қызған кезде соқ!*

4-тапсырма. Берілген сөйлемдерді тыныс белгілерін қойып, көшіріп жазыңдар. Сөйлемнің коммуникативтік түрлерін ажыратыңдар.

1. Ақылдарыңмен өздерің бай болыңдар Баяғыдан бері сендердің ақылдарыңмен күн көріп жүрген жокпын – деп тік қайырып тастады.
2. – Тәп-тәуір киімдерің бола тұра мұнша жұтайтын не болды саған Таста тәуіріңді ки.
3. – Ал мін бала тарантастың алдына – деді Боржабай Бәкең екеуі арбаның артына мініп мен де міндім – Айда атты... Біз жүріп кеттік

С.Мұқанов. «Өмір мектебі»

7-бөлім

А Сөйлемдерден М.Балақаев берген бұйрықты сөйлемнің мағыналық түрлерінің қайсысы бар екенін табындар. Дәлелдендер.

Ә Қарамен берілген сөздерге морфологиялық талдау жасаңдар.

ЖАСӨСПІРІМ МІНЕЗІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Жаксы мінез – сүйінтер,

Жаман мінез – күйінтер.

Махат

1-тапсырма. Сен білесің бе? Өздерің білетін міндеттерің мен құқықтарыңды таратып жазып шығыңдар.

Менің
міндеттерім

Менің
құқығым

А Мәтінді оқыңдар. Автор көзқарасын талдаңдар.

Тұлғаның балалық, жасөспірім шақтарында, адамгершілік тұрғыдан қалыптасу уақытында әртүрлі, соның ішінде жағымсыз тәжірибелер жинақталады. Олардың теріс нәтижесі бірден бой көрсетпеуі мүмкін немесе біршама кешігінкіреп анықталып жатады.

Қылмыс жасау жолына түскен өрімдей балалар ересектер қылмысының негізін қалайды. Кәмелетке толмаған қылмыскердің бірқатар ерекшелігі бар, атап айтқанда: олардың психологиясына тән ашушандық, ересектерге еліктегіштігі, қактығыс жағдайларға бейімділігі. Сондай-ақ жұмыс істемейтін, оқудан тыс қалған, бос уақыты мол кәмелетке толмағандардың көпшілігі қылмыс әлеміне жақын тұратынын атап айту қажет.

Кәмелетке толмағандар жасайтын қылмыстың алдын алу үшін ата-аналар және білім беру қызметкерлері жасөспірімдердің тұлғалық дамуына қолайлы жағдай жасауы қажет. Ол – оң эмоционалды ықпал, материалдық игілік және дербес те сенімді қарым-қатынас, пән мұғалімдері өткізетін қосымша дәрістер. Жасөспірімдердің бойындағы қуатын игілікті арнаға бұру үшін спорттық және техникалық сабақтар үлесін көбейтіп, қоғамдық іс-шараларға тартудың мәні зор.

Г.Марзатинова

Ә Мәтіннің қандай стильде жазылғанын дәлелдендер.

Б Мәтіннен тірек сөздерді тауып, сол тірек сөздермен сөйлем құрастырыңдар.

В Мәтіннен кірме сөздерді теріп жазыңдар. Қай сөйлем мүшесінің қызметін атқарып тұрғанын ажыратыңдар.

Сөйлемнің коммуникативтік түрлеріне тән тыныс белгілері

Нүкте хабарлы сөйлемдерден кейін және екпінсіз айтылған бұйрық, тілек мәнді сөйлемдерден кейін қойылады.

Сұрау белгісі сұраулы сөйлемдерден кейін қойылады.

Леп белгісі көтеріңкі дауыспен айтылған лепті сөйлемдерден соң, ерекше бір көңіл күйіне байланысты көтеріңкі дауыспен бұйыру, өтініш мағынасында айтылған сөйлемдерге қойылады.

2-тапсырма. Кім тез әрі көп сөйлем құрай алады?

Хабарлы сөйлем	Сұраулы сөйлем	Бұйрықты сөйлем	Лепті сөйлем

3-тапсырма. Төмендегі шаршыларға жасырынған сөздерді табындар.

Р	А	Ы	Н	Ш	Ң	Қ	М	І	Н	Д	Е	Т	Ю	Ь	С	Ц	Ф	Й	Ц
Ф	З	А	Ң	Ь	Ю	Г	Ь	Б	Ц	Ф	І	Ь	Ч	Ц	Қ	Ұ	Қ	Ы	Қ
Ь	М	Ю	Ч	Ц	Ь	Ф	В	Ц	О	Е	Й	Ф	Й	Ы	Ч	В	Б	С	Ц
М	Ц	Ч	Ж	А	С	Ө	С	П	І	Р	І	М	Ю	Т	Ь	Ц	Ю	Ф	Ь
Ю	Ф	Ю	Щ	Ы	Б	Ц	Ю	Ь	Й	Ч	Ц	С	Ф	И	Ь	К	Ф	Ь	Ч
Й	Т	О	П	Т	А	С	У	Ч	Ц	Э	Ю	Ю	О	Т	Б	А	С	Ы	Й
Ы	Ф	Э	С	Э	В	Ф	Ь	В	С	Ы	Ф	Э	Ы	Б	Ф	Ч	Ю	Ь	Ц
В	Қ	Ы	Л	М	Ы	С	В	Ю	М	В	К	Ө	М	Е	Л	Е	Т	Ь	С
Й	М	Щ	Ф	Ы	В	Ш	Ф	А	Ж	К	А	Т	О	Л	М	В	Ф	Ч	Ы
Э	Ц	В	Э	Ь	Б	М	Ц	И	Ф	Ч	Ь	П	И	С	В	Ц	Ч	Й	Б
Б	С	Ы	Қ	П	А	Л	П	Й	Ф	Ц	Ю	В	Ц	В	Ь	Й	С	Ф	Ю
Ф	Ю	С	П	Ц	В	Ю	Ы	Щ	Ь	Ы	П	Б	И	Т	Ұ	Л	Ғ	А	Й
Й	Т	Ө	Р	Б	И	Е	В	Й	Р	Ц	Ф	Ю	Й	В	Ф	Ю	Ч	Ц	В

А Тапқан сөздерге дыбыстық талдау жасаңдар.

Ә «Жасөспірімді қылмысқа не итермелейді?» деген тақырыпты талқылаңдар.

4-тапсырма. Жағдаяттық сұрақ. «Заңсыз арал». Біз ешқандай заңы жоқ аралда өмір сүрсек, не болар еді?

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ

Ел болам десен, бесігінді түзе.

М.Әуезов

1-тапсырма. Ұлттық тәрбиенің маңызы қандай? «Тәрбиенің алтын діңгегі – ұлттық тәрбие» деген оймен келісесіңдер ме?

А Мәтінді оқыңдар. Мәтіннің жанрлық ерекшелігін ажыратыңдар.

Қазақ халқының ұлттық тәрбиесі – әлемде теңдесі жоқ тәрбие. Жалпы «ұлттық» деген сөздің астарында елге, жерге, тілімізге, дінімізге деген құрмет жатыр. Ұлттық тәрбиені білім беру мекемелеріне енгізу арқылы біз ұлтжанды, парасатты ұрпақ өсіретініміз айдан анық. Рухы асқақ, іргесі берік ел боламыз десек, ең бастысы ұрпақ тәрбиесі мен біліміне сергек карауымыз қажет. Бұл жөнінде Абай атамыз: «Балаға мінез үш алуан адамнан жұғады: бірінші – ата-анасынан, екіншісі – ұстазынан, үшіншісі – құрбысынан», – деген екен. Ұлттық тәрбие атауын алғаш әдеби-педагогикалық оқулықтарға енгізген М.Жұмабаев болды. Ол «Педагогика» атты еңбегінде былай дейді: «Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақпақ жол болғандықтан, әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында өз ұлты үшін қызмет ететін болғандықтан, әрбір тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті».

Әр ата-ана А.С.Макаренконың «Балаларды тәрбиелеу – біздің өміріміздегі ең жауапты сала. Дұрыс тәрбиелеу – бұл біздің бақытты қарттық шағымыз, жаман тәрбиелеу – бұл біздің келешек қасіретіміз, бұл біздің көз жасымыз, бұл біздің басқа адамдар алдындағы, бүкіл ел алдындағы айыбымыз» деген пікірінің мағынасын түсінуі тиіс. Сондықтан әр отбасында ата-ана өз баласының инабатты, тәрбиелі де әдепті, адамгершілігі зор азамат болып өсуі үшін ұлттық тәрбие бере білуі керек.

Әр ата-ана баласының денсаулығы мықты, ержүрек, қайсар, батыл болып өсуіне жауапты. Қоғамның белгілі қайраткері, ақын М.Шахановтың «Халықта ең бірінші ұлттық рух болуы керек» дегенін әр кез есте сақтап, еліміздің жарқын болашағы үшін атсалысуымыз қажет.

А.Қабдығалиева

Ә Мәтін мазмұны бойынша жоспар құрыңдар.

Б Төмендегі сөйлемдерге қандай сұрақ қояр едіңдер? Әр сөйлемге бір сұрақтан қойыңдар.

1. Қазақ халқының ұлттық тәрбиесі – әлемде теңдесі жоқ тәрбие.
2. Рухы асқақ, іргесі берік ел боламыз десек, ең бастысы ұрпақ тәрбиесі мен біліміне сергек карауымыз қажет.

СӨЙЛЕМНІҢ АЙТЫЛУ МАКСАТЫНА ҚАРАЙ ТҮРЛЕРІ

3. Әр ата-ана баласының денсаулығы мықты, ержүрек, қайсар, батыл болып өсуіне жауапты.

4. Қоғамның белгілі қайраткері, ақын М.Шахановтың «Халықта ең бірінші ұлттық рух болуы керек» дегенін әр кез есте сақтап, еліміздің жарқын болашағы үшін атсалысуымыз қажет.

В Мәтіндегі ойға тірек болған сөздерді қатыстырып, отбасылық тәрбиеге байланысты құрмалас сөйлемдер жазыңдар.

Г Мәтіннен 3 сөйлемді таңдап, лепті және сұраулы сөйлемге айналдырыңдар.

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мақал-мәтелдерді жазып алыңдар (19-аудио).

А Мәтінде кездесетін мақал-мәтелдердің мағынасын таратып айтыңдар.

Ә Қазақ халқының ұлттық тәрбие құндылықтарына нені жатқызар едіңдер?

Б Мәтін бойынша тезистік жоспар құрыңдар.

3-тапсырма. Сөйлем түрлеріне байланысты берілген жұмбақтарды шешіңдер.

1. Қоя салсаң бір тары,
Жаналықты жеткіземін.
2. Ойды аяқтап орақ тұрады,
Жауап сөз қалап тұрады.
3. Ұранды, шаттықты,
Өкініш, аптықты,
Білдіріп ойын талайдың,
Шарға ине қадаймын.

А Төмендегі ережелер мен ерекшеліктер сөйлемнің қай түріне сәйкес келеді?

Ерекшеліктері мен ережелері	хабарлы	сұраулы	лепті	бұйрықты
1	2	3	4	5
Сұрай айтылған сөйлем түрі				
Біреудің бір нәрсе жайында жай баяндауы				
Көңіл күйді білдіретін сөйлем түрі				
Хабарлау, баяндау, суреттеу мақсатында айтылған сөйлемді қалай атайды?				

7-бөлім

Жалғасы

1	2	3	4	5
Біреудің бір нәрсені сипаттап, бейнелеп суреттеуі				
Біреудің бір нәрсе жөніндегі ойын, көзқарасын білдіру мақсатында хабарлауы				
Бұйыру мақсатында айтылатын сөйлем түрі				

4-тапсырма. Қазақы тәрбие туралы көзқарас. Бала тәрбиесіне қатысты не айтар едіңдер?

А Осы бөлімдегі өздеріңе ұнаған эпиграфқа қатысты ойларыңды дәлелдеп, 5-6 сөйлем жазыңдар.

Ғалым болам десеңіз...

1. Сауранбаев Н.Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі. Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2010.
2. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. Алматы: Мектеп, 1983.
3. Қазіргі қазақ тіліндегі синтаксистік парадигмалар. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2016.

СИНТАКСИС

ТЕАТР ӨНЕРІ МЕН МӘДЕНИЕТІ

ҚАЗАҚТЫҢ БАС ТЕАТРЫ

Театр – адамның өзін-өзі сахнадан көріп, өзін-өзі түсінетін орын.

Григорий Ревзин

1-тапсырма. Суретте қай театр бейнеленген? Соңғы рет театрға қашан бардыңдар? Өзара ой бөлісіңдер.

А Мәтінмен танысып, мазмұнын түсініңдер.

Театр (грек. *theatron* – ойын-сауық орны; ойын-сауық) – сахналық өнердің өмір көріністерін драмалық әрекет арқылы көрермендердің көз алдында актерлер күшімен бейнелейтін түрі; ойын-сауық немесе спектакль; түрлі сахналық ойын-сауықтар, сонымен қатар жалпы мәдени шаралар өткізілетін орын-жай. Театрдың қалыптасу, даму, өсіп-өркендеу жолы әрбір ұлттың, әр халықтың өмір-тұрмысымен, тарихымен және мәдениетімен тығыз байланысты. Басқа өнер түрлері сияқты театр өнері де қоғамдық ой-сананың негізгі бір формасы болып табылады.

Қазақтың алғашқы кәсіби театры 1925 жылдың аяғында құрылды. 1926 жылы 13 қаңтарда тұңғыш театр шымылдығы М.Әуезовтің «Еңлік-Кебек» трагедиясымен ашылды. Алғашқы ашылған жылдары мұнда халық ішінен шыққан өнерпаздар: Иса Байзақов, Әміре Қашаубаев, Серке Қожамқұлов, Елубай Өмірзақов, Жұмат Шанин, Қалибек Қуанышбаев және т.б. ойнады. Театрдың алғашқы режиссері және

8-бөлім

басқарушысы Ж.Шанин болды. Б.Майлиннің «Некекіяр», «Шаншар молда», Ж.Шаниннің «Торсықбай ку», «Арқалық батыр» сияқты шығармалары театрдың алғашқы репертуарын құрады. Қазақ драма театрынан 1934 жылы қазақтың Опера және балет театры бөлініп шықты.

Уикипедиядан

Ә Қай топ алғыр? Топқа бөлініп, театр өнері туралы білетін мәліметтеріңді еске түсіріп, төмендегі кестені толтырыңдар.

Қарапайым сұрақ	Ойландыратын сұрақ

Б «Адам бүгін театрға ертең адам болып қалу үшін барады» деген атақты режиссер Робер Лепаждың ойын жалғастырыңдар. Өзара пікірлесіңдер.

В Нақыл сөздерді жаттап алыңдар. Тағы қандай нақыл сөздерді білесіңдер? Еске түсіріңдер.

Театр – тірі тарих.

Тарихта ізі қалған дара тұлғалармен кездесудің киелі орны – театр сахнасы.

Театр – көрінгеннің ермегі емес, еңбек.

Театр – көңіл көтерудің ғана орны емес, мәдени ошақ.

Театр – талантты тұлғаларды бір арнада тоғыстыратын киелі шаңырақ.

Жай сөйлем және оның түрлері

Жай сөйлем бір немесе бірнеше сөз бен сөз тіркестерінен құралып, тиянақты бір ғана ойды білдіреді. Жай сөйлемнің негізгі ерекшелігі – құрамындағы сөздер өзара бір-бірімен семантикалық бірлікте болады, екпін тұтастығы, сөздердің орын тәртібі сақталады. Құрылымы жағынан жай сөйлем бірнеше түрге бөлінеді:

- 1) жақты, жақсыз;
- 2) жалаң, жайылма;
- 3) болымды, болымсыз;
- 4) етістікті, есімді;
- 5) толымды, толымсыз;
- 6) атаулы.

Есте сақта!

Ауызекі сөйлеу кезінде сөйлем мен сөйлемнің арасында кідіріс (пауза) болады. Жазуда бір сөйлем екінші сөйлемнен нүкте, сұрау және леп белгілерінің бірімен ажыратылады.

2-тапсырма. Төмендегі сөйлемдерді оқып, көп нүктенің орнына тиісті тыныс белгісін қойып жазыңдар.

1. Кел, балалар, оқылық... Оқығанды көңілге ықыласпен тоқылық...
2. Өлеңім, шарла, ауылды... Тыңда, дала, Жамбылды... Тыңда, Қастек, Қаскелең... 3. Шіркін, Ақмоншақ... Көркі ғой біздің ауылдың... Ақылы қандай... Мінезі қандай... Адамгершілігі қандай... Нағыз еңбексүйгіш адам ғой... 4. Түү... Бұл не деген әсем ән еді... 5. Ол қандай кеменгер, адал жан...

А Берілген сөздерден 5 жай сөйлем құрастырыңдар. Екінші сөйлемді сұраулы, төртінші сөйлемді лепті сөйлем етіп жазыңдар.

Театр, өнер, қойылым, шымылдык, М.Әуезов, Еңлік-Кебек, опера, балет, спектакль, туынды.

Ә Төмендегі мәтінді оқып, өсімдіктер әлемін естеріңе түсіріңдер. Сөйлемдерге синтаксистік талдау жасап, қарамен жазылған сөздерді сөз құрамына талдаңдар.

Бұл **өсімдіктің** гүлдері дәрі үшін пайдаланылады. Қазтабан мамырмаусым **айларында** гүлдейді. Қазтабан өсімдігінің бойы шамамен 10–25 **сантиметрдей**. Гүлінің әдемі хош иісі болады. Гүлдері ақ түсті болып келеді. Қазтабан **Қазақстанның** шығыс аудандарында жиі кездеседі. Ол егістік жерлерде, үй айналасында, бақшада жабайы өсетін өсімдіктер қатарына жатады.

Б Төмендегі сөйлемдерден тұрлаулы мүшелерді тауып, оларға сұрақ қойыңдар. «Ғарыш әлемі» тақырыбын еске түсіріп, мәтінді жалғастырыңдар.

Қаланың көрікті жерінде зәулім үй тұр. Бұл үйге үнемі балалар келіп-кетіп жатады. Бұл зәулім үй «Оқушылар сарайы» деп аталады. Балалар мұнда сурет салады, би үйренеді, шахмат ойнайды. Компьютермен жұмыс істеп, әртүрлі бағдарламалар құрастырады. Мұнда зертхана да бар. Онда нағыз телескоппен аспан әлемін көруге болады.

Керек дерек!

Адам өз ойын, көңіл күйін басқаларға сөйлем арқылы ғана білдіре алады, сөйлем арқылы ғана басқаның ойын біле алады. Сөйлем – ойды жарыққа шығарушы көрсеткіш. Сондықтан тіл білімінде сөйлемге кейбір санақтар бойынша 500 реттен артық анықтама берілген екен. Соның көбінде «ой» негізге алынады. Бұл орынды да. Өйткені ойлау мен сөйлеу ажырағысыз бірлікте болатыны ақиқат жайт.

8-бөлім

Қазақ тіл білімінде сөйлем тиянақты ойды білдіретін сөздер тіркесі екендігі туралы анықтама орыс тіл білімінен келіп орнығып алған. Бұл анықтама Аристотель заманынан бері пайдаланылып келеді.

А.Байтұрсынұлы: «...айтушының ойын тындаушы ұғарлық дәрежеде түсінікті болып айтылған сөздер ғана сөйлем болады», – деп төлтума анықтама береді. Назар аударыңыз: «айтушының айтуы», «тындаушының ұғуы» сияқты әрекеттер негізге алынған. Ғұлама сөйлемнің, тілдің басты қызметі коммуникативтік қызмет тұрғысынан шығып отыр, осы қызметтің тірегі сөйлем екенін айқындаған.

Ж.Жақыпов

3-тапсырма. «Керек деректе» берілген мәтінде сөйлемнің қанша анықтамасы бар? Сендер қандай анықтама берер едіңдер?

А Ойлау мен сөйлеу туралы білетіндеріңді ортаға салыңдар.

4-тапсырма. «Менің сүйікті спектаклім» тақырыбына мақала дайындаңдар.

ТЕАТР – ҰЖЫМДЫҚ ӨНЕР

Егер екі адам сөйлесіп, оны үшіншісі тындап тұрса, мұның өзі – театр.

Густав Холоубек

1-тапсырма. Густав Холоубектің сөзімен келісесіңдер ме? Ойларыңды дәлелдендер.

А Мәтінмен танысып, тезистік жоспар құрыңдар.

Театр өнерінің синтездік табиғаты оның тарихи даму сатысымен тығыз байланысты. Әсіресе театрдың өзіне тән мұндай ерекшелігі драмалық әрекет, музыка, ән мен билің бір-бірінен бөлінбей тұрған кезіндегі кең таралған халық ойын-сауықтарынан айқын көрініс тапты. Кейінгі дәуірлерде өнер түрлерінің жіктеліп шығуымен және олардың одан әрі ілгері дамуымен байланысты театр өнері өзінің синтездік қасиетінен айырылды. Осылайша театр негізінде драма, опера және балет секілді 3 түрі қалыптасты. Енші алып, отау тігіп, өз алдына жекеленіп шыққанмен, музыкалық театр өзінің драмалық негізінен айырылған жоқ. Тек мұндағы уақиға-әрекет музыкалық драматургияның тәсілдерімен, музыка-поэзиялық образдар арқылы ашылды. Театр – табиғатынан көпшілік қауымға ғана арналған, қоғамдық-мәдени мән-маңызы үлкен өнердің бірі. Ол көрерменсіз жеке өз алдына өмір сүре алмайды. Осыған байланысты сахна мен көрермен бірігіп отырып шынайы өмір құбылысына ой

жүгіртеді, оған өз тұрғысынан баға береді. Театр көрермендердің ішкі жан сезіміне әсер етіп, терең толғандырған жағдайда ғана өзінің қоғамдық-әлеуметтік қызметін атқарып, эстетикалық мақсат-мұратына жетеді.

Уикипедиядан

Ә Мәтіндегі негізгі ойды екі сөйлеммен айтыңдар.

Б Өздеріңе ұнайтын өнер түрі туралы пікірлесіп, оның артықшылықтары туралы әңгімелесіңдер.

В «Еркін ойлау» әдісі бойынша кез келген тақырыпқа шағын көрініс қойыңдар. Қай топтың көрінісі үздік шыққандығын бағалаңдар.

Жақты, жақсыз сөйлемдер

Жай сөйлемдер құрамына қарай жақты, жақсыз болып бөлінеді.

Жақты сөйлем – бастауышы мен баяндауышы қиыса байланысқан жай сөйлемнің бір түрі. Жақты сөйлемнің бастауышы болады немесе сөйлемнің мазмұнынан бастауышының қай сөз екенін табуға болады. Жақты сөйлем үшке бөлінеді:

1) *арнаулы жақты сөйлем: мен тыңдайын; сіз жазыңыз;*

2) *ауыспалы (ортақ) жақты сөйлем. Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра;*

3) *бастауышы белгісіз жақты сөйлем, негізінен, 3-жақта айтылады. Бастауышы қай сөз екені сөйлемнің мазмұнынан аңғарылады: Біздің бала кезімізде отты шақпақтаспен тұтататын еді.*

Жақсыз сөйлемнің бастауышы болмайды, оның жоқ екені сол сөйлемнің баяндауышынан білінеді. Жақсыз сөйлемнің баяндауышы бірнеше жолмен жасалады:

1) барыс жалғаулы тұйық етістіктен кейін *бол, тура кел* деген көмекші сөздердің келуі арқылы: *Бұдан бірдемелерді ойлап шығаруға болады;*

2) *-ғы/-гі, -қы/-кі* жұрнақты қалау рай арқылы: *Оның ештеңеге қарағысы келмейді;*

3) атау я барыс септік жалғаулы тұйық етістікке *керек, қажет* сөздері тіркесу арқылы: *Енді бізге ауылдағы адамдардың көңіл күйін білу керек;*

4) тәуелдік жалғаулы тұйық етістікке *мүмкін, тиіс* сөздері тіркесуі арқылы: *Біздің баруымыз мүмкін;*

5) тұрақты сөз тіркестерінен: *оның ішек-сілесі қатты, мұртын балта шаппайды.*

2-тапсырма. Ережеде көрсетілген үлгіге қарап, үш жақты, бес жақсыз сөйлем құрастырыңдар.

8-бөлім

А Кім тапқыр?

- Жақсыз сөйлемді табындар.
 - Олар келсін.
 - Ол кезде бәрі мықты.
 - Көп оқығаннан сұрап біл.
 - Енді оның ештеңеге қарағысы келмейді.
- Жай сөйлемнің ережесін табындар.
 - бір ғана ойды білдіреді, бір интонациямен айтылады;
 - екі немесе одан көп жай сөйлемнен тұрады;
 - күрделі ойды білдіреді;
 - салаласа байланысады.
- Жай сөйлемнің түрлерін анықтаңдар.
 - жақты сөйлем;
 - құрмалас сөйлем;
 - салалас сөйлем;
 - фразалық сөйлем.

Ә Оқып шығып, жақсыз сөйлемдердің қандай жолмен жасалып тұрғанына талдау жасаңдар.

1. Досанның тауға қайтадан барғысы келді (Б.С.). 2. Бізге уақытты ұту керек (Х.Ес.). 3. Жәрдемшіге хабар айтуға болады. 4. Терең судан үзенгімізді қайырып өтуге тура келеді. 5. Туыстарыма жетудің сәті түсе қалды. 6. Командирге тіл қайыруға болмайды. 7. Бұл сөзді Сырбайдың әрі қарай созығысы келмеді (С.М.). 8. Меніңше, Молдабаев жолдастың осы тілегін қуаттау керек (Т.Ахт.). 9. Әлден уақыттан кейін жұрт аяғы басылды (М.И.). 10. Бурабайдың табиғатын ауызбен айтып болмайды. 11. Абайдың да ішек-сілесі қатып еді (М.Ә.).

Б Жақты сөйлемдерді бір бөлек, жақсыз сөйлемдерді бір бөлек көшіріп жазыңдар. Оларды түрлеріне, жасалу жолдарына қарай талдаңдар.

Ендігі істің айласы не? Тулап шығып, шаншып алысқан елді қалай бағындырмақ керек? Арыз бармас үшін жауығып отырған ағайынның көңілін табу керек қой! Сонымен, көңілін тауып тоқтатпаса, арызды тоқтатар басқа шара жоқ! Ара ағайын деп осы екеуін алу керек. Байдалыға соларды салу қажет. Байлау осы болды (М.Ә.). Әр еңбектің еріксіз сүйреп, қамшысыз айдап әкететін өз күші бар. Ол – еңбектің өнімділігінде. Ол кезде еңбек төсегіңнен жұлып алады. Тісің ауырғанын, ішің ауырғанын да елең етпейсің (Ғ.М.).

3-тапсырма. Венн диаграммасы арқылы театр мен кино өнерінің айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтаңдар. Өздерің қайсысына көп барасыңдар? Неге? Осы сұрақтар бойынша пікірлесіңдер.

ТЕАТР ТАРИХЫ

Біздің өмірімізде театр – бос думан емес, тіршіліктің ісі, қоғамның өсуіне көмектесетін өнер, жаңа өмірдің насихатшысы.

К.Станиславский

1-тапсырма. Эпиграфтағы оймен келісесіңдер ме? Пікірлеріңді ортаға салыңдар.

А Мәтінмен танысып, автор көзқарасын талдаңдар.

Адамзат тарихымен қоса жасасып келе жатқан театрдың қайнар көзі ежелгі замандағы аңшылық пен ауылшаруашылық ойын-сауықтарына, халық мерекелері мен салт-жораларына саяды. Осы негізде пайда болған алғашқы трагедиялық және комедиялық сипаттағы дәстүрлі ойын-сауықтар мазмұнынан драмалық тартыстар мен сюжеттердің нышандары, сондай-ақ хор әндері, билер, диалогтер, киім киіп, сән-салтанат құру, маскамен бет әлпетін өзгерту бой көрсетті. Ойын-сауық әрекетінің діни-салттық негізден бірте-бірте арылып бөлінуі, қаһарманның хор тобынан алдыңғы қатарға шығуы және көпшілік мейрамдарын арнайы ұйымдастырылған ойын-сауыққа айналдыру әдеби драмалардың тууына қолайлы жағдай жасады. Актерлер мен көрермендерге жіктеліп бөліну театрдың аса маңызды қоғамдық қызметін айқындай түсті. Бұл процесс еуропалық театр өнерінің өркен жаюына зор ықпал жасаған. Ежелгі Грекия театрында айқын көрініс тапты. Біздің заманымыздан бұрын V ғасырдың өзінде-ақ ежелгі гректердің мемлекет-қалаларында театр қоғамдық өмірдің орталығына айналды. Бұларда ойын-сауық бүкіл халық мерекесі саналды. Аспан аясында, төбесі ашық алып амфитеатрларға он мыңдаған көрермен жиналып, ойын-сауықты тамашалап отырды. Ежелгі грек драматургтері: Эсхил, Софокл мен Еврипид трагедияларында аңыз құдайлары мен қаһармандарының тұлғасы жасалды. Ал Аристофан комедияларында ежелгі дәуірдің саяси және әлеуметтік күресі бейнеленіп, қоғамда орын алған кемшіліктер мен орынсыз жайлар өткір күлкі отына ұшырады. Грек театр мәдениетінің дәстүрі жаңа қоғамдық өмірдің ерекшелігіне орай Ежелгі Рим театрында өзінің жаңа даму жолын тапты. Рим театрында (Плавт, Сенека, Теренций т.б. драматургтер) спектакльді қою мен театр техникасы едәуір дамып, сахна түрлері өзгерді: ойын-сауықтың жаңа түрлері, оның ішінде мифологиялық сюжетке құрылған музыка-би сауығы – пантомима пайда болды. Ойын-сауықтың алуан түрі Ежелгі Шығыс елдерінде де, соның ішінде Жапонияда, Индонезияда, Қытайда, Үндістанда және т.б. елдерде туып, өрістей бастады.

Ә.Нысанбаев

Ә Мәтін мазмұнын өз сөздеріңмен әңгімелеңдер.

8-бөлім

Б Мәтін мазмұны бойынша «жуан», «жіңішке» сұрақтар дайындаңдар.

В Қазақ театр өнерінің қалыптасуы туралы мақала жазыңдар.

Жалаң, жайылма сөйлемдер

Жалаң сөйлем тек қана тұрлаулы мүшелердің тіркесінен (немесе біреуінен) жасалады. Жайылма сөйлем осы екеуіне кемінде бір тұрлаусыз мүше тіркесу арқылы жасалады. Яғни, тұрлаулы мүшелері ғана бар сөйлем *жалаң сөйлем* деп аталады. Тұрлаулы мүшелерінен басқа тұрлаусыз мүшелері де бар сөйлем *жайылма сөйлем* деп аталады.

2-тапсырма. Жалаң сөйлемдерді жайылма сөйлемдерге айналдырып, жоғарыдағы мәтіндегі ойды дамытатындай шағын ойтолғау жазыңдар.

Қытайда, Үндістанда дамыды. Актерлер ойнады. Халық тамашалады. Римдіктер меңгерді. Көрермендер бөлінді. Кемшіліктер айтылды.

А Төмендегі жай сөйлемдерді оқып, олардан құрмалас сөйлем жасаңдар.

Ахмет Байтұрсынұлы жайылма сөйлемге анықтама берді. Жакты сөйлемнің бастауышы жасырын тұрады. Жалаң сөйлемге тұрлаусыз мүше қатыспайды. Болымсыз сөйлем етістік арқылы жасалады. Сөйлем болымсыздық мағынада тұр.

Ә Жай сөйлемнің түрлерін анықтап, 1, 8-сөйлемдерге синтаксистік талдау жасаңдар.

1. Аспанда қарлығаш ұшып жүр. 2. Үсті ырыс, асты қазына – Қазақстан. 3. Ағашты кескен кім? 4. Бұл барып тұрған тәртіпсіздік! 5. Бөлме ысып кетті. 6. Маған әсіресе қалампыр ұнайды! 7. Ғарышқа тұңғыш ұшқан кім? 8. Мен Ғанимен бірге оқимын. 9. Жеріміз неткен бай.

Б Берілген мақал-мәтелдердің тыныс белгілерін қойып жазыңдар.

1. Су диканның қаны жер диканның жаны. 2. Еңбек ердің сәні. 3. Еңбек түбі береке. 4. Халықтың ортақ үйі Отан. 5. Бірлік бұзылмас камал. 6. Білім таусылмас бұлақ өнер өмірлік мұрат. 7. Ел іші алтын бесік. 8. Ақыл көпке жеткізер өнер көкке жеткізер. 9. Ер дәулеті еңбек. 10. Ырыс алды ынтымақ.

Керек дерек!

Жайылма сөйлем болуы үшін сөйлем құрамында оның предикативтік негізін (сөйлемнің кіші құрылымын) құрайтын бас мүшелерден басқа, кем дегенде, бір тұрлаусыз мүше болуға тиіс. Бұл – жайылма сөйлемге беріліп жүрген дәстүрлі анықтама. Алайда тіл біліміндегі соңғы жанаалықтар сөйлем мүшелерімен бірге сөйлем мүшелері бола алмайтын, сөйлемнің синтаксистік құрылымына ене алмайтын сөздер мен тіркестердің (оқшау сөздер мен сөз

тіркестері, сөйлемдер, модаль сөздер) де сөйлемнің мазмұндық құрылымын кеңейтуге, жайылмаландыруға қатыса алатынын көрсетіп отыр. Бұл сөйлемді қатынас құралы тұрғысынан әртүрлі қырынан (коммуникативтік, логика-грамматикалық, семантикалық) өзара байланыстыра зерттеулердің нәтижесі деп есептеу қажет.

3-тапсырма. «Керек дерек!» мәтіні бойынша сұрақтар құрастырыңдар.

A Лингвистикалық терминдерді теріп жазып, түсініктеме беріңдер.

4-тапсырма. Өздерің қалаған спектакльге шақыру үшін жарнама дайындаңдар.

5-тапсырма. «Қандай қимыл?» ойыны (тақта алдына 1-2 оқушы шығып қимылдар көрсетеді, қалған оқушылар екі топқа бөлініп, қимылын қарап отырып сөйлем ойлап айтады. 1-топ жалаң сөйлем, 2-топ жайылма сөйлем табуы керек).

ТЕАТРДАҒЫ АБАЙ БЕЙНЕСІ

Қара халықтың мәдениетті болуынан
мәдениетті адамның қазақ болуы кыын.

Жүсіпбек Аймауытов

1-тапсырма. Жүсіпбек Аймауытовтың ойын өрбітіндер.

A Мәтінді толықтырыңдар. Интернет, энциклопедия, газет-журналдар, оқулықтардан алынған деректерді дәлел ретінде қолданып, авторына сілтеме келтіріңдер.

Абайдың ақындық қабілетіне қоса, өз өлеңдеріне ән шығарған композитор ретінде танылуы шығармаларының ел арасына тарауына жол ашты. Абайға арналған әдеби-музыкалық кештер, оның шығармаларының сахнада орындалуы ақынның көзі тірісінде-ақ басталып, қайтыс болғаннан кейінгі жылдары кең құлаш жайды. ХХ ғасырдың басында қазақ топырағында ұйымдастырылған түрлі этнографиялық әдеби-музыкалық кештерде, ас пен тойларда Абайдың өлеңдері мен қарасөздері айтылып, сауыққойлардың репертуарларынан тұрақты орын алды. 1914 жылы Абайдың қайтыс болғанына 10 жыл толуына орай әдеби-этнографиялық, музыка-драмалық кеш өткізілді. Ойын-сауық кешінде Абайдың өмірбаяны, жеке шығармалары мен ағартушылық қызметі жөнінде Н.Құлжанова баяндама жасады. Сауықтың екінші бөлімінде Абай әндері мен өлеңдерінен үлкен концерт беріліп, қазақтың ұлттық ойындары көрсетілді. «...Абайдың өлеңі айтылады...» деген хабарды естіп, қаладағы, қырдағы қазақтың көбіне билет жетпей қалды», – деп жазды сол кездегі газет-журналдар («Айқап», 1914, №4). Кеште Абай шығармаларының халық арасына тарауына мол еңбек сіңірген Әлмағанбет, Мұқа сияқты әнші-өнерпаздар

8-бөлім

Абайдың бірнеше ән-өлеңін айтқан. Кешті ұйымдастыруға араласқан Абайдың балалары Кәкітай мен Тұрағұл әкесінің бірнеше шығармасын орындады. Сол кездегі газет-журналдарға басылған хабарлар мен мақалаларға, сақталған азды-көпті бағдарламаға қарағанда, өздерінің концерттік репертуарына Абай шығармаларын енгізбеген ойын-сауық үйірмелері болмаған. Тікелей сахналық шығармаларда Абай тақырыбы мен Абай бейнесінің жасалуы 1940 жылы 30 қазанда Қазақ драма театрында қойылған М.Әуезов пен С.Соболевтің «Абай» трагедиясынан басталады. Спектакльде өткен ғасырдың соңындағы қазақ халқының әлеуметтік-қоғамдық тіршілігі мен Абайдың адамгершілік, ақындық һәм өз халқының бостандығы жолындағы күресі бейнеленген. Феодал-рулық шиеленіскен талас-тартысқа құрылған шығармада қазақ халқының өткен ғасырдағы өмірі эпикалық үлгіде көрінеді. Қойылым тарихи-көркемдік шындық дәлдігімен, режиссерлік ой-тұжырым айқындығымен, орындаушылық өнерінің тереңдігімен қымбат. Спектакльдің мол табысы – Қ.Қуанышбаев жасаған Абай бейнесі.

«Мұхтар Әуезов» энциклопедиясынан

Ә Мәтін мазмұны бойынша тілші мен өнертанушы рөлін ойнап, сұхбат жүргізіңдер.

Б Абайдың қандай әндерін білесіңдер? Абай әндерінен топтық жарыс ұйымдастырыңдар.

В Абай рөлін сомдаған әртістер туралы мәлімет жинаңдар.

Болымды, болымсыз сөйлемдер

Болымды сөйлем – объективті болмыстың, ойлаған ойдың, іс-әрекеттің орындалғанын не орындалатынын хабарлайтын сөйлем.

Болымсыз сөйлем – объективті болмыстың, ойлаған ойдың, іс-әрекеттің болмайтынын, орындалмағанын хабарлайтын сөйлем. Болымсыз сөйлем болымды сөйлем негізінде жасалады, бірақ оған қарама-қарсы мағынаны білдіреді. Сонымен бірге айтылған ойға стильдік реңк, эмоционалды-экспрессивті сипат береді. Жасалу жолдары:

1) болымсыз сөйлемдер *-ма/-ме* тұлғалы болымсыз етістіктердің баяндауыш қызметінде не баяндауыш құрамында жұмсалуды арқылы жасалады: *Торсанның бейітіне ешкім келіп Құран оқымайды екен (Ғ.М.);*

2) есім мен есімшелі баяндауыштардың құрамында *емес* көмекші етістігінің жұмсалуды арқылы жасалады: *Бірақ оның не екенін, қандай адамдар екенін Демегүл түсінген емес (С.Е.);*

3) жоқ сөзі баяндауыш қызметінде немесе күрделі баяндауыштың құрамында айтылуы арқылы жасалады: *Сол сәттен бастап жас босанған анаға салмақ түсірген жоқ (Қ.Ж.);*

4) *-сыз/-сіз* формалы сын есімдер баяндауыш қызметінде жұмсалуды арқылы жасалады: *Бұрын осы балалар тумай тұрған кезде қалай өмір сүріп келгені белгісіз (Қ.Ж.);*

5) сөйлем құрамында *ешкім, ештеме, ешбір, дәнеңе, түк* т.б. болымсыз есімдіктер жұмсалуды арқылы болымсыздық мән күшейе түседі: *Жүрегінде ешкімге алдырмайтын, түкпірге тыққан бір қатты беріш бар (Қ.Ж.);*

6) сөйлем құрамында болымсыздық мағына беретін сөздердің (*безу, қашу, тайсақтау, кері кету, жоғалу, ғайып болу, бой тарту* т.б.) жұмсалуды арқылы жасалады: *Ол заманнан бұл ел біржола безініп болған (F.M.).*

Есте сақта!

Қазақ тілінде болымсыз сөйлем жасаудың бірнеше түрі бар. Сөйлегенде оларды талғап жұмсай білу керек. Мысалы: *ол бүгін келмеді – ол бүгін келген жоқ; таудың қары әлі ерімейді – таудың қары әлі еріген жоқ; аспан ашылмас – аспан ашылатын емес – аспанның ашылатын түрі жоқ.*

Г Мәтіннен болымды сөйлемдерді көшіріп жазып, оларға синтаксистік-кешенді талдау жасаңдар.

2-тапсырма. Семантикалық картаны толтырыңдар. Берілген сөйлемдер жай сөйлемнің қай түріне сәйкес келеді? Сәйкес келсе (+) белгісін, сәйкес келмесе (-) белгісін қойыңдар.

Сөйлем	Болымды сөйлем	Болымсыз сөйлем
Бірақ оның кім екенін, қандай адам екенін Маржан білген емес.		
Сол кезден бастап оған ешкім тиіскен жоқ.		
Осы уақытқа дейін Жалғастардың қай жерде, қалай тұрғандары белгісіз.		
Құстардың саны кенеттен көбейгеннен бастап құрт-құмырскалар көзден ғайып болған.		
Күлшипа әженің жанына ешкім барып хал-жағдайын сұрамайды екен.		
Бөлмесінде ешкімге көрсетпейтін, қатты жасыратын құпия заты бар.		

А Ережедегі болымсыз сөйлемдердің 6 үлгісін пайдаланып, «Қазақтың Абайы» тақырыбына шағын эссе жазыңдар.

Ә Кім көп табады? Қазақтың тыйым сөздерін табыңдар. Ондағы етістіктерді талдаңдар.

Үлгі: Суға түкірме. Құстың ұясын бұзба және т.б.

3-тапсырма. «Абай» операсын көріп, театрдағы Абай бейнесіне сипаттама мәтін жазыңдар.

ӘЛЕМДЕГІ ЕҢ КІШКЕНТАЙ ТЕАТР

Адам бүгін театрға ертен адам болып калу үшін барады.

Робер Лепаж

1-тапсырма. Төменде берілген адамдардың пікірлерін жалғастырыңдар.

А Мәтінді оқыңдар. Автор көзқарасы мен экспрессивті-эмоционалды сөздердің рөлін талдаңдар.

Сендер әлемдегі ең үлкен театрдың Бейжің қаласында орналасқанынан хабардар шығарсыңдар. Ал әлемдегі ең кішкентай театр туралы естігендерің бар ма? Иә, ондай да театр бар екен. Нағыз өнерсүйер адам үшін оның өнер көрсететін орнының көлемі маңызды рөл атқармайды. Австрияның Филлах қаласында орналасқан әлемнің ең кішкентай театры осы сөзіміздің айғағы. Бұл театр Гиннестің рекордтар кітабына да еніп үлгерген. 8 ғана көрермен сыятын кішкентай театр «Кремль сарайы» деп аталады. Сахнасының көлемі 1,3 x 1,3 метр ғана. «Жыл сайын сахнада өзіміздің және өзге де театрлардың спектакльдерін, түрлі пьесалар мен балеттерді қоямыз. Сонымен қатар музыкалық қойылымдар мен балаларға арналған көрсетілімдер, әдеби оқулар да сахнадан түспейді», – дейді театр директоры Феликс Штрассер. Театр 2009 жылы ашылған. Ең кішкентай театрдың шымалдығын ашқан алғашқы қойылымы – Константин Паустовскийдің «Қар» шығармасының негізінде жазылған пьеса. Театр көбіне қойылымдарды славян, неміс тілдерінде қояды. Бұл ең кішкентай театрдың өзіне тән ерекшелігі болса керек.

А.Әбілхан

Ә Сұрақтарға жауап беріңдер. Мәтін бойынша 5 сұрақ құрастырыңдар.

1. Театрдың қоғамда атқаратын орны қандай деп ойлайсыңдар? Ойларыңды талқылаңдар.
2. «Театр – рухани азық» дегенді қалай түсінесіңдер?
3. Қандай театр түрлерін білесіңдер?

Б Мәтіндегі жалқы есімдерге дыбыстық талдау жасаңдар.

В Үш топқа бөлініп, мәтіннен жақты, жақсыз, жалаң, жайылма, толымды, толымсыз сөйлемдерді тауып, ережесін айтып дәлелдендер.

Етістікті және есімді сөйлемдер

Етістікті сөйлемдер деп баяндауышы дара және күрделі етістіктен болып, грамматикалық категориялармен түрлену арқылы жасалған сөйлемдерді айтамыз. Мұнда етістік түбірінің лексикалық мағыналарымен бірге етіс, рай, шақ, жақ категорияларының өзіндік қызметтері бар. Мәселен, ең алдымен кез келген сөйлемге предикативтілік пен модальдылық және интонациялық белгілер тән десек, осылардың бәрі аталған категориялар арқылы жүзеге асады және осылардың түрліше қолданыстары сөйлемдердің логика-грамматикалық құрылымдарын да түрлендіріп отырады. Мысалы: 1. Ол менімен сөйлеспейді. Ол менімен сөйлесіп тұрады. Ол менімен сөйлесер. 2. Оның менімен сөйлескісі жоқ. Оның менімен сөйлесуі керек. Оған менімен сөйлесу қажет.

Есімді сөйлемдерге баяндауышы есім сөздер болып келетін сөйлемдермен бірге атаулы сөйлемдер де жатады: ...Байдың ай мен күндей қызы болады. Аты – Ләйлі. Байдың жылқышысы болады. Аты – Сауран. Адал, қайратты ер жігіт Ләйліге ғашық... (Ә.Т.) Тау іші. Иен жайлау. Ұшқан құс, жүгірген аңнан өзге тіршілік белгісі білінбейді... (Қ.Ж.)

2-тапсырма. Топпен жұмыс. Екі топқа бөлініп, 2 минуттың ішінде 1-топ етістікті сөйлемдерді, 2-топ есімді сөйлемдерді ойдан құрап, жарыса жазып шығыңдар.

А Төменде берілген өлең жолдарынан есімді сөйлемдерді теріп алып, етістікті сөйлемдерге айналдырыңдар.

Туған тілім – тірлігімнің айғағы,
Тілім барда айтылар сыр ойдағы.
Өссе тілім, мен де бірге өсемін,
Өшсе тілім, мен де бірге өшемін.

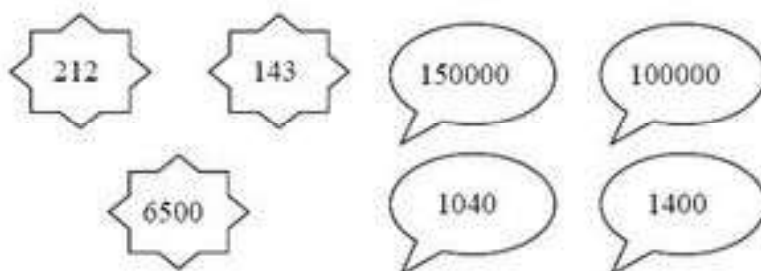
Әбділда Тәжібаев

3-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (20-аудио).

А «Сандар сөйлейді». Мәтін мазмұны бойынша сандарды сөйлетіңдер.

8-бөлім

 Ә Мәтін мазмұны бойынша тест тапсырмаларын құрастырып, жұптарыңмен ауысып тексеріңдер.

 Б Ең үлкен театр мен ең кішкентай театрды Венн диаграммасы арқылы салыстырыңдар.

 4-тапсырма. Кім көп табады? Көрсетілген сызбаға сәйкес сөйлем құраңдар.

Менің ағам қара машина, сатып алды...е..
Күз түсіп, айналамыздағы өсімдіктер сары түске боялды.
Мына төрт кешегіге қарағанда тәтті екен.
Жаңа жыл балына театрға тағуға болады.

 5-тапсырма. «Театрдан алған әсерім...» тақырыбында өз сезімдеріңді білдіріп, эссе жазыңдар.

ҚУЫРШАҚ ТЕАТРЫ

Егер театрда тек классика ғана қойыла берсе, онда театрдың өлгені.

Владимир Немирович-Данченко

 1-тапсырма. Қуыршақ театры қандай театр? Барып көрдіңдер ме? Пікірлеріңмен, қуыршақ театрына барғанда алған әсерлеріңмен бөлісіңдер.

 2-тапсырма. Мәтінді оқып, толықтырыңдар. Интернет, энциклопедия, газет-журналдар, оқулықтардан алынған деректерді дәлел ретінде қолданып, авторына сілтеме келтіріңдер.

Қуыршақ театры – қуыршақтар арқылы ойын көрсететін театрдың бір түрі. Қуыршақты актер қимылға келтіріп, оның сөзін көбінесе өзі, кейде көркемсөз оқушы айтып тұрады. Қуыршақ түріне, оны қимылға келтіру тәсіліне, сахнасына қарай қуыршақ театры бірнеше топқа жіктеледі: *киімелі* (қолға киіп ойнайтын), *сылдырмақты* (жіп немесе сым арқылы қозғалтатын), *суретке түсірілген қуыршақтармен* (қағаздағы қуыршақ кескінін экранға түсіретін) ойын көрсететін театрлар т.б.

Қазақ жеріндегі қуыршақ театры ұлттық ойындардан бастау алған. Ертеден келе жатқан «Ортеке» ойыны – осының айқын дәлелі. Ағаштан жонылып жасалған киік немесе ат мүсіншесін сылдырмақтап жіп тағып, домбыра тартқанда жіптің бір ұшын ішекті шертер саусаққа

іліп билететін болған. Тартылған күй ырғағына қарай «Ортеке» ойынын көрсеткен.

Қазақтың қуыршақ театры 1935 жылы Алматы қаласында ұйымдастырылды. 1938 жылы театрға республикалық қуыршақ театры дәрежесі берілді. Елімізде қуыршақ театрлары Ақтөбе мен Жезқазғанда (1985), Ақтауда (1981), Шымкентте (1983) және Қостанай мен Петропавлда (1992) бар.

Уикипедиядан

А Мәтіндегі әр азатжолға жеке тақырып қойындар.

Ә Мәтіннің тірек сөздерін тауып, «Мен көрген қойылым» тақырыбына диалог құрындар.

Б Баяндауышы есім сөздерден жасалған сөйлемдерге синтаксистік талдау жасаңдар.

Атаулы сөйлем

Атаулы сөйлем – бастауыш-баяндауыштық қатынастан тұрмайтын, бірақ зат есімді не есімді тіркестерді атау арқылы білдіретін, айрықша интонациямен айтылатын бір құрамды сөйлем. Атаулы сөйлем өзінен кейін айтылатын сөйлеммен байланысты болады. Істі, уақиғаны баяндамайды, тек осы шақта зат, құбылысты, заттың бейнелі қалпын, мезгілді, мекенді атап білдіреді. Мысалы: *Түн. Қыс. Ылшқынған долы дауыл (С.М.).*

Есте сақта!

Атаулы сөйлемнің өзіндік белгілері:

- атаулы сөйлемде тұрлаулы мүшеден бастауыш қана болады;
- атаулы сөйлем мезгілді, мекенді және заттың, құбылыстың атын білдіреді;
- атаулы сөйлем жазушы тіліне ықшамдық, көркемдік нәр береді, сондықтан жазушылар табиғатты, адам келбетін (портретін) немесе басқа бір затты суреттеу үшін атаулы сөйлемді жиі қолданады.

3-тапсырма. Сөйлемдерді атаулы сөйлемдерге айналдырып жазындар.

1. Мезгіл жаз еді. 2. Ай жарқырап тұрған. 3. Күн ыстық еді. 4. Дала қатты аяз еді. 5. Күн ұясына батып барады. 6. Сол адамның өзі. 7. Кеш болды.

А Кесте бойынша атаулы сөйлем құрап көріңдер.

Зат есім	Сын есім	Есімдік

8-бөлім

 Ә Төменде берілген сөйлемдерді сәйкестендіріңдер.

Атаулы сөйлем	Жүрегінде ешкімге алдырмайтын, түкпірге тыққан бір қатты беріш бар (К.Жұм.).
Жалаң сөйлем	Сабакка әзірленіп отырған оқушылар әр бөлмеден кездеседі (М.И.).
Жайылма сөйлем	Еселей тобы анырап қалды (F.Мұс.).
Жакты сөйлем	Еңбек түбі – береке.
Жаксыз сөйлем	Адал, қайратты ер жігіт Ләйліге ғашық... (Ә.Т.)
Болымды сөйлем	Ол менімен сөйлесіп тұрады.
Болымсыз сөйлем	Түннің қараңғысы-ай! (С.Мұр.)
Етістікті сөйлем	Ескіге жана өлшеуіш.
Есімді сөйлем	Мына жұмысшыларды пәледен құтқармай болмайды (Ә.Сэр.).

 Б «Қуыршақ театры және қазіргі заман» тақырыбына пайымдау эссесін жазыңдар.

 4-тапсырма. Екі топқа бөлініп, сөзжұмбақ құрастырып жарысыңдар.

К У Ы Р Ш А Қ

Т Е А Т Р Ы

«АСТАНА ОПЕРА» ТЕАТРЫ

Өнер – таусылмас азық,
Жұтамас байлық.

Мақал

 1-тапсырма. Еліміздегі қандай театрларды білесіңдер? Жалпы театрдың қандай түрлері бар?

 А Мәтінді оқып, өткен сабақ мәтінімен салыстыра талдаңдар.

«Астана Опера» – тікелей Елбасының бастамасымен бой көтерген театр. Оның құрылысы барысын ҚР-ның Президенті Н.Назарбаев жеке бақылауында ұстады.

«Астана Операның» бас сахнасының көлемі – 935 шаршы метр. Бас сахнаның ені 21 метрді, ал тереңдігі 59 метрді құрайды. Астанадағы жаңа театрдың қосымша екі бүйірлік

сахнасы бар. Театр сленгінде «жалта» деп аталатын бұл сахналар қажет кезде дайын декорацияларымен жылжи жөнеледі. Сөйтіп, қойылымдар циклінің үздіксіздігін қамтамасыз етеді. Осының арқасында «Астана Операда» ең күрделі спектакльдерді сахналау мүмкіндігі мол.

Сахна астында, 12 метр тереңдікте, «төменгі денгей», яғни автоматты басқару жүйесі бар машинарий залы бар. Оркестр шұңқыры үш тұғырнамадан тұрады. Олар әртүрлі денгейлерде орналастырылған және 120 музыкантқа есептелген.

«Астана Опера» залына 1250 көрермен сыяды. Оның партері¹ 450 көрерменге арналған. Басты зал аттың тағасына ұқсас формаға ие. «Ла Скала» сынды әлемдік үздік опера театрлары залына ұқсатып бірнеше қабат етіп жасалған, бірақ ұлттық үлгіде өрнектелген. Мұның сыртында ғимаратта 8 қосымша зал, 11 репетициялық орын-жай, 250 орындық камералық музыка залы, баспасөз залы және басқа да функционалдық бөлмелер бар.

Уикипедиядан

Ә Мәтін мазмұны бойынша сұрақтар құрастырыңдар.

Б Мәтіндегі сандарды сөйлетіп, шағын мәтін құраңдар.

Толымды, толымсыз сөйлемдер

Толымды сөйлем – ойға қатысты сөйлем мүшелерінің барлығы қатысқан сөйлем. Мысалы: *Шашубай мерген еді. Ол шиті мылтықпен кешке киік атып әкелді.*

Толымсыз сөйлем – ойға қатысты сөйлем мүшесінің біреуі түсіп қалған сөйлем түрі. Мысалы: *Қарлығаштар тағы келді. Қайта-қайта келе берді.*

Толымды сөйлемдер ғылыми әдебиет стилінде, толымсыз сөйлемдер ауызекі сөйлеу тілінде, көркем әдебиетте жиі қолданылады.

1. Екі іргелес сөйлемді бір баяндауышқа ортақтастырып айтуға болады: *Жанар біресе есікке қарайды, біресе маған қарайды.*

2. Қатар айтылған сөйлемдердің алдыңғыларында аталған мүшелерді соңғы сөйлемдерге ортақ етіп толымсыз сөйлем құрауға болады: *Ұзындығы көшедей, үш қабат көгілдір кеме. Жайықтың ортасын толтыра, езуін көпірте, еркін есіп, жайқап келеді.*

3. Сөз мағынасы ортақ толымсыз сөйлемдер сөйлеу тілі стиліне тән болатындықтан, көркем әдебиетте кейіпкерлердің өзара беттесіп сөйлесу орайындағы диалогтерде өте жиі кездеседі: *Қол алыстың аяғы қоржын шешуге әкелді. Екеуі де малдасын құрып алып, қоржындарын шешіп, қатшыққа сап аузын байлап алған қымыздарын шайқай бастады.*

– *Іш, бауырым түрікпен!*

– *Же, же, қазақ туысқаным (F.M.).*

¹ *Партер* – театр ғимараты, кинотеатр мен концерт залындағы орындық қойылған көлбеу еден.

8-бөлім

2-тапсырма. Берілген мәтіннен сөйлем түрлерін тауып, оларға талдау жасаңдар. Шығарманың мазмұнын толық баяндаңдар.

Ықылас шешесінің құшағына тығыла түсті.

– Оу, батыр, сен ата баласысың ғой! – деді Дүкен оған күле қарап.

Ықылас аң-таң, үндемеді.

– Түс көрдің бе, жаным? – деді Шәкі.

– Иә! – деп бас изеді Ықылас.

– Не көрдің, жаным?

– Бір ата...

– Ата? Е, ата не деді?

– Маған көген аласың ба? – деді.

– Көген?

– Иә.

– Е, алдын ба, жаным?

– Жоқ.

– Ол ата тағы не берді?

– Қобыз.

– Алдың ба, жаным?

– Алдым.

– Бәрекелді! Алтеке! Дүкен! Айналайын Шәкі! «Жаксы жерге жатсан, жаксы түс көресің» деген. Қазанғап тауының етегіне қонған түні бұл Ықылас батыр түсінде Қорқыт атасын көрді. Қолдай гөр, Қорқыт ата аруағы! Қобыз тәңірісі! – деді Қазы шешен мейірлі үнмен.

І.Жақанов

3-тапсырма. Перифраз тәсілін пайдаланып, сөйлемнің коммуникативтік түрлеріне өз сөздеріңмен анықтама беріңдер.

4-тапсырма. Үзінді қай шығармадан алынған? Толымсыз сөйлемдерді табыңдар. Толымсыз сөйлемдерді қатыстырып жалғастырыңдар.

– Мынау аттан түсіп жатқан кім? – деді Шұға.

Артыма жалт карасам, екі жігіт түсіп, аттарын байлап жатыр екен.

Біреуі орысшалау кінген. Тани кеттім.

– Әбдірахман ғой, – дедім.

– Әбдірахманың кім?

– Қазақбайдың баласы.

– Иә, әлгі учитель баласы ма?

– Иә.

– Жап-жас жігіт екен ғой, – деп бірер карады да, Шұға отауға кіріп кетті...

Б.Майлин

А «Коллаж» әдісі бойынша келесі тапсырмаларды орындаңдар.

1. Тақырып таңдаңдар.
2. Газет-журналдардан суреттердің қиындыларын, ватман мен желімді пайдаланыңдар.
3. Тақырыптың мазмұнын сурет арқылы сөзсіз түсіндіріңдер.

5-тапсырма. Толымсыз сөйлемдерге мысалдар келтіріп, оларды кестеге толтырыңдар.

Бастауышсыз толымсыз	
Анықтауышсыз толымсыз	
Пысықтауышсыз толымсыз	
Толықтауышсыз толымсыз	

ТЕАТР ЖАНРЛАРЫ МЕН ТҮРЛЕРІ

Театр – дайын драматургияны қойып беру емес, ондағы оқиғалардың неге олай болғаны жайында ойлану.

Тадаси Судзуки

1-тапсырма. Театр жанрлары мен түрлері туралы не білеміз? ББҮ кестесін толтырыңдар.

Білемін	Білгім келеді	Үйрендім

А Мәтінді оқыңдар. Тақырып бойынша тезистік жоспар құрыңдар.

Театрдың көптеген жанры мен түрінің бар екендігін барлығымыз білеміз. Дегенмен де сахнада көретініміз тек бірнеше түрі ғана. Мынадай түрлерін біле бермеуіміз мүмкін, солармен танысайық.

Мим – қысқа әрі тосыннан шығарылған сатиралық бағыттағы антикалық халық театрындағы комедияның бір түрі. Акробаттар мен сиқыршылардың сөзсіз қимылдары көрініс алатын бұл жанр гректер мен римдіктердің сүйікті сахналық қойылымы болған. Б.з.д. III ғасырдың аяғында халық сауығының бір түріне айналған. Кейіннен бұл жанр эзіл-ажуа ету, сынап-мінеу өнеріне айналды.

Моралите – XV–XVI ғасырларда пайда болған, кейіпкерлер әртүрлі адамгершілікті және жағымсыз қылық иелерін сомдайтын батыс-еуропалық ғибратты аллегориялық ¹ драма.

¹ *Аллегория* – әдебиетте, көркемөнерде белгілі бір идеяны, нақты ұғымды образ арқылы суреттеу әдісі.

8-бөлім

Фарс – XIX–XX ғасырларда сықақты комедияға негізделген жеңіл мазмұнды күлдіргі қойылым.

Феерия – фантастикалық қойылымға негізделген әсерлі қойылатын театр жанрының бір түрі.

Флаки – Ежелгі Грекиядағы халықтық театрлық қойылым. Құдайлар мен батырлардың қызықты бастан кешкен оқиғаларын сахналайтын шағын импровизациялық әзілді қойылым.

Водевиль – ән шумақтарымен және би қимылдарымен қойылатын комедиялық пьеса әрі драмалық өнер түрі.

Оперетта – музыкасыз диалогке құрылған жеке музыкалық театрлық қойылым. Оперетта күлдіргі сюжетпен жазылады да, операдан шағын болады. Опереттада жеңіл әрі танымал мінез-құлық көрініс табады.

Фьяба – Карло Гоцци құрған италиялық театр мен драматургия саласына ортақ жанр. Фьяба диалектикалық суырыпсалмалық оқиға негізінде жазылатын трагикомедиялық әңгіме.

massaget.kz сайтынан

Ә Театр жанрлары мен түрлеріне «Кластер» әдісі арқылы топтастыру жасаңдар.

Б Мәтіннен ілгерінді, кейінді ықпалдарды табыңдар.

В Эпиграф пен мәтін мазмұнын пайдалана отырып, «Театрдың тәрбиелік мәні» тақырыбында әңгіме жүргізіндер.

2-тапсырма. Есіңе түсір!

- Жай сөйлем құрамы мен құрылысына қарай бірнеше түрге бөлінеді. Сөйлемде тұрлаусыз мүшелердің болу, болмауына қарай жалаң сөйлем және жайылма сөйлем болып бөлінеді.

- Сөйлемде бастауыштың болу, болмауына қарай жақты сөйлем, жақсыз сөйлем болып бөлінеді.

- Болымды сөйлем – объективті болмыстың, ойлаған ойдың, іс-әрекеттің орындалғанын не орындалатынын хабарлайтын сөйлем.

- Болымсыз сөйлем – объективті болмыстың, ойлаған ойдың, іс-әрекеттің болмайтынын, орындалмағанын хабарлайтын сөйлем.

- Етістікті сөйлемдер деп баяндауышы дара және күрделі етістіктен болып, грамматикалық категориялармен түрлену арқылы жасалған сөйлемдерді айтамыз.

- Есімді сөйлемдерге баяндауышы есім сөздер болып келетін сөйлемдермен бірге атаулы сөйлемдер де жатқызылады.

- Атаулы сөйлем – ойды білдірмей, тек соған байланысты заттың, құбылыстың, мезгілдің, мекеннің аты аталып көрсетілетін жай сөйлемнің ерекше түрі.

3-тапсырма. Өлеңдегі жай сөйлем түрлерін ажыратындар. Оларға синтаксистік талдау жасаңдар.

Жігіттер өнер үйрен заманында,
Теңшілдік түгелімен өз қолында.
Түрлендір шаруанды, түс жарысқа,
Талабың алға басып тұрғаныңда.

Қарсы тұр жан аямай тап жауына,
Алданба залымдардың арбауына.
Танысып күнделікпен, өнер үйрен,
Тез тырыс ұлы еңбектен қалмауыңа.

Иса Байзақов

Өзіңді тексер!

- Сөйлемнен баяндауыш қызметін атқарып тұрған сын есімді белгілеңдер.
Сен бір артық көркемсің .
а) сен; ә) бір; б) артық; в) жоқ; г) көркемсің.
- Есімді сөз тіркесін көрсетіндер.
а) біліміне таңғалды; б) кеше келді; г) көп ойланды.
ә) әнді тыңдады; в) бесінші сынып;
- Лепті сөйлемді анықтаңдар.
а) Па! Шіркіннің сөзі! в) Қандай айғақ таптыңыз?
ә) Мынау қоян жепті ғой. г) Ертең қызық болады.
б) Не күдігіңіз бар еді?
- Бұйрықты сөйлемді көрсетіндер.
а) Алатаудың көркін айтсаңшы, шіркін!
ә) Ауылға акындар келді.
б) Мен шебер бола алар ма екенмін?
в) Осы жағдай сенің де есінде болсын.
г) Мәселесі шешілді.
- Сұраулы сөйлемді көрсетіндер.
а) Осының бәрі рас.
ә) Беу, шіркін, таудың күйі, тастың күйі!
б) Адамнан мықты не бар екен?
в) Бала қарсы айтуға сөз таба алмады.
г) Оралым менің, Оралым.
- Айтылу түрлеріне қарай сөйлемдердің неше түрге бөлінетінін анықтаңдар.
а) 1; ә) 2; б) 3; в) 4; г) 5.
- Хабарлы сөйлемнің ерекшелігін белгілеңдер.
а) іс-әрекеттің белгілі бір шақта жүзеге асатындығын білдіреді;
ә) жетек сұрақтар арқылы жасалған сөйлем;

8-бөлім

- б) ерекше эмоциямен айтылатын сөйлем;
 в) көңіл күйді білдіретін сөйлем;
 г) бұйрық не шартты райға *-шы/-ші* жұрнағының жалғануы арқылы жасалған сөйлем.
8. *-ақ, -ай, -ау, -ой* шылауларының қатысымен жасалатын сөйлем түрін анықтаңдар.
 а) хабарлы сөйлем; б) лепті сөйлем; г) сұраулы сөйлем.
 ә) бұйрықты сөйлем; в) жай сөйлем;
9. *Ма, ме, ба, бе, па, пе* шылауларының қатысуымен жасалатын сөйлемді атаңдар.
 а) хабарлы сөйлем; б) лепті сөйлем; г) сұраулы сөйлем.
 ә) бұйрықты сөйлем; в) жай сөйлем;
10. Жақсыз сөйлемді табыңдар.
 а) Нарықтық экономикаға бет бұрдық.
 ә) Елімізде көптеген кәсіпорындар пайда болды.
 б) Кәсіпкерлік жылдам дамыды.
 в) Демократиялық істерді жүзеге асырамыз.
 г) Бұл жерде суға түсуге болмайды.
11. Жалаң сөйлемді белгілендер.
 а) Мен мектепке тез жиналдым.
 ә) Күн шықты.
 б) Кәсіпорын жұмысын бастады.
 в) Мұғалім балаларды мектепке кіргізді.
 г) Жана мектеп маған өте ұнады.
12. Жайылма сөйлемді анықтаңдар.
 а) Уақыт жоқ. в) Денсаулық керек.
 ә) Күн шықты. г) Уақыт бітті.
 б) Мен мектепке тез жиналдым.
13. Тұрлаусыз мүшелердің болу-болмауына қарай жай сөйлемдердің бөлінуін көрсетіндер.
 а) жақты, жақсыз; в) жалаң, жайылма;
 ә) атаулы; г) жай, құрмалас.
 б) болымды, болымсыз;
14. Жалаң сөйлемді көрсетіндер.
 а) Халық бар жерде тіл де бар.
 ә) Еліміз Елтаңбасымен еңселі.
 б) Зерттеулер басталды.
 в) Елдіктің белгісі іспетті.
 г) Ақылды қария – ағып жатқан дария.
15. Болымсыз етістіктің жұрнағын белгілендер.
 а) *-шы, -ші*; в) *-ма, -ме*;
 ә) *-нікі, -дікі*; г) *-лық, -лік*.
 б) *-ған, -ген*;

ПУНКТУАЦИЯ

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ ЖӘНЕ ЭКОТУРИЗМ

ТУРИЗМ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Жиһангерлік – ең ұлы әрі маңызды ғылым, ол өзімізді қайта тануға көмектеседі.
Альбер Камю

1-тапсырма. «Туризм» тақырыбында шағын көрініс қойыңдар. Мысалы, әуежайдағы немесе туристік агенттіктегі көрініс т.б.

А Мәтінді оқып, оқылым стратегияларын қолданыңдар: комментарий жазыңдар, іріктеп оқыңдар, талдап оқыңдар.

Адамзат тарихында саяхаттау сауданы дамыту, жаңа жерлерді жаулап алу және игеру, ресурстарды іздеу мақсатымен пайда болды. Саяхат – адамдардың кеңістіктегі қозғалысы. Туризм – саяхаттың бір түрі.

Қазақстан Республикасының туристік қызмет туралы заңында берілген анықтама бойынша: «Туризм – жекетұлғалардың ұзақтығы жиырма төрт сағаттан бір жылға дейін не жиырма төрт сағаттан аз, бірақ уақытша болған елде (жерде) ақы төлейтін қызметпен байланысты емес мақсатта түнеп өтетін саяхаты».

Күрделі әлеуметтік-экономикалық сала болғандықтан, туризм көптеген сыртқы фактор әсеріне тәуелді. Бұл факторлардың туризм дамуына тигізетін әсері күші жағынан әрі ұзақтығы жағынан әртүрлі болып табылады. Сондықтан табысты туристік қызметті ұйымдастыру үшін осы факторларды есепке алған жөн. Туризмге әсерін тигізетін факторлар екі түрге бөлінеді:

- сыртқы (экзогенді);
- ішкі (эндогенді).

Сыртқы факторлар туризм саласына қоғамдық өмірдегі өзгерістермен және туризм жүйесінің элементтеріне әртүрлі мәнмен әсер етеді.

Туризм дамуына әсерін тигізетін маңызды сыртқы факторларға мыналар жатады:

- табиғи-географиялық;
- демографиялық¹;
- мәдени-тарихи;
- саяси-құқықтық;
- экономикалық;
- технологиялық;
- әлеуметтік;
- экологиялық.

«Туризм экономикасы» оқу құралынан

Ә Мәтіндегі негізгі ойды анықтап, мәтіннің қай стильде жазылғандығын дәлелдендер.

¹ Демография – халықтың санын, құрамын, өсу не кему динамикасын қоғамдық-тарихи жағдайлармен байланыстырып зерттейтін әлеуметтік ғылым саласы.

Б Туризмге әсер ететін сыртқы факторлардың әрқайсысына іздене отырып, толығырақ тоқталыңдар.

В Төмендегі сөздерге дыбыстық талдау жасаңдар. Сөздіктерді пайдаланып анықтама беріңдер.

Туризм, саяхат, заң, экономика, факторлар, демография.

Тыныс белгілерінің қабаттасып қолданылуы

Тыныс белгілерінің қабаттасып келетін орындары

1. Бір сөйлемде екі жақша да кейде қабаттасып келеді: *Оның астындағы жарау көк биесі, қолындағы тобылғы сапты бұзаутіс қамшысы, қызылқайың сойылы, желқом сияқты («желқом» деп қапталында (бір нәрсенің жанын «қаптал» дейді) қалың киізі бар тоқымсыз салынған ерді айтады) жыртылған киіз тоқымы, кішкентай ері, ұзын қайыс қанжығалары, жіңішке темір үзеңгісі, өрген жүгені, қара қыл шылбыры – бәрі біріне-бірі үйлесімді еді (С.М.).*

2. Кейде сызықша қойылуға тиісті жерге сұрау, леп белгісі, көп нүкте, нүкте, үтір қойылуға тиіс болса, сызықша да олармен бірге қабаттасып қойыла береді. Сызықша осы белгілерден соң ғана қойылады:

Егоров маған:

– Бізге қарай тез шегініңдер. Қоршауда қаласыңдар, – деді (Ә.Ә.).

3. Тырнақша алдында қойылған сұрау, леп я көп нүкте, қос нүкте сияқты тыныс белгілері тырнақшаның жабылатын екінші сыңары соңынан қойылмайды, тырнақшаның алдыңғы сыңарының алдынан ғана қойылады: *«Сен әрі суық, әрі қатты мұқтаждық көрген кезімізде туып едің», – деуші еді (С.Қ.).*

4. Сөйлем мен сөйлемнің не сөйлем мүшелерінің арасында жақша тұрса, жақшаның алдыңғы сыңарынан соң қойылуға тиісті үтір ол жерге қойылмайды. Ол жақшаның екінші сыңарының сыртынан қойылады: *Ғимади ағайыңыз алма ағашы химиялық тыңайтқышсыз-ақ өсуге тиісті деп ойлайды (бұрын өсуші еді ғой), екеуі тағы да айқайласып қалады.*

5. Ремарка¹ алдындағы сөйлемнен кейінгі қойылуға тиісті нүкте ол жерге қойылмай, ремаркадан соң қойылады. Ремаркадан бұрынғы сөйлем хабарлы болса, ремарканы қоршаған жақшаның алдынан нүкте қойылады да, ремаркадан кейін қойылмайды: *Айдар. Абай аға, рас, жаңағыдай күйініш айтқанша, өзімді қалжың етсеңіз де, осындай әзіліңізді айтсаңыз екен! (Күлкі.) (М.Ә.)*

6. Нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, көп нүктелер жақшаның алдыңғы сыңары алдынан қойыла береді: *Қанікей. Мес, жоғалт мынаның көзін... (Мес тез жүретін адам еді.)*

Есте сақта!

Сөйлемдегі сөздердің белгілі орындары болса, тыныс белгілерінің де сөйлем ішінде тиісті орны бар. Олай болса, тыныс белгілерін қалай болса солай қабаттастырып қоя беруге болмайды.

¹ Ремарка – француз сөзі. Ол белгілі бір пікірге берілетін қосымша түсінікті көрсетеді.

9-бөлім

Г Мәтіннен тыныс белгілері қабаттаса қолданылған сөйлемдерді табыңдар.

2-тапсырма. Тыныс белгілерінің қабаттаса қойылуының әр түріне сөйлемдер құраңдар.

А Тыныс белгілерінің қабаттаса қойылуының әр түріне көркем әдебиеттерден мысалдар табыңдар.

Ә Өздеріңнің қатты қуанған кездеріңді еске түсіріп, сол әсерлеріңді тиісті тыныс белгілерін қоя отырып, жазбаша түрде суреттеңдер.

Керек дерек!

Пунктуация – бір нәрсені жазғанда, оқығанда, айтқанда ойды басқаға түсіндіру үшін қолданылатын тыныс белгілері ережелерінің жынтығы. Пунктуация – тыныс белгілері туралы ілім, ол айтылмақшы ойды екіұшты етпей, дәл, түсінікті де тиянақты етіп білдіру үшін қолданылады. Бұл – тыныс белгілерінің негізгі қызметі. Тыныс белгілері сөйлемдерді немесе сөздер тобын айтқанда, оқығанда, ауызекі тілде болатын кідірісті де, дауыстың қалай құбылуын да білдіреді. Бұл – тыныс белгілерінің қосымша, көмекші қызметі. Жазба тілде де, ауызекі тілде де тыныс белгілерінің үлкен маңызы бар. Тыныс белгілері мүлдем қойылмаған сөйлемді немесе мәтінді оқу да, оның мағынасын түсіну де қиын. Сөйлемнің немесе мәтіннің тыныс белгілері дұрыс қойылмаса, ондағы айтылған ой да дұрыс ұғылмайды.

*«Қазақ пунктуациясының теориялық және практикалық мәселелері»
оқу-әдістемелік кешенінен*

3-тапсырма. Тыныс белгілеріне бір-бір мысалдан келтіріңдер.

А Төмендегі өлеңді оқыңдар. Сұрақ пен жауапты диалог түрінде тиісті тыныс белгілерін қойып, көшіріп жазыңдар.

Қасқыр қайда барасың қой қырғалы барамын
Түлкі қайда барасың тауық іздеп барамын
Маймыл қайда барасың сауық іздеп барамын
Аю қайда барасың бал тапқалы барамын

К.Мырза Әлі

Ә Тіліміздегі тыныс белгілерінің маңыздылығын 3 сөйлеммен түйіндеңдер.

4-тапсырма. Өлеңдегі қабаттасып келген тыныс белгілерінің қойылу мәнін түсіндіріп, дауыс ырғағымен оқыңдар.

Айналайын Ақжайық,
Ат салмай өтер күн қайда?!
Еңсесі биік боз орда
Еңкейе кірер күн қайда?!

Қара бұлан терісін
Етік қылар күн қайда?!
Күдеріден бау тағып,
Кіреуке кнер күн қайда?!

ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ҚАБАТТАСЫП ҚОЛДАНЫЛУЫ

Күмбір, күмбір кісінетіп,
Күреңді мінер күн қайда?!
Толғамалы ақ балта
Толғап ұстар күн қайда?!
Алты құлаш ақ найза

Ұсынып шаншар күн қайда?!
Садақ толған сайгез оқ
Масағынан өткеріп,
Басын қолға жеткеріп,
Созып тартар күн қайда?!

Доспамбет жырау

A Өлеңнен таныс емес сөздерді теріп жазыңдар. Түсіндірме сөздікке жүгініп, мағынасына талдау жасаңдар.

Ә «Бүгінгі сабақ» атты тақырыпқа тыныс белгілері қабаттасып қолданылатындай диалог құрастырыңдар.

5-тапсырма. «XXI ғасыр – туризм ғасыры» бағытымен саяхатқа шығыңдар.

ҚАЗАҚ – ҚОНАҚЖАЙ ХАЛЫҚ

Қонақ асына емес, қабақ-қасына қарайды.

Махат

1-тапсырма. Қадыр Мырза Әлінің «Қазақтарды шетелдік қонақтарға таныстыру» өлеңін тауып, талдаңдар. Қазақ халқының қонақжайлылығын суреттейтін басқа да ақын-жазушылардың шығармаларын табыңдар.

A Мәтінмен танысыңдар. Мәтіннен алынған үзінділерге сүйене отырып көтерілген мәселені болжаңдар.

Қонақ қабылдау дәстүрі

Қазақ отбасына ерекше тән абзал қасиеттің бірі – ежелден келе жатқан қонақжайлылық. Қандай жағдай болса да құдайы қонақпын деп келген адамды жылы **шыраймен** қарсы алып, шамасы келгенше сый-құрметін көрсетіп **аттандыру әркімнің** парызы. Қонақ болу үшін оның таныс болуы шарт емес. Әрбір жолаушы кез келген қазақ үйінде **қонақасыны** «бөлінбеген еншім» деп талап етуге еркі болған.

Қазақ «Қырықтың бірі – Қыдыр» дейді. Мұнысы қонақты қума, оның шарапаты тиеді, бірінен болмаса, екіншісінен күт¹ келеді деп **есептегендіктен** болса керек.

Қазақ отбасында балалар жастайынан қонақжайлылыққа тәрбиеленеді. Өйткені халық дәстүрі бойынша қонақасы берілген соң, қонақтан әңгіме сұрайды, өнерлі болса ән салғызып, күй тартқызады, ертегі-қиссалар **айтқызады**. Қонақ **әңгімесіне** балалар әрқашан құмар болады. «Адам болар бала қонаққа үйір» деп те қазақ тегін айтпаған. Өйткені әр қонақтан естіген жаңалықтарын есіне сақтай білген жастың өмірді білуі, түсінуі кеңейіп, дүниеге көзқарасы қалыптасады. Көптеген

¹ Күт – береке, байлық.

9-бөлім

накыл сөздерді, пайдалы кеңестерді үйренумен бірге жаманшылықтан жиренуге де үйретеді. Олай болса, **қонақжайлылықтың** тәрбиелік мәні де аз болмаған.

Х.Аргынбаев

Ә Мәтін мазмұны бойынша төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Бұрын-соңды «құдайы қонақ» дегенді естігендерің бар ма? Қонақтың тағы қандай түрлерін білесіңдер?
2. Қонакасы дегеніміз не?
3. «Қырықтың бірі – Қыдыр» дегенді қалай түсінесіңдер?
4. Қонақжайлылықтың тәрбиелік мәні туралы айтыңдар.
5. Қонақ, қонақты күту туралы тағы қандай мақал-мәтелдер мен накыл сөздерді, ырымдарды білесіңдер?

Б Қарамен жазылған сөздерге морфологиялық талдау жасаңдар.

Сұрау, леп белгілерінің қатар қойылуы

Мағыналық бөлікті танытып, тыныс белгілерін қоюды қажет ететін белгілер:
а) морфологиялық (демеулік шылаулар, одағай, сұрау есімдіктері, рай тұлғалары);

ә) синтаксистік (предикаттық қатынас саны, бірыңғай мүше, қыстырма, айқындауыш, қаратпа);

б) дауыс ырғағы (баяндау, қуаныш, реніш, шақыру, бұйыру, тілек, өтініш т.б.).

Есте сақта!

Сұраулы сөйлем лептік интонациямен айтылғанда сұрау белгісі (?) мен леп белгісі (!) қатар қойылады. Мысалы: *Ойбай-ау, өмір бойы аңсап күткеніміз осы аттанан емес пе еді?!*

2-тапсырма. Қажетті тыныс белгілерін қойып, көшіріп жазыңдар.

1. Қадірің өтті ау Әз Тәукем Қара бұқара бас ұрған билерге қасынан орын берген ханды халқы төбесіне көтеретінін сенен кейінгілер зерделей алмады ау (Е.Ә.)

2. *Оспанов* . Көп әрине Қазақ тілінің бүгінгі тексерілуі мектеп грамматикасының ғана көлемінде ғой

Сабыр . Не дейсің ой Мынаның кеудесі қалай Парсы орыс тілдері ғана ғылым дейсің ғой

Оспанов . Әрине Олар ғылыми тексерілген

Сабыр . Мынау ше (М.Ә.)

3. *Алма* . Жәкемді жеңе алмағанда бүкіл колхозды ауданды жеңу оңай ма

Жомарт . Тіпті болмаса жөнімді табармын

Алма . Не дейсің

Жамарт . Аудан көп Қала колхоз көп Біріне жарамаса біріне жарар жоспарым Кетем (F.M.)

А Мақал-мәтелдерді аяқтаңдар.

Қонақ келсе,

Қонаққа кел демек бар,

Қонақ аз отырып,

Бұрынғы қонақ соңғы қонаққа

Асына тойғызбасаң да,

Сыпайы қонақ сыйынды жейді,

Қонақ бір күн конса – күт,

3-тапсырма. Мәтінді дауыс ырғағымен рөлге бөліп оқып, тыныс белгілерінің қойылу себебін анықтаңдар.

Қадыржан . Сәлеметсіз бе, Қасеке.

Қасболат . Иә, озат шопан, сен мұнда неғып жүрсің?

Қаламұш . Қоспан ағам отарымен ығып кетті. Өзіміз іздеп таба алмай қойдық.

Қасболат . Қоспан? Енді Қоспанның жоғалғаны ма?

Құмар . Рас айтасыңдар ма? Құрттыңдар ғой мені...

Қадыржан . Рас, Құмар аға.

Құмар . Апырым-ай, басқа біреу болса бір сәрі. Қоспанның мұнысы қалай?

Қасболат . Иә, иә. Жөн-жосықты білетін тәжірибелі-ақ қойшы еді. Біз өзіне үлкен сенім артып жүрсек...

Құмар . Тіптен бар-ау, бала емес, шаға емес. Алды-артын ойламай ма? Осындай да аккөздік бола ма екен?!

Қаламұш . Сонда немене, ағам еріккеннен айдап кетіп пе қойларын?!

Құмар . Күн райына қарап абай болмағаны.

Қаламұш . Сонда абай болғанда қайтеді? Қораның маңын тақырлап болған жоқпыз ба? Үюлі тұрған пішен болса, қойларын күрт-күрт күйсетіп үйде отыруды білмейді дейсің бе ағам?!

Т.Ахтанов

А Мәтіннен шылауларды табыңдар. Мағыналық түрлеріне қарай ажыратыңдар.

Ә Леп белгісі мен сұрау белгісі қабаттаса келетіндей диалог құрыңдар. Құрған диалогтерінің тыныс белгілерінің қойылу себебін анықтаңдар.

Б Ребусты шешіңдер. Шыққан сөзбен сұрау белгісі мен леп белгісі қатар қойылатын сөйлем құраңдар.

10

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Жолаушыны сусындатпай тұрып,
бұйымтайыи сұрама.

Мақат

1-тапсырма. Қазақстандағы туризм тарихынан қандай хабарларың бар? Қазақстан туризмі неден бастау алады деп ойлайсыңдар? Ойларыңмен бөлісіңдер.

А Мәтінді оқыңдар. Перифраздың түрлі тәсілдерін қолдана отырып, мәтін бойынша сұрақтар құрастырыңдар.

Қазақстандағы алғашқы туристік ұйымдар ХХ ғасырдың 20–30-жылдары пайда болды. 1929 жылы Алматы қаласында республикада алғашқы ашылған оқу орны – Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының дене дайындығы кафедрасының бастамасымен ел аумағы бойынша жорықтар ұйымдастырыла бастады. Бұл жорықтарға шаңғы, тау, жаяу туризм бойынша шықты. Шаңғы туризмі бойынша Іле Алатауы және оның етегімен, Қырғыз Алатауы етегімен Бурное селосына дейін, Жамбыл облысының Жуалы ауданының орталығына жорықтар ұйымдастырылды. Бұл жорықтарды ұйымдастырушылар тау туризмінің және альпинизмнің мамандары болды (Г.И.Белоглазов, В.Зимин және т.б.). Жаяу туризм бойынша жорықтар Іле Алатауы арқылы Қырғызстан аумағына бағытталды (Сонгкөл, Нарын, Буам шатқалы, Көкшетау және т.б.). Мұндай жорықтарға институт студенттері де қатысты. Жорықтар 1941 жылға дейін жалғасып тұрды. Кейінірек, 60-жылдары, Алматы Денешынықтыру институтынан туризм (спорт ретіндегі) кафедрасы ашылды және 1950 жылдардан бастап республика бойынша республикалық, облыстық, қалалық туристік кеңестер, комитеттер, оқушылар стансылары жұмыс істей бастады. 1968 жылдары алғашқы шетелдік туристер қабылданды.

Қазақстан өз тәуелсіздігін алған соң, Туризм, жастар ісі және спорт министрлігі құрылды. Алматы мемлекеттік Абай атындағы университетінің география-экология факультетінде республика, тіпті ТМД көлемінде алғашқылардың бірі болып туризм мамандығы және кафедрасы ашылды.

«Туризм және өлкетану негіздері» оқу құралынан

Ә Мәтіндегі тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Б Сандар сөйлейді.

1929

1941

1950

1968

20–30

В Мәтіннен күрделі-құрама атауларды табыңдар. Оларды қолдана отырып, мәтін бойынша 5 сұрақ құрастырыңдар.

Г Мәтіндегі жалқы есімдерді құрылымына қарай төмендегі кестеге орналастырыңдар.

Дара жалқы есімдер	Күрделі жалқы есімдер

Көп нүктенің басқа тыныс белгілерімен қабаттасуы

Ой аяқталмай, үзіліп қалған жағдайда оның бірінші бөлігі сұрау белгілі мағыналы болса, алдымен сұрау белгісі, одан кейін көп нүкте қатар қойылады (?..): *Ауа райын көрдің бе?..*

Көңіл күйін білдіретін сөйлемдердегі ой аяқталмай, кілт үзілсе, тыныс белгілері қатар қойылады (!..): *Несі бар, көмектес!.. Ақылдысын мұның!.. Қолмен жаудырар ма едің жауынды!.. Жер!.. Шіркін, Жер-Ананың қадірін кім біледі!.. Қызыл сөзге салынба, балақай!.. (З.Ш.)*

Есте сақта!

Ойдың аяқталмай қалғандығын білдіретін сөйлемдерде үтір, тырнақша, сызықша көп нүктеден кейін қойылады.

2-тапсырма. Берілген сөйлемдерден көп нүктенің қалып кеткен жерлерін табыңдар. Қойылу себебін түсіндіріңдер.

1. Міне, сол Орақ Ұлтуғанға **ғашық** болып хат жазып еді бір кезде. Хатты, сірә, жолдас **жігіттерінің** біреуі жазып берсе керек, өйткені «Алтыннан ардақты, күмістен салмақты, жақсы құрбымыз Ұлтуғанға» деп бастап, онан әрі **өлеңдетіп** әкетіпті. Тіпті Орақ айта алады, Орақ құрастыра алады дейтін сөздер емес (С.Мұр.). 2. – О, қасқанның жатысын-ай! – деп, тап өзіме ұқсаған екі бала мені аяқтарымен бүйірге түртіп тұрғандарын бір андағандай болып ем, көзімді ашуға дәрменім жетпеді. Ар жағын **білмеймін**, тас болып катып қалсам керек... (F.M.) 3. Мен сорлыны жер соқтырып кеттің-ау сен мүлде. Тірі болсам, туған жерді бір көрсетем деуші едім. Ол күнге Құдай жеткізбеді ғой. **Қайтейін!** (Қ.Ж.)

А Қарамен жазылған сөздерге фонетикалық талдау жасаңдар.

Ә Тірек сөздерді пайдаланып, ой аяқталмаған жағдайда қабаттасып қойылатын тыныс белгілері қатысқан сөйлемдер құраңдар.

Қазақстан қонақтар тарих шетелдіктер
туған жер туристер болашақ туризм

Б Мұқағали Мақатаев өлеңдерінен үзінділердің қалып кеткен сөздерін толықтырып, тиісті тыныс белгілерін қойыңдар.

1. Сен _____ білесің бе білесің бе
Жаралмаған жан екем күресуге
Жылай жүріп өтірік күлесің де

- Жүресің де қоясың жүресің де
 _____ итеріп кеудемнен бірі шалып
 Тастағысы келеді күресіңге
 Фаризажан сен _____ білесің бе
2. Мынау шалқар
 _____ салқар заманда
 Ақылы жоқ адам сірә адам ба
 Түстен кейін маңырады ақсақ қой
 Түстен _____ ақыл кірді жаманға
3. Баяғыдай
 Бәрі де баяғыдай
 Баяғыдай кілемін жаяды май
 Енді _____ қырықтың қылығын бер
 Ақылын бер арын бер ая Құдай
4. О Жастық
 Сен өлгенде мен өлемін
 _____ мен қиылған бір бөренемін
 Көнеремін білемін көнеремін
 Көгере бер мәңгілік _____ өленім

Керекті сөздер: бірі, мені, мынау, соны, маған, кейін, сен, сенсіз.

В Өлең жолдарынан қабаттаса қойылған тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Г Өлең жолдарынан қаратпа сөздерді тауып, қаратпа сөздердің емлесін еске түсіріңдер.

3-тапсырма. Үлгі бойынша мысалдар табыңдар.

?.. !.. ..! ...» ...)

4-тапсырма. «Қазақстандық туристік агенттік сіздерді шақырады» деген тақырыпқа еліміздің көрікті жерлеріне туристерді шақыру үшін жарнама дайындаңдар. Ең үздік жарнаманы анықтаңдар.

ТУРИСТІК РЕСУРСТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖІКТЕЛІМІ

Қыдырлы қонақ қыдырып келер,
 Қыдыры артынан шұбырып келер.

Мақал

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар. Мәтін құрылымын сақтай отырып, мәтіндегі деректердің маңызды тұстарын анықтаңдар.

Туристік ресурстар дегеніміз – белгілі бір аумақтағы туризмді қалыптастырып, дамытуға мүмкіндік беретін *табиғи*, *тарихи-мәдени* және *әлеуметтік-экономикалық* нысандардың жиынтығы.

Бірінші топқа көрікті табиғи орындар, рекреациялық¹ орындар, тарихи-мәдени және табиғи (табиғат ескерткіштері) экскурсиялық нысандар, климаттық көрсеткіштер (температура, радиация), теңіз, көл және мұхит жағаларының болуы мен олардың адамдардың демалысы үшін жарамдылығы жатады. Рекреациялық ресурстарға табиғат компоненттері: климат жағдайы, жер бедері, минералды және термалды бұлақтар, өсімдік жамылғысы жатады.

Туристік ресурстардың әлеуметтік-экономикалық тобына белгілі бір аумақтардағы туризмді материалдық-техникалық жағынан қамтамасыз етуге бағытталған курорттар, туристік базалар, пансионаттар, демалыс үйлері, шипажайлар, қонақүйлер, тамақтану орындары, қосымша туристік инфрақұрылым – арнайы дүкендер, байланыс бөлімшелері, емдеу мекемелері, ойын-сауық, сауықтыру (стадиондар, спорт сарайлары, бассейндер және т.б.) және спорт орындары жатады. Бұл топқа сондай-ақ қаражат және еңбек ресурстары да тиесілі. Әр халықтың ұлттық ерекшеліктері (тұрғын үй жағдайы, ұлттық тағамдары мен киімі, кәсібі, қолөнері, музыка мен фольклор, ұлттық ойындар) мен салт-сана, әдет-ғұрыптарын, ұлттық мейрамдарды осы екінші топқа енгізуге болады.

«Туризм және өлкетану негіздері» оқу құралынан

А Мәтін мазмұны бойынша төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Туристік ресурстар дегеніміз не?
2. Туристік ресурстар неше топқа бөлінеді?
3. Табиғи, тарихи-мәдени туристік ресурстарға нелер жатады?
4. Туристік ресурстардың әлеуметтік-экономикалық тобына нелер жатады?
5. Әр халықтың ұлттық ерекшеліктерінің туризмге қандай қатысы бар деп ойлайсындар?
6. Қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері туралы баяндаңдар.

Ә Шетелдік саяхатшыларға Қазақстанның қандай өлкелері мен демалыс кешендерін таныстырар едіңдер? Осы жағдаятты пайдаланып әңгіме-диалог құрыңдар.

Б Қазақстанның қай өңіріне экскурсияға барғыларың келеді және неге? Пікірлеріңмен бөлісіндер.

В Мәтіннен кірме сөздер мен терминдерді табыңдар. Сөздіктің көмегімен олардың мағынасын ашыңдар.

Г Мәтіннен ілік септігіндегі сөздерді теріп жазыңдар. Олардың қандай сөйлем мүшесінің қызметін атқарып тұрғанын түсіндіріңдер.

¹ *Рекреация* – адамдардың демалуы мен емделуін қамтамасыз ету арқылы олардың рухани және дене күшін нығайтуына мүмкіндік беретін жағдайлар.

Жалғаулықсыз қарсылықты салаластың тыныс белгілері

Жалғаулықсыз қарсылықты салаластың арасына үтір мен сызықша қойылады. Мысалы: *Сен дайын ереже ұсынасың, – менің оған көңімі келмейді. Аудан есікті кең ашты, – алғашқы бетте-ақ Жомарт аудан басшыларының кейбіреуінің көңіліне ылғал салды (Ғ.Мұст.).*

Есте сақта!

Қарсылықты салалас сөйлемдердің сыңарлары қарсы мағынада келеді. Бұлардың сыңарлары бір-біріне қарсы, қайшы келетін оқиғаларды баяндайды.

2-тапсырма. Берілген сөйлемдерді жалғаулықсыз қарсылықты салалас болатындай етіп аяқтаңдар.

1. Теңіз тынышталды 2. Жаз ортасы болып қалды 3. Әлия сабаққа бармады 4. Бұрын бай еді

А Берілген сөздерді қатыстырып, жалғаулықсыз қарсылықты салалас сөйлем құраңдар.

Спорт сарайлары, саяхат, ұлттық киім, халық.

3-тапсырма. Сөйлемдердің тыныс белгілерін дұрыс қойып, көшіріп жазыңдар. Қарсылықты салалас құрмалас сөйлемдерді табыңдар.

1. Мәмбет екінші рет тағы атайын деп еді мылтығының шаппасы жүрмей тұрып алды (ІЖ). 2. Жазғы күннің ыстығы қайтып кеш батуға тақалған (МӘ). 3. Құдық басындағы жиынға екі-үш ауылдың күндегі жиылатын еркектерінің бәрі жылса да бастық сияктанып отыратын Ысмайыл ақсақал бүгін келген жоқ (МӘ). 4. Салт аттылар мен ат шана өтіп кетті бірақ Әбдірахман терезеге сүйеніп ұзақ тұрды (Х.Ес.). 5. Сөз бергенге ерме бөз бергенге ер (мақал).

А Сөйлемдерге синтаксистік-кешенді талдау жасаңдар.

4-тапсырма. Қазақтың әйгілі әні «Сарыжайлауды» тауып, тыңдаңдар. Әннің мазмұнын өз сөздеріңмен қағазға түсіріңдер.

5-тапсырма. Жаңылтпаштарды жаңылмай айтыңдар.

1. Ағасы қарындасын іздеп жүр, Қарындасы қарындасын іздеп жүр. Ағасына қарындасы керек, Қарындасына қарындасы керек.	2. Көк аспанда жұлдыз бар, Мөлдір суда құндыз бар. Жұлдыз түнде жылтырар, Құндыз түнде жылтырар.
---	---

3. Қарамайлы қарағайды
Кесейін бе, кеспейін бе?
Қазықтағы қара тайды
Шешейін бе, шешпейін бе?
4. Арқада алты арқар бар,
Қырқада қырық арқар бар.
Қырық арқарда ақ арқар бар,
Алты арқарда марка арқар бар.

А Қазақ тіліндегі дыбыс үндестігінің түрлерін еске түсіріңдер. Жаңылтпаштан сөз ішіндегі немесе сөз аралығындағы ықпалдарды табыңдар.

ТУРИЗМ ЖӘНЕ ТАБИҒАТТЫ ҚОРҒАУ

Біз табиғаттың өзін қайта түлететін ұрпақпыз. Жер, су, ауа – адам баласының ұрпағынан-ұрпағына мұра болып келе жатқан мол қазына. Әрбір ағашты, әрбір бұтақты, жалғыз дәнді де ыждағаттылықпен сақтау, қамқор болу – басты міндеттің бірі.

Ы. Жақасов

1-тапсырма. «Табиғатты қорғау және туризм» дегенді қалай түсінесіңдер? Туризмнің табиғатқа қандай әсері бар деп ойлайсыңдар? Ойларыңмен бөлісіңдер.

А Мәтінді оқып, көтерілген мәселе бойынша ой тұжырымдаңдар.

Туризм халықшаруашылығының бір саласы ретінде табиғи ортаға белгілі дәрежеде күш түсіреді. Туризм саласы бойынша **табиғатты қорғау жұмыстарын** шартты түрде екі топқа **бөліп** қарауға болады:

1) үйірме жұмыстарында, туристік базаларда және т.б. **жерлердегі** экологиялық бағыттағы тәрбие жұмыстары;

2) туристік база, туристік кешендер **аумақтарында**, маршруттарда жүргізілетін нақты жұмыстар.

Бірінші топқа мына жұмыстар жатады: туристік топ мүшелерімен әңгіме өткізу, әңгімелесу, жорық алдындағы нұсқама, маршрут ерекшеліктерімен таныстыру т.б. Аталған әдістердің соңғы екеуі ерекше маңызды. Жорық немесе экскурсия алдында туристік топ мүшелері табиғатты қорғауға байланысты қандай әрекеттерге тыйым **салынатыны** жайлы арнайы нұсқаулықпен таныстырылуы керек. Мұндай нұсқаулықтар әр туристік фирманың немесе туристік базаның жұмыс ерекшеліктері бойынша жеке жасалады.

Әрбір туристік топ мүшесі нұсқамамен (инструктаж) танысқан соң, оның орындалуы үшін арнайы құжатқа қол қоюы керек. Егер нұсқама бұзылған жағдайда, оны бұзған адам айып төлейді, маршруттан **шығарылады** және онымен жасалған шарт бұзылады.

Табиғатты қорғауға байланысты туризм саласында **жүргізілуге тиіс** жұмыстардың екінші тобына мыналар жатады: турбазалардағы санитарлық жағдайлардың талапқа сай болуы, көгалдандыру жұмыстары, маршруттарда экологиялық сокпақтар құру және арнайы демалыс

9-бөлім

орындарын дайындау, маршруттарды таңбалау, мемлекеттік және қоғамдық табиғат қорғау орындарымен жұмыс жоспарларын бекіту т.б.

«Туризм және өлкетану негіздері» оқу құралынан

Ә Қарамен жазылған сөздерге морфологиялық талдау жасаңдар.

Б Мәтін мазмұны бойынша төмендегі сөйлемдердің шын (Ш) немесе жалған (Ж) екендігін анықтаңдар. Сөйлемдерді мәтіндегі реті бойынша орналастырыңдар.

1. Табиғатты қорғауға байланысты туризм саласында жүргізілуге тиіс жұмыстардың екінші тобына мыналар жатады: әңгіме өткізу, әңгімелесу, жорық алдындағы нұсқама, маршрут ерекшеліктерімен танысу т.б.

2. Әрбір туристік топ басшысы нұсқамамен таныспай тұрып, оның орындалуы үшін арнайы құжатқа қол қоюы керек.

3. Туризм саласы бойынша табиғатты қорғау жұмыстарын шартты түрде екі топқа бөлуге болады.

4. Бірінші топқа мынадай жұмыстар жатады: турбазалардағы санитарлық жағдайлардың талапқа сай болуы, көгалдандыру жұмыстары, маршруттарда экологиялық сокпақтар құру және демалыс орындарын дайындау, маршруттарды таңбалау, мемлекеттік және қоғамдық табиғат қорғау орындарымен жұмыс жоспарларын бекіту т.б.

5. Егер нұсқама бұзылған жағдайда, оны бұзған адамға сыйақы беріледі.

В Екі топқа бөлініп, туризмнің табиғатқа тигізер кері әсері мен пайдасы туралы пікірталас ұйымдастырыңдар.

Г Мәтіннен турист сөзімен тіркескен сөз тіркестерін жазып алыңдар. Сөздердің қандай байланысу түрлері мен тәсілдеріне жатқызатындарыңды түсіндіріңдер.

2-тапсырма. Қазіргі туристік агенттіктер және олардың жұмыстары туралы не айта аласыңдар?

А Қазақстанның ең көркем туристік жерлері туралы слайд жасаңдар.

Төл сөздің тыныс белгілері

Төл сөздің тыныс белгілері автор сөзі мен төл сөздің орын тәртібіне және төл сөзді сөйлемнің хабарлы, сұраулы және лепті болуына қарай әртүрлі қойылады.

1. Төл сөз автор сөзінен бұрын орналасса, төл сөз тырнақшаға алынады не оның алдынан сызықша қойылады да, төл сөз бас әріптен бастап жазылады. Төл сөздің соңына, егер ол хабарлы сөйлем болса, үтір, сұраулы сөйлем болса, сұрау белгісі, лепті сөйлем болса, леп белгісі қойылады да, одан кейін автор сөзінің алдынан сызықша қойылады. Мысалы: 1) «Сонан қалмақ Сарыарқаға басқан жоқ», – дейді жыр (Б.Адам.); 2) – Көктемде неге желінті? – деп сұрадым мен (С.М.); 3) – Алма, сен жақсы салдың еске! – дейді Жанат, есіне жаңа түскендей (Ғ.Мұст.).

2. Төл сөз автор сөзінен кейін тұрса, автор сөзінен соң қос нүкте қойылады, одан кейінгі төл сөз тырнақшаға алынады не алдынан сызықша қойылады.

ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ҚАБАТТАСЫП ҚОЛДАНЫЛУЫ

Мысалы: Абай былай деді: «Баланың жақсысы – қызық, жаманы – күйік». Аздан соң тағы да өзі сөйледі: – Менің аңғаруымша, сіз тарихқа атсалыспаған сияқтысыз. Ол ғылымдардың анасы ғой (М.Ә.).

3. Төл сөз автор сөзінің арасына орналасса, бірінші және екінші тармақтарда көрсетілген тыныс белгілері түгел қатысады. Мысалы: Абай Ақылбайдан: – Қалада не хабар бар? – деп сұрады (М.Ә.). Түн еді. Ұйықтап жатыр едік: «Сұратай, оян!» – деген дауыс құлағыма сап ете түскенде басымды көтере түрегелсем, жер қозғалғандай үйім дірілдеп барады (С.М.).

4. Автор сөзі төл сөздің арасына орналасса, автор сөзінің алды-артынан тыныс белгілері былай қойылады: а) автор сөзінің алдынан да, соңынан да үтір және сызықша қойылады, мұндайда төл сөздің екінші бөлігі кіші әріппен басталып жазылады. Мысалы: «Ең қызығы, – дейді Қадыр, – тыңдағы көтеріліп жатқан жерлерге күндіз емес, түнде қарау» (С.М.); ә) төл сөздің соңғы бөлігі дербес сөйлем болып, бас әріптен басталып жазылса, автор сөзінің алдынан үтір мен сызықша қойылып, автор сөзінен кейін нүкте мен сызықша қойылады. Мысалы: – Жақсы кездестің, – деді Сатан. – Сені іздеп жатыр едік (Ғ.Мұст.).

5. Төл сөздің көп құрамды түріне жоғарыда көрсетілген түрлерінің тыныс белгілері, әсіресе автор сөзі – төл сөз – автор сөзі және төл сөз – автор сөзі – төл сөз орын тәртіптеріне байланысты тыныс белгілері қойылады; төл сөз ортасындағы автор сөзі тиянақсыз болып, одан кейін төл сөз дербес айтылатын сөйлем болғанда, автор сөзінен кейін қос нүкте қойылады. Мысалы: – Бәрібір емес пе? – деді Қалампыр жекіп: – Таза болса, тәуір болса болады, – деді ол баласына. – Кіе бер, күнішегім! (С.М.) Бұл мысалда деді Қалампыр жекіп сөзінен кейін қос нүкте қойылған, өйткені бұл автор сөзі тиянақсыз және одан кейінгі төл сөз бас әріптен басталып тұр.

6. Бір төл сөздің ішінде екінші төл сөз айтылса, алғашқысының алдынан сызықша қойылады да, соңғысы тырнақшаға алынады. Мысалы: – Біздің халықта «қарға қарғаның көзін шұқымайды» деуші еді! – деді (М.Ә.). Мұнда алғашқы сызықша төл сөздің бәріне қатысты болса, тырнақша тек мақалға ғана қатысты.

3-тапсырма. Берілген сызбаларды қолданып сөйлемдер құраңдар.

1. « _____ », – ... 2. – _____ ? – ... 3. – _____ ! – ...

А Мәтінді тиісті тыныс белгілерін қойып, көшіріп жазыңдар. Төл сөз бен автор сөзінің арасына қабаттаса қойылатын тыныс белгілерінің қойылуына ерекше назар аударыңдар.

Жеттің бе деді Зылиха

Даусы естілер-естілмес болып шықты Сарымсақ атын айдай түсіп

Қазір жетеміз ауылдың төбесі көрінді деді

Көріне ме

Әне көрініп тұр

Ендеше тоқташы

Неге

Ауылды көрейін Сағындым Ауылдың аңғарын ауылдың ұшқан

түтінін сағындым Жеткенше дәтім шыдар емес Шыдай алмай барам

9-бөлім

Сарымсақ атын тоқтатып қымтауын ашып зорға дегенде Зылиханың басын көтерді Зылиха ауылын көрді Жүрегі елжіреп кетті Көзіне әденелер елестеді Бақытты аркалап Ұлпа жүгіріп келе жатқан сияқты болды

Қалқам Ұлпа құлыным Бақыт деді Көрдім көңілім тынды Енді тез жеткіз Өне көрдің бе Ұлпа мен Бақыт мені күтіп тұр Күтіп тұрған жоқ қарсы жүгіріп келе жатыр әне әне қалқам

Б.Майлин

Ә Мәтіннен жай сөйлемдерді табыңдар. Жай сөйлемнің құрамы мен құрылысына қарай қалай бөлінетінін еске түсіріңдер.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМ

Тек шикізатқа бағдарланған ел болып қалмау үшін жеңіл және тамақ өнеркәсібін, инфрақұрылымды, мұнай мен газ өңдеуді, химия мен мұнай-химиясын, машина жасаудың жекелеген шағын салаларын, ғылымды қажет ететін түпкілікті өндірістерді, қызмет ету саласын, туризмді, оның ішінде экологиялық туризмді бұрыннан да ілгері қарқынмен дамытуға тиіспіз...

Нұрсұлтан Назарбаев

1-тапсырма. Сөздіктерді пайдаланып, «экологиялық туризм» терминіне анықтама беріңдер.

А Мәтінді оқып, оқылым стратегияларын қолданыңдар: комментарий жасаңдар, іріктеп оқыңдар, талдап оқыңдар.

Қазіргі кезде экологиялық туризм экономиканың дамуына ықпал ететін келешегі бар сала болып табылады. 2005 жылы Қазақстандық Туристік Ассоциация (ҚТА) Қазақстандағы экологиялық туризмнің басымдылығының бағасын анықтау үшін талдау жүргізді. Қорытынды бойынша экотуризм күрделі дамуы қажет екені белгілі болды. Дегенмен республиканың әрбір аймағы экотуризмнің дамуы үшін ерекше табиғи байлыққа тұнып тұр.

Қазақстанда экотуризм енді дамып жатыр, әлемдік бәсекелестікке сәйкес келетіндей тамаша туристік мүмкіндіктері өз сәтін асыға күтуде.

Отанымызда экотуризмнің дамып жатқан жерлері жетерлік. Мысалы, Алматы облысындағы Қапшағай, Алакөл, Балқаш және т.б. Сол сияқты Ақмола облысында да әртүрлі жекеменшік бизнес жобалар қолға алынып жатыр. Каспий теңізі жағалауында туристік кластерді дамыту жоспарлары бар. Ендігі жерде «Экотуризм үшін Қазақстанға барамыз» деген сөздер туристер үшін қалыпты жағдай болады деп ойлаймыз.

Group-global.org сайтынан

Ә Мәтін мазмұны бойынша сұрақтар құрастырыңдар.

Б «Бурабай» мемлекеттік ұлттық табиғи саябағы туралы эссе жазыңдар.

В «Қиял» ойынын ойнап көрелік. «Қазақстан туризмі-2070» тақырыбында әңгіме құрастырыңдар. Құрастырған әңгімелерің қиял-ғажайып болса, артық етпейді. Сыныптағы ең үздік әңгімені таңдаңдар.

Г Мәтіндегі етістіктерді 2 топқа жіктеңдер.

Салт етістіктер

Сабақты етістіктер

Ф Қарамен берілген сөздерге лексикалық талдау жасаңдар.

Драмалық шығармалардың тыныс белгілері

Драмалық шығармалардағы жақшаға алынатын ремаркалардың тыныс белгілерінің орналасу тәртібі

1. Ремарка кейіпкердің атынан кейін қатар келсе, нүкте жақшаның сыртына қойылады. Кейіпкердің атынан кейін нүкте қойылмайды: *Баян (аз ойланып). Үш түрлі шарт қойсам орындармысың? (F.M.)*

2. Ремарка кейіпкер сөзінің ішінде екі сөйлемнің арасында немесе кейіпкер сөзінің аяғында келсе, нүкте жақшаның ішіне қойылады. Жақшаның алдынан сөйлемге тиісті тыныс белгісі қойылады: *Аманкелді. Миша! (Жайнаққа.) Әкет мыналарыңды! (Жайнақ Жапарларды айдап кетеді.)*

3. Тырнақшаға алынған цитатаның немесе басқаларының өзі тырнақшаға алынған сөздерден, сөйлемнен басталса немесе аяқталса, екі тырнақша қатар қойылмай, біреуі ғана қойылады. Жақша ішіне алынған сөздердің тұрған жеріне қойылатын тыныс белгісі жақшадан соң қойылады: *Аңдағұл атынан рудың он шақты ауылы айнала қонып жайлайтын Алуа атты шалқар көл бар (оған кейін ораламыз), көлдің әр тұсынан су ағар жырақалар кеп қосылады (С.М.).*

2-тапсырма. Сәбит Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов» пьесасынан үзіндіні рөлге бөліп оқыңдар. Тыныс белгілерін қойып жазыңдар.

Алмазов сағатына қарап Он бірінші сағат Ваше Превосходительство
Олар тоғызда аттанды

Гасфорт ерсілі-қарсылы жүріп Әй жастар жастар Таң атпай серуенге кетеді Кетпегенде ше Жайнаған жаз... Шешек атқан дала... жасыл тоғай... сылдырап аққан кең Ертіс!.. Алмазовқа Қарашы Андрей Леонтьевич далада не деген көркемдік

Алмазов күлімсіреп Иә өте көркем Ваше Превосходительство

А Шығарманың қандай стильде жазылғанын дәлелдеңдер.

Ә Драмалық шығармалардағы ең жиі қолданылатын тыныс белгілері және олардың қызметтері туралы баяндаңдар.

9-бөлім

3-тапсырма. Драмалық шығармалардан жақшаға алынатын ремаркалардың тыныс белгілерінің орналасу тәртібінің әр түріне мысалдар келтіріңдер.

Керек дерек!**Тыныс белгі**

Тыныс белгілерін дұрыс қолданудың бір негізі – интонация. Мысалы, белгілі бір хабарлы сөйлемді айтқанда, оқығанда сөйлем соңында кідіріс болады. Сөйлемнің бірыңғай мүшелерін оқығанда олардың әрқайсысынан кейін және құрмалас сөйлем құрамына енген әрбір жай сөйлем арасында кідіріс болады. Сұраулы, лепті сөйлемдерді оқығанда дауыс көтеріңкі шығып, айрықша интонация байқалады. Сөйлеу тіліндегі мұндай интонация жазба тілде белгілі бір тыныс белгісін қоюды қажет етеді. Мысалы, *Байлықтың атасы – еңбек, анасы – жер; Адамдықтың белгісі – іліп сәлем бергені, шын достықтың белгісі – көп кешікпей келгені* деген сөйлемдердегі сызықшалар бастауыш та, баяндауыш та зат есімнен немесе заттанған есімшелерден жасалғандықтан қойылып тұр. Бұл – сызықша қоюдың грамматикалық белгісі. Сонымен бірге бұл сөйлемдерді айтқанда сызықша қойылған жерлерде кідіріс жасалады. Бұл – сөйлемдегі, ондағы жеке сөздерді айту интонациясы. Осы интонация бұл арада тыныс белгісі қойылатын жерге сай келіп тұр. Сызықшаны қолданудың негізгі принципі – грамматикалық белгімен қатар, бұл жерде интонация да сөйлемнің тыныс белгісін дұрыс қоюға себепші болып, белгілі бір тыныс белгісі керектігін аңғартқандай болып тұр.

*«Қазақ пунктуациясының теориялық және практикалық мәселелері»
оқу-әдістемелік кешенінен*

4-тапсырма. Мәтіндегі негізгі ойды табыңдар.

А Сызықша кездесетін мақал-мәтелдерге 5 мысал келтіріңдер. Сызықша қойылу-дың 2 принципі туралы баяндаңдар. Мақалдарыңды сызықшаны алып тастап оқып көріңдер, нені байқадыңдар?

Ә Тыныс белгілерін дұрыс қолданудың тағы қандай негіздері бар? Естеріңе түсіріңдер.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ: БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ

Туризм – мемлекетке, ондағы халықтың өміріне және оның халықаралық қатынастарына тікелей әсер ететін қызмет түрі.

Манила декларациясы

1-тапсырма. Екі топқа бөлініп, Қазақстандағы туризмнің болашағы туралы пікірталас ұйымдастырыңдар.

А Мәтінді оқып, өткен тақырыппен салыстыра талдаңдар.

Қазақстанда 400-ден астам туристік фирма қызмет етеді. Сексен елдің туристік фирмасымен келісім жасалған. Елімізде Алматы және

Астана қалалары, сондай-ақ Алматы, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Павлодар, Оңтүстік Қазақстан облыстарында туризм жақсы дамыған. Осы облыстардың және қалалардың туристік фирмалары қызмет көрсетудің 88 пайызын құрайды. Біздің елге Ресей, Қытай, Германия, Пәкістан, Польша және Түркия туристері жиі келеді. Туристерді тасымалдауда авиакомпаниялардың рөлі зор.

Дүниежүзі бойынша туризм саласынан ел бюджетіне түсетін қаржы мұнайдан түсетін табыстан кейінгі екінші орында тұрғанын ескерсек, бұл саланы дамыту бүгінгі күннің талабы екені даусыз. Қазіргі таңда елімізде аймақтық туризмді дамытудың бастамалары байқалады. «Ақтау сипі», «Кендірлі», «Жаңа Іле», «Бурабай» сынды мемлекеттік әрі экономикалық маңызы жоғары жобалар – соның айғағы. Республикамыздың аймақтары мен жекелеген өңірлерін дамытудың, соның ішінде ауылды көтерудің бір жолы ретінде аймақтағы туризмді дамыту жобасына арқа сүйеген абзал. Себебі аймақтағы туризм дамуының жолға қойылуы қосымша жұмыс орындарының пайда болуына, туризммен сабақтас өзге де инфрақұрылымдардың жетіліп, бірқатар әлеуметтік мәселенің өз шешімін табуына септігін тигізеді.

Н.Құмар

Ә Мәтін мазмұны бойынша «жуан», «жіңішке» сұрақтар құрастырыңдар.

Б Мәтіннен бірыңғай мүшелері бар сөйлемдерді көшіріп жазыңдар. Синтаксистік-кешенді талдау жасаңдар.

В Мына сөздер мен сөз тіркестеріне лексикалық талдау жасаңдар. Оларды қатыстырып сөйлем құраңдар.

Әлемдік экономика, археологиялық қазбалар, халықаралық инвестиция, туристік өңір, отандық туризм, туристер, әлемдік өндіріс.

Г «Қазақстандағы туризм: бүгінгі мен болашағы» тақырыбына эссе жазыңдар.

Өзіңді тексер!

1. Тыныс белгісі дұрыс қойылған сөйлемді табыңдар.

- а) Сонда сен маған неге келдің!
- ә) Апыр-ай, мынау неткен сұлу қыз?!
- б) Осы айтқанымды тез орында?
- в) Бұл суретті кім салған.

2. Ой аяқталмай қалған сөйлемді табыңдар.

- а) Ал бұл болса...
- б) Сен қайдан жүрсің?
- ә) Мен келдім.
- в) Не деген керемет көрініс!

9-бөлім

3. Сұраулы сөйлем лептік интонациямен айтылған сөйлемді белгілеңдер.
- Соны да сөз деп айтып отырмысың?
 - Мен сізді пір тұтып келдім, аға.
 - Тұра тұр, әлі талай мықтылар бар шығар.
 - Өй, сен не деп кеттің, ей?!
4. Тыныс белгі дұрыс қойылмаған сөйлемді табыңдар.
- Жок, елге, – деп, Сейіт шанк ете қалды. – Мен үшін ел сенің шындығыннан да қымбат.
 - Сонда саған керегі не өзі? Нені қалайсың?, деді қабағын шытып.
 - Ау, балдыз, бөлем қайда менің? – деді көкесі жұмсақ диванға шалқая отырып.
 - Оқыса оқысын, – деп, ол бұған да оп-оңай көне салған.
5. Ремарка кейіпкердің атынан кейін қатар келгенде тыныс белгінің дұрыс қойылған нұсқасын табыңдар.
- Сәкен. Шалға карап. Сіз неге түспейсіз, Карас Карпович?
 - Сәкен (*күліп*), жазумен түзелмесе іспен түзелер.
 - Сәкен (*таңданғандай*): Өй, Абдолла, қашан кеп қалдың?
 - Сәкен (*құшағын жазып*). Менің мұнда екенімді қайдан білдің?
6. Ремарка кейіпкердің сөзінің ішінде, екі сөйлемнің арасында немесе кейіпкер сөзінің аяғында келгенде тыныс белгісі дұрыс қойылмаған нұсқаны белгілеңдер.
- Қарапай. Ойпыр-ау, белім-ау! (*Отыруға ыңғайланады.*)
 - Қаламұш. Қатты кетпей қайтейін. Жаныма батқан соң. Бір адам алды-артын ойласа, Қоспан ағамдай-ақ болар. (*Жаңылдың қасына келіп*) Ал, апа, біз енді жүреміз ғой. Сіз көп уайымдай берменіз.
 - Қасболат. Майданда жүргенде ылғи саптың оң жағында тұратын тенкиіп. Содан «дәу дара» деп атап қойып едім. (*Күрсініп*.) Иә, Қоспан екеуміз басымыздан не кешпедік.
 - Қасболат. Ау, амансың ба, құрдас? (*Қол алысып амандасады.*) Қонақ келгенде үйден кетіп калатын әдетті қайдан үйрендің?
7. Көңіл күйді білдіретін, бірақ ой үзіліп қалған сөйлемді табыңдар.
- Апыр-ай, өз құлағыңызбен естідіңіз бе осыны
 - Шық үйден, Қоспанның садағасы кеткір
 - Қыстың көзі қырауда қаршадай баланы қайда тастап кетем
 - Өй, дәу кара-ай, ә
8. Тыныс белгілері қабаттаса келген сөйлемді табыңдар.
- Жаңа ғана білдім, сиыры – анау дәулер екен де, миыры – біздің қораштар екен.
 - Тағы кім сөйлейді? (*Пауза*.) Сөйлеп қалыңдар!

- б) Жәкенді жеңе алмағанда, бүкіл ауданды жеңу онай ма?
в) Кетпейсің, Жомарт, кетпейсің!
9. Тыныс белгісі дұрыс қойылған сөйлемді белгілеңдер.
а) Шолпан (*Айманға*) Әкем қызыққаннан екеуіміздің бірімізді Шөмекейдің құдаларына беріп жүрмесін?..
ә) Жарас. Е, мына сығырға амалың болса, қылшы, мұны да шаптап қойыпты ғой (*Кетеді*.)
б) Әлібек. (*Жантыққа*.) Айта бер... Бас!
в) Қаладан келдіңіз бе?!
10. Төл сөз бен төлеу сөздің арасына тыныс белгілері дұрыс қойылған нұсканы табыңдар.
а) – Абайжан, осы сен түні бойы ұйықтамағанбысың? – деп, баласының бетіне қарады.
ә) – Бұл не қылған бала? Арызы не? Айтшы шапшан! деп, Құнанбай әлі де түйілген қабақпен енді ызалы үн қатты.
б) – Естіп келем ғой... Жасырайын деп пе ең? – деп, Мәкіш күлді де – және Ербол бар, барлық жас құрбың да көп айтады ғой.
в) – Уа, бері келші, балам – деп біреуді шақырып жүр.

2-тапсырма. Қайталауға арналған сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Тыныс белгілерін зерттейтін ғылым.
2. Сөйлем ортасына қойылатын тыныс белгілері.
3. Сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілері.
4. Қабаттасып қойылатын тыныс белгілері.
5. Тыныс белгілерін коюды қажет ететін 3 белгі.
6. Сұраулы сөйлем лептік интонациямен айтылғанда қойылатын тыныс белгілері.

3-тапсырма. Мәтіннің тыныс белгілерін қойып, көшіріп жазыңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Жапалақ үрейленіп Не дейді сұмдық Қойлардың базарға түскенін
үкімет біліп қап па
Жаргелтай Білгенде қалай
Жапалақ Ендеше мені көме беріңдер Креслоға сылқ етіп отыра
кетеді Су Су әпер өліп барам
Жаргелтай Өлме Жапалақ кідіре тұр Су ішкізеді Әзір үкімет білген
жоқ
Жапалақ Садаған кетейін сөйдеші Желпінеді Басым айналып көзім
қарауытып кетті ғой
Жаргелтай Семіз қойлар өтіп жатыр алушы қазақтар бөрідей
анталайды жап-жаңа ақшалар шытыр-шытыр етеді
Жапалақ қызығып Кілең жүз сомдықтар-ау ә

Ә.Тәжібаев

9-бөлім

А Өлеңнің түсіп қалған тыныс белгілерін қойыңдар. Өлеңнің авторы кім? Өлеңді жаттап алыңдар.

Менің пірім Сүйінбай,
Сөз сөйлемен спынбай,
Сырлы, сұлу сөздері
Маған тартқан сыйындай.
Сүйінбай деп сөйлесем
Сөз келеді бұрқырап,
Қара дауыл құйындай.
Екпініме кезіккен
Кетер ме екен жығылмай.
Құлаштап бір кетейін

Көбен құсап тығылмай,
Қашсаң қуып жетейін
Бізге **жабы** бұйым ба-ай
Селтендеген ақынды
Көрмеуші едім шыбындай.
Кәне сөйлеп жіберші,
Айтыспағың шының ба-ай
Деп келдің бе Жамбылды
Күнде жеңген **Шыбылдай**.

Ә Қарамен жазылған сөздердің мағынасын түсіндіріңдер.

Б Мәтінді тыңдаңдар (21-аудио).

В Тыңдаған диалогті қағазға түсіріңдер. Тыныс белгілерінің дұрыс қойылуына назар аударыңдар.

4-тапсырма. Сөйлем соңында қабаттасып келетін тыныс белгілерін қолдана отырып, өздерің комедиялық диалог құрыңдар.

5-тапсырма. Пікірталас ұйымдастырып, осы бөлімдегі ең мағыналы эпиграфты анықтаңдар.

Ғалым болам десеңіз...

1. *Ердаuletov C.P., Жумадилов A.P., Алиева Ж.Н.* Халықаралық туризм географиясы. Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2017.
2. *Мусабекова Ф.* Тыныс белгілерін оқытудың кейбір мәселелері. Алматы: Мектеп, 1959.
3. *Сыздықова Р.* Қазақ пунктуациясының ережелері. Алматы, 1961.
4. *Ысқақов А.* Тыныс белгілері. Алматы: ОҚБ, 1951.
5. Қазақстан Республикасының Заңы. Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы. 2001.
6. *Мыржанова Г.Т.* Халықаралық туризмнің Қазақстан экономикасының дамуына әсері. 2001.
7. *Мусабекова Ф.* Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы. Алматы: Ана тілі, 1991.
8. *Жиенбаев С.* Сөйлемнің тыныс белгілері. Алма-Ата: Қазақ мемлекет баспасы, 1940.
9. *Хасенов Ә.* Пунктуацияны оқыту жолдары. Алматы, 1957.

МАЗМУНЫ

Алғы сөз	4
----------------	---

ОРФОГРАФИЯ. КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБАЛАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ

Көне түркі руника жазуы. Күрделі жалқы есімдер	5
Тасқа жазылған дастандар. Біріккен жалқы есімдер	8
Көне түркі ескерткіштерінің зерттелуі. Тіркесті жалқы есімдер	11
Араб графикасына негізделген қазақ жазуы. Қысқарған жалқы есімдер	15
Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған төте жазу. Қосарланған жалқы есімдер	18
Латын графикасына негізделген қазақ жазуы	21
Күрделі-құрама атаулардың тақырыптық топтары	21
Орыс графикасына негізделген қазақ жазуы	25

ФОНЕТИКА. АДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ ӘЛЕМ МӘДЕНИЕТИ

Жалпыадамзаттық құндылықтар. Интонацияның құрамдас бөліктері	32
Ұлттық құндылықтардың тілдегі көрінісі. Әуен және ырғақ	33
Ұлттық құндылықтар – ел болмысы. Қарқындылық	37
Тіл және мәдениет. Тембр	39
Мәдениет тарихы. Кішіліктің қызметі	41
Көшпелілердің рухани мәдениеті. Кішілік және тыныс белгі	44
Сөйлеу мәдениеті	45

ЛЕКСИКА. КӘСІП ПЕН ЕҢБЕК. БОЛАШАҚ МАМАНДЫҚТАРЫ

Ұлт жұмысы. Сөздік қор және сөздік құрам	49
Мамандық таңдау. Сөзжасам туралы түсінік	52
Сату менеджері. Сөздік құрамның кірме сөздер арқылы толығыуы	55
Жаңа мамандық түрлері. Сөздік құрамның термин сөздер мен кәсіби сөздер арқылы толығыуы	59
Біртүрлі мамандықтар. Сөздік құрамның диалект сөздер мен жаргон сөздер арқылы толығыуы	61
Шағын және орта бизнес. Сөздік құрамның көнерген сөздер мен неологизмдер арқылы толығыуы	64
Еңбек – бәрін жеңбек	67

СИНТАКСИС. ҒАРЫШТЫ ІГЕРУ ЖЕТІСТІКТЕРІ

Он сегіз мың галам. Сөз тіркесіне тән белгілер	71
Алғаш ғарышқа ұшқандар. Қиысу	74
«Байқоңыр» ғарышайлағының елімізге әкелген пайдасы. Матасу	75
«Байқоңыр» ғарышайлағының экологияға әсері. Қабысу	78
Ғарыштық аппарат. Жанасу	81
Ғарышты бағындырған қазақтар. Менгеру	83
Адам аяғы астероидке қашан тиеді?	86

СИНТАКСИС. БИОАЛУАНТҮРЛІЛІК.

ҚЫЗЫЛ КІТАПҚА ЕНГЕН ЖАНУАРЛАР МЕН ӨСІМДІКТЕР

Биологиялық алуантүрлілік. Бастауыш	91
Қазақстандағы жануарлар дүниесі. Баяндауыш	93
Қазақстанның өсімдіктер әлемі. Анықтауыш	97
Қазақстандағы қорықтар. Толықтауыш	100
Қазақстанның Қызыл кітабы. Пысықтауыш	105

Заңсыз аң аулау. Сөйлемнің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелері	109
Көшпелілер мен табиғат тұтастығы	112

СИНТАКСИС. ҚОРШАҒАН ОРТА ЖӘНЕ ЭНЕРГИЯ РЕСУРСТАРЫ

Бізді қоршаған орта. Сөйлемнің бірыңғай мүшелері	116
Қазақстанның қазба байлықтары. Бірыңғай бастауыштар мен баяндауыштар	118
Табиғи ресурстар. Бірыңғай толықтауыштар, анықтауыштар және пысықтауыштар	121
Сарқылмайтын табиғи ресурстар. Айқындауышқа тән белгілер	125
Сарқылатын ресурстар. Айқындауыштың түрлері	127
Қоршаған орта: терминдер мен анықтама. Сөйлемнің үйірлі мүшелері	131
Баламалы энергия қорлары	134

СИНТАКСИС. ЖАСӨСПІРІМ ЖӘНЕ ЗАҢ

Жасөспірім физиологиясы. Хабарлы сөйлем	137
Балалардың жас ерекшелігі. Сұраулы сөйлем	139
Өзге елдер тәжірибесі. Сұраулы сөйлем түрлері	141
Адам құқығы бала құқығын қорғаудан басталады. Лепті сөйлем	144
Жасөспірімдердің бос уақытын тиімді пайдалануы. Бұйрықты сөйлем	146
Жасөспірім мінезін қалыптасуы. Сөйлемнің коммуникативтік түрлеріне тән тыныс белгілері	148
Ұлттық тәрбие	150

СИНТАКСИС. ТЕАТР ӨНЕРІ МЕН МӘДЕНИЕТІ

Қазақтың бас театры. Жай сөйлем және оның түрлері	153
Театр – ұжымдық өнер. Жақты, жақсыз сөйлемдер	156
Театр тарихы. Жалаң, жайылма сөйлемдер	159
Театрдағы Абай бейнесі. Болымды, болымсыз сөйлемдер	161
Өлемдегі ең кішкентай театр. Етістікті және есімді сөйлемдер	164
Қуыршақ театры. Атаулы сөйлем	166
«Астана Опера» театры. Толымды, толымсыз сөйлемдер	168
Театр жанрлары мен түрлері	171

ПУНКТУАЦИЯ. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ ЖӘНЕ ЭКОТУРИЗМ

Туризм туралы түсінік. Тыныс белгілерінің қабаттасып қолданылуы	176
Қазақ – қонақжай халық. Сұрау, леп белгілерінің қатар қойылуы	179
Қазақстандағы туризмнің қалыптасуы мен дамуы. Көп нүктенің басқа тыныс белгілерімен қабаттасуы.	182
Туристік ресурстар және олардың жіктелімі. Жалғаулықсыз қарсылықты салаластың тыныс белгілері.	184
Туризм және табиғатты қорғау. Төл сөздің тыныс белгілері	187
Қазақстандағы экологиялық туризм. Драмалық шығармалардың тыныс белгілері.	190
Қазақстандағы туризм: бүгінгі мен болашағы	192

Учебное издание

**Капалбек Бижомарт Сейсенбекулы
Омарова Аягуль Данияровна
Закиряева Гулназ Сабитовна
Абиасырова Гайни Жалгасбаевна**

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Учебник для 8 классов общеобразовательных школ
(на казахском языке)

Оқулықта фотограф *О.Безятов*, суретшілер *Б.Дәлелжан* мен
Қ.Үмбетовалардың еңбектері пайдаланылды

Редакторы *А.Төлепбердинова*
Керемдеуші редакторы *Ж.Базатаев*
Техникалық редакторы *Л.Садықова*
Корректоры *Г.Тұрмағанбетова*
Компьютерде беттеген *С.Жұмағелдиева*

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің
№ 0000001 мемлекеттік лицензиясы 2003 жылы 7 шілдеде берілген

ИБ № 5690

Басуға 01.06.18 қол қойылды. Пішімі 70×100^{1/16}. Офсеттік қағаз.

Қарп түрі "SchoolBook Kza". Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 16,13. Шартты бояулы беттаңбасы 65,17.

Есептік баспа табағы 11,35. Таралымы 75000 дана.

Тапсырыс №

«Мектеп» баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй

Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34

E-mail: mektep@mail.ru

Web-site: www.mektep.kz

